

СІВЕРСЬКИЙ ЦЕНТР
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розумовські зустрічі

Збірник наукових праць

№ 11 2024

Чернівці – 2024

Ідентифікатор медіа – R30–04602

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
навчально–методичною радою Сіверського центру післядипломної освіти
(протокол № 2 від 10 липня 2024 р.)*

*Видання здійснене за фінансової підтримки Представництва
Фонду Ганнса Зайделя (Баварія, ФРН) в Україні*

Головний редактор:

В.М. Бойко — канд. істор. наук
(Україна, Чернігів, СЦПО)

Заступник головного редактора:

Л.А. Чабак — канд. філос. наук (Україна, Чернігів)

Відповідальний секретар

О.Я. Козенко — Україна, Чернігів, СЦПО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**З історичних наук:**

В.Ф. Верстюк — доктор істор. наук, професор
(Україна, Київ, ПУ НАН України)

А.М. Киридон — доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

С.А. Лепявко — доктор істор. наук, проф. (Україна, Ніжин,
Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя)

О.М. Любовець — доктор істор. наук (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

І.Я. Тодоров — доктор істор. наук, проф., професор
Ужгородського національного університету, заступник голови

Координаційної ради Громадської ліги «Україна – НАТО»

Джеймс Стеррет (James Sterrett) — PhD in history
(Platte City, Missouri, USA)

З публічного управління та адміністрування:

С.Ю. Лукін — доктор наук із державного управління, доцент,
директор Київського регіонального центру підвищення кваліфікації
(Україна, Київ)

В.В. Тертичка — доктор наук із державного управління, керівник
Києво–Могилянської школи врядування ім. Андрія Мелешевича
НаУКМА. (Україна, Київ)

А.А.Халецька — доктор наук із державного управління, професор
Києво–Могилянської школи врядування імені Андрія Мелешевича
(Україна, Київ)

Н.А. Липовська — доктор наук із державного управління, проф.
кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
(Україна, Дніпро)

І.І. Хожило — доктор наук із державного управління, проф.
кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
(Україна, Дніпро)

Н.Т. Гончарук — доктор наук із державного управління, проф.
кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
(Україна, Дніпро)

О.В. Антонова — доктор наук з державного управління, завідувача
кафедрою публічного управління та митного адміністрування,
Університет митної справи та фінансів (Дніпро, Україна).

З юридичних наук:

О.Л. Копиленко — доктор юрид. наук, проф., академік НАПрН
України, академік НАН України, народний депутат України
(Україна, Київ)

В.Ф. Пузирний — доктор юрид. наук, проф. проректор Академії
Державної пенітенціарної служби.

І.М. Сопілко — доктор юрид. наук, проф. академік Академії наук
вищої школи України (Україна, Київ)

В.С. Журавський — доктор юрид. наук, доктор політ. наук, проф.,
академік НАПрН України (Україна, Київ)

О.М. Клименко — доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ)

Рецензенти:

С.В. Зливко — доктор юридичних наук, проф. (Україна, Чернігів)

Д.М. Никоненко — доктор історичних наук, проф. (Україна, Чернігів)

І.М. Олійченко — доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Чернігів, НУЧП)

Розумовські зустрічі: збірник наукових праць / Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень. — Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2024. Вип. 11. 215 с.

У збірнику вміщено матеріали теоретичного та прикладного характеру, що висвітлюють низку питань з історії, сучасного розвитку адміністративно–територіального устрою, системи органів державного управління та місцевого самоврядування.

Видання призначене для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад, політологів, істориків, викладачів, аспірантів, студентів та і всіх, хто цікавиться питаннями реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, українським та світовим досвідом функціонування державної служби, органів місцевого самоврядування та перспективами розвитку територіальних громад, населених пунктів, регіонів.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, що містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історії, права та державного управління.

ЗМІСТ

Розділ І. ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ.....	Стор.
Білорусов С. Окремі пріоритетні завдання з реінтеграції деокупованих територій України: приклад Херсонської області	5
Врублевський О. Посадова інструкція старости: юридичні та практичні аспекти	15
Джердж С., Свідерська Н. Важливість досвіду російсько–української війни для НАТО. Воєнно–політичні аспекти.....	23
Дяченко Н. Державні механізми сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану.....	30
Зубко О. Колаборація в умовах російсько–української війни та після її закінчення..	39
Малиновський В. 10 років від старту реформи децентралізації: успіхи та невиконані завдання.....	45
Пилинський Я. Демократична освіта дорослих: дорадчі наради у громадах.....	55
Пилипенко О. Розвиток інформаційного суспільства та інформаційна безпека в Україні.....	65
Пузирний В. Система заходів запобігання корупційним проявам у діяльності органів державної влади	71
Тодоров І. Запрошення України до НАТО як тригер нашої перемоги.....	78
Халімон Р. Інтерпретація історії як ефективна зброя в інформаційній війні.....	86
Чабак Л. Розвиток культури в громадах: виклики в умовах пандемії та війни...	94
Шакун Н. Громадянська освіта як засіб протидії інформаційним війнам.....	99
Розділ ІІ. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД (СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ) ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	108
Бойко В. Північні повіти Чернігово–Сіверщини: вибір місцевого самоврядування...	108
Голець В. Розвиток місцевого самоврядування – запорука шляху до ЄС.....	128
Котельницький Н. До питання про захист політичних прав опозиційною ліберальною фрондою Північної України (початок 80 рр. ХІХ ст.).....	137
Кудлай О. Генеральне Писарство Ради народних міністрів УНР: інституалізація, склад та завдання (1917–1918 рр.).....	144
Кухарук О. Поновлення інституційної ролі Чернігова, як державного центру сходу Європи та Руської землі за правління Мстислава–Костянтина Володимировича.....	154
Лепявко С. Володарі Чернігово–Сіверщини: династія Святославичів (кінець ХІ – середина ХІІІ ст.)	162
Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана П.Скоропадського: праворегулююча діяльність уряду.....	175
Рева Л. Геноцид генофонду України : еволюція 1000-літньої історії терору.....	185

Силенко М. Європейський досвід підтримки проблемних територій.....	205
---	-----

CONTENT

PART 1. PROBLEMS OF EVOLUTION OF CIVIL SERVICE AND DECENTRALIZATION OF POWER OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS PRESENT CHALLENGES	5
Bilorusov S. Separate priority tasks for the reintegration of the deoccupied territories of Ukraine: the example of the Kherson region.	5
Vrublevsky O. Job description of the starosta: legal and practical aspects.....	15
Dzherezh S., Sviderska N. The importance of the experience of the Russian–Ukrainian war for NATO. Military and political aspects.....	23
Diachenko N. State mechanisms for promoting the emotional recovery of citizens during the period of marital state.....	30
Zubko O. Collaboration in the conditions of the Russian–Ukrainian war and after its end... ..	39
Malynovskyi V. 10 years since the start of the decentralization reform: successes and unfulfilled tasks	45
Pylynskyi Y. Democratic adult education: deliberative councils in communities.....	55
Pylypenko O. Development of the information society and information security in Ukraine	65
Puzyrnyi V. The system of measures for manifestations of corruption preventing in the activities of state authority bodies.....	71
Todorov I. Ukraine`s invitation to NATO is the trigger of our victory.....	78
Khalimon R. Interpretation of history as an effective weapon in the information war.....	86
Chabak L. Challenges for the sphere of culture in the conditions of pandemic and war.	94
Shakun N. Civic education as a means of countering information wars.....	99
PART 2. HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS OF GOVERNMENT	108
Boyko V. Northern povits of Chernihovo–Sivershchyna: the choice of local self–government.....	108
Golets V. The development of local government is the key to the path to the EU.....	128
Kotelnytskyi N. On the question of the protection of political rights by the opposition liberal fronde of Northern Ukraine (beginning of the 1980s).....	137
Kudlai A. General Clerk of the council of people's ministers of the Ukrainian Central Rada: institutionalisation, composition and tasks (1917–1918).....	144
Kukharuk O. Restoration of the institutional role of Chernihiv as the state center of eastern Europe and the russian land under the reign of Mstislav–Konstantin Vladimirovich.....	154
Lepiavko S. Rulers of chernihiv–sivershchyna: svyatoslavich dynasty (the end of the XI – the middle of the XIII century).....	162
Pyrih R. Hetman P.Skoropadsky's land reform: regulatory activities of the government... ..	175
Reva L. Genocide of the gene pool of Ukraine: evolution of the 1000–year history of terror	185
Sylenko M. Global experience of supporting problem territories	205

Розділ І. Проблеми еволюції державної служби та децентралізації влади в Україні в умовах викликів сьогодення

УДК 332.14:342.52

Сергій БІЛОРУСОВ,
директор Херсонського регіонального
центру підвищення кваліфікації, к.т.н., доцент,
Заслужений працівник освіти України,
nazaranna78@gmail.com

ОКРЕМІ ПРІОРИТЕТНІ ЗАВДАННЯ З РЕІНТЕГРАЦІЇ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: ПРИКЛАД ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

DOI: 10.5281/zenodo.13846163

Стаття визначає пріоритети з реінтеграції деокупованих територій, які повернуті на даний час під контроль держави, акцентуючи увагу на Херсонській області як прикладі для аналізу. Дослідження розкриває сутність основних завдань з міжвідомчої координації, які покладені на Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правових актів України, що регулюють управління процесами реінтеграції та забезпечення функціонування життєдіяльності на звільнених територіях.

Прокоментовано зміст деяких ключових нормативно-правових актів, що встановлюють правові та організаційні рамки для здійснення реінтеграції, а також механізми їх реалізації. Розглядаються цілі та зміст програм, які розробляються для підтримки реінтеграції, відновлення та розвитку звільнених територій. Особлива увага приділена аналізу програм, спрямованих на відновлення інфраструктури, економіки та соціальних послуг у Херсонській області.

Висвітлено окремі складові відновлення регіонів та територіальних громад, включаючи реабілітацію житлових об'єктів, відновлення критичної інфраструктури, підтримку малого та середнього бізнесу, а також забезпечення соціального захисту населення. Дослідження також торкається аспектів безпеки та стабілізації в регіоні, включаючи заходи щодо розмінування та забезпечення громадського порядку.

Наведені пропозиції, надані науковцями та практиками, в межах розробки Програми комплексного відновлення Херсонської області на період до 2027 року. Ці пропозиції включають стратегії для довгострокового сталого розвитку регіону, враховуючи необхідність залучення інвестицій, розвитку інфраструктури та підвищення якості життя місцевого населення.

Стаття підкреслює важливість комплексного та системного підходу до реінтеграції деокупованих територій, наголошуючи на необхідності ефективної міжвідомчої координації та тісної співпраці між державними установами, місцевими органами влади, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Придільено увагу практичним аспектам реалізації програм відновлення, зокрема наданню фінансової та технічної допомоги, а також моніторингу та оцінці їх ефективності.

Ключові слова: деокуповані території, реінтеграція, регіон, громада, відновлення, інфраструктура, управління, розвиток, програма.

Serhii Bilorusov,

Ph.D

*Director Kherson Regional centre for retraining
and improvement of the qualifications, Kherson,
nazaranna78@gmail.com*

SEPARATE PRIORITY TASKS FOR THE REINTEGRATION OF THE DEOCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE: THE EXAMPLE OF THE KHERSON REGION.

The article identifies priorities for the reintegration of de-occupied territories currently returned to state control, focusing on the Kherson region as a case study. The research reveals the essence of the main tasks of interdepartmental coordination assigned to the Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories of Ukraine. Special attention is paid to the analysis of the legal acts of Ukraine that regulate the management of reintegration processes and ensure the functioning of life in the liberated territories.

The content of some key legal acts establishing the legal and organizational frameworks for reintegration and their implementation mechanisms is commented on. The goals and content of programs developed to support the reintegration, recovery, and development of the liberated territories are considered. Particular attention is paid to analyzing programs aimed at restoring infrastructure, economy, and social services in the Kherson region.

The components of regional and territorial community recovery are highlighted, including the rehabilitation of residential facilities, restoration of critical infrastructure, support for small and medium-sized businesses, and provision of social protection for the population. The study also touches upon security and stabilization aspects in the region, including measures for demining and ensuring public order.

Proposals made by scholars and practitioners within the framework of developing the Comprehensive Recovery Program for the Kherson region until 2027 are presented. These proposals include strategies for the region's long-term sustainable development, considering the need to attract investments, develop infrastructure, and improve the quality of life of the local population.

The article emphasizes the importance of a comprehensive and systematic approach to the reintegration of de-occupied territories, stressing the need for effective interdepartmental coordination and close cooperation between state institutions, local authorities, civil society organizations, and international partners. Attention is paid to the practical aspects of implementing recovery programs, including providing financial and technical assistance, as well as monitoring and evaluating their effectiveness.

Key words: *de-occupied territories, reintegration, region, community, restoration, infrastructure, management, development, program.*

Постановка проблеми. Реінтеграція деокупованих територій України вимагає чіткого розуміння та високого ступеню керованості процесом поновлення життєдіяльності на рівні регіонів та окремих громад, формування загальних національних стратегій, секторальних, регіональних та місцевих програм розвитку на визначений період, розуміння напрямків та змісту роботи, швидкого реагування на виклики і загрози. Так, Уряд працює над проектом плану для програми «Ukraine Facility» Європейської комісії, до якого входять реформи та проекти трансформації, об'єднані в чотири основні блоки:

- макроекономічні сценарії, що включають розвиток інститутів відновлення;
- базові реформи, такі як: реформа держуправління, заходи щодо управління держресурсами, продовження реформи децентралізації;
- економічні реформи, такі як: покращення бізнес-клімату, розвиток людського капіталу, регіональна політика;

– ключові сектори економіки, які допоможуть Україні на шляху відновлення. В межах плану має бути проведена розробка деталізованої підтримки потреб регіонів [2].

Не визначеним є створення дієвих алгоритмів щодо реалізації поставлених державою цілей перед центральними та місцевими органами управління. Потребує систематизації, чіткого формулювання або уточнення змісту заходів, в контексті їх пріоритетності, щодо реалізації на територіях відновлення або з особливими умовами для їх розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поточне та повоєнне відновлення регіонів та окремих територіальних громад потребує системного секторального аналізу та реалізації структурованої політики щодо забезпечення ефективного їх функціонування. Публічна влада має провести інвентаризацію наявних ресурсів, засобів та можливостей, швидко та якісно опрацювати стратегічні, тактичні і поточні плани розбудови та підвищення рівня життєдіяльності, в першу чергу, деокупованих територій. В цьому складному процесі важливе місце посідає синергія науки, бізнесу та владних інституцій з питань (реінтеграції тимчасово окупованих територій) соціально–економічного, інфраструктурно–секторального, державно–управлінського та інших складових регіонального розвитку. Дослідження і пропозиції, які пропонуються науковцями і фахівцями–практиками в контексті опрацювань стратегій і програм, наприклад, оновлення Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 року або Стратегії розвитку Херсонської області до 2027 року і є вкрай необхідними в даний час.

Так, питання формування національної стійкості, підвищення ефективності державного управління та зростання ролі регіональної влади, формування збалансованого та структурованого господарського комплексу регіону, з урахуванням безпекового життєвого середовища висвітлює М.Миколайчук. Поточне поновлення та повоєнна розбудова має спиратися на комплекс антикризових заходів, а краще на антикризову стратегію – наголошують О.Охрименко та Р.Попов. До цієї думки приєднується І. Грабовська, зробивши наголос на необхідності підвищення ефективності антикризового управління в діяльності органів влади, уточненні змісту шляхів впливу на розвиток кризових процесів в умовах військової агресії та повоєнного відновлення. Н.Адвокатова в своєму дослідженні робить акцент на формуванні функціональних складників економічної безпеки регіону та визначає велику групу основних завдань за напрямками і функціоналом. Власне бачення щодо ролі економічних факторів в повоєнному відновленні Півдня України, Херсонщини зокрема, та змісту пріоритетів чистого та безпечного довкілля висвітлює Т.Лагойда. О.Якушева акцентує увагу на особливостях конвергентно–інтеграційних процесів – від країни до невеликого населеного пункту, які не можуть розглядатися окремо від процесів на різних рівнях та інших територіальних масштабах. В таких обставинах соціально–економічні та державно–управлінські складові регіонального розвитку стають особливо важливі. М.Дурман і А.Давидов сформулювали 5 пріоритетів відновлення Херсонщини на ближчу перспективу. Важливою є точка зору А.Мунько щодо діяльності агенцій місцевого розвитку як ефективної інституції відновлення територій. І.Медяник дослідила основні напрямки та правові інструменти щодо імплементації зарубіжного досвіду реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у національну практику органів публічної влади України. О.Скобельська описала етапи деокупації тимчасово окупованих територій в контексті відновлення довіри населення. Ю.Рогозян привернула увагу до територій відновлення як мікрорегіонів, територіальних громад в межах яких відбувалися бойові дії та які були тимчасово окуповані, або зазнали значних руйнувань об'єктів критичної інфраструктури [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

Метою статті є аналіз окремих пріоритетів реінтеграції і розбудови територій, пошкоджених в результаті агресії та формування завдань за напрямками на регіональному та місцевому рівнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реінтеграція передбачає запровадження комплексу заходів на вже «де–юре – де–факто» деокупованої території, повернутої під контроль та управління країни, проти якої спрямована агресія і є послідовним

продовженням процесу деокупації як системи правових, воєнних, політичних, адміністративно–управлінських, безпекових, економічних, інформаційних, соціальних та інших необхідних дій, спрямованих на відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності в межах державного кордону України.

Свого часу було створено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, на яке покладено основні завдання із міжвідомчої координації щодо: евакуації цивільних осіб із небезпечних зон; гуманітарної допомоги та соціального захисту внутрішньо–переміщених осіб (ВПО), мешканців прифронтових територій України; ведення визначених реєстрів; допомоги звільненим з полону і повернутим депортованим; інтеграції ВПО у приймаючі громади; захисту інформаційного простору; протимінної діяльності; реінтеграції та відновлення деокупованих територій.

Управління реінтеграцією та функціональне поновлення життєдіяльності звільнених територій та тих, що знаходяться в зоні бойових дій вимагає відновлення інфраструктури та формування умов відбудови і розвитку територій. Так, 21 квітня 2022 року Президент України видав Указ №266/22 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» [1]. Серед основних завдань Ради визначено розроблення Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, структурна модернізація та перезапуск економіки, визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідним у воєнний та у післявоєнний періоди, підготовка стратегічних ініціатив тощо. Передбачено створення фахових робочих груп за напрямками. Забезпечення управління на деокупованих територіях вимагає чіткої організації роботи, наявності команди керівників–лідерів, діалогу та співпраці публічної влади та громадян, волонтерів, інших зацікавлених сторін, як то бізнесу, донорських і громадських організацій, в тому числі із–за кордону [4]. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 09 липня 2022 року №2389–ІХ затверджено нову функціональну типізацію територій, що містять чотири складові: території відновлення, території з особливими умовами для розвитку, полюси економічного зростання, території сталого розвитку.

Важливим є організація ефективного управління ресурсами, виваженого та гнучкого здійснення владних повноважень, що в даний час покладаються на військові державні адміністрації від обласних до окремих територіальних громад.

Окреслений План відновлення України складається з 15–ти програм, які першочерговою мірою відповідатимуть основним викликам, як у воєнний, так і післявоєнний періоди [2]. В ньому закладені такі основні принципи: повний доступ до ринків ЄС та країн Великої сімки, отримання повноцінного членства в ЄС, розбудова економіки на принципах дерегуляції та лібералізації, налагодження ефективної логістики, перехід від експорту сировини до її перероблення, тощо. Кабінетом Міністрів України передбачено надання державної підтримки регіональним та місцевим програмам розвитку, в тому числі, малому та середньому бізнесу.

В рамках роботи над концепцією Плану відновлення України, передбаченого інструментами Ukraine Facility – фондом, який є спеціальним інструментом Єврокомісії, покликаним забезпечити короткострокове та середньострокове фінансування від Європейського Союзу на 2024 – 2027 роки на відновлення та реконструкцію, розробку секторальних стратегій розвитку та їх реалізацію, в даний час відбуваються фахові зустрічі з усіма зацікавленими сторонами.

Геополітичні та економічні тенденції, військова агресія проти України, тривалий термін окупації Херсонщини з подальшою частковою її деокупацією, підлив Каховської ГЕС, постійні обстріли, міграційні процеси (в тому числі, ВПО), а також, соціально–економічні негативні наслідки обумовили появу не простих викликів щодо діяльності підприємств та організацій Херсонського регіону, формуючи вимоги до ефективного управління системою протидії загрозам та ризикам їх роботи. В цьому контексті сталість розвитку (використання існуючих нарбок) є ключовим елементом регіональної стратегії, що

формується, необхідно поєднати економічну, соціальну, трудову, а тепер ще й екологічну складову на тлі військових дій, певного кадрового управлінського вакууму та ін [2].

Постановою Кабінету Міністрів України від 06 грудня 2022 року №1364 визначено механізм формування Єдиного переліку територій на яких ведуться (велися) бойові дії, або тимчасово окуповані російською федерацією[6]. Актуальний перелік таких територій затверджено Наказом Мінреінтеграції від 22 грудня 2022 року №309 і постійно корегується [7]. Існуючий стан деокупованих територій чотирьох регіонів України, в тому числі і Херсонської області потребує запровадження елементів системи управлінських заходів і рішень, спрямованих на швидку діагностику, гнучке реагування на загрози та негаразди в межах наявних ресурсів, реалізацію комплексу запобігаючих і профілактичних дій, ліквідацію або мінімізацію кризових ситуацій, формування передумов виходу з кризи в майбутньому.

Реальні можливості управління реінтеграцією територій залежать від значної кількості груп факторів на державному, регіональному і місцевому рівнях, масштабу загроз, рівня стабільності та стійкості функціонування інфраструктури, спроможності Уряду України контролювати ситуацію та мати можливість вчасно впливати на неї та формувати ефективну послідовність дій на перспективу.

Важливе значення має визначення пріоритетів та розробка програм розвитку територій та забезпечення достатнього рівня життя її мешканців. З цією метою прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2022 року № 1159 «Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, територій, територіальної громади (її частини) та внесення змін до них» [4]. Програма комплексного відновлення територіальних громад (її частини) включає такі розділи: загальний опис населеного пункту (території) для якого (якої) вона розробляється, а саме: географічне розташування; загальна економічна оцінка; загальна екологічна оцінка, кількість постійного населення; кількість тимчасово переміщеного населення; інформація про наявність містобудівної документації на території громади (її частини), аналіз щодо її актуальності та ступеня її реалізації; аналіз негативних впливів (зокрема, бойових дій, терористичних актів, диверсій, надзвичайних ситуацій). Важливим є аналіз негативних впливів, що призвели до необхідності розроблення програми; традиційний сформований характер середовища проживання; історичні ареоли населених міст; об'єкти культурної спадщини, довкілля, природоохоронні території та об'єкти; аналіз ресурсів територій для відновлення життєдіяльності і всеохоплюючої підготовки території, зокрема (розмінування, демонтаж зруйнованих будівель та споруд, рекультивация земель); формування інформації про шкоду, заподіяну бойовими діями, терористичними актами, диверсіями, надзвичайними ситуаціями. Зазначені розділи є обов'язковими для програми повоєнного відновлення. Поточне поновлення Херсонської області почалося із реінтеграції її території, а саме, повернення під контроль та управління держави з подальшим відновленням порушеної інфраструктури, економічного і соціального секторів, створення безпечних умов життєдіяльності та розв'язання інших наявних проблем. Це складно, але за допомогою держави, країн, які підтримують Україну, міжнародних інституцій та організацій, донорів та волонтерів цей процес набирає обертів, створює позитивну динаміку та вагоме матеріальне наповнення, тому зазначена вище Постанова КМУ забезпечує засадниче значення для Херсонщини. Перспективними завданнями управління реінтегрованими територіями має бути відновлення життєвого рівня мешканців (добробуту громадян), забезпечення розвитку малого та середнього бізнесу, залучення інвестицій, створення умов зайнятості населення та ефективного функціонування місцевого самоврядування, а в даний час, місцевих військових адміністрацій.

Заслуговує на увагу Постанова КМУ «Про затвердження порядків і питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад» від 18 липня 2023 року №731, положення якої визначають дуже важливі критерії, за якими територіальна громада відновиться до території відновлення (за умови наявності хоча б одного з них), а саме:

– на території територіальної громади відбувалися бойові дії, або її частина була тимчасово окупована;

– на території територіальної громади наявні руйнування об'єктів критичної та соціальної інфраструктури, об'єктів житлового фонду в наслідок ведення бойових дій та/або обстрілів;

– територія територіальної громади характеризується значним переміщенням населення до інших регіонів та/або інших держав та різким погіршенням рівня соціально-економічного розвитку за визначеним пулом соціально-економічних показників [5].

До пріоритетів відновлення та розвитку територіальних громад і регіонів на прикладі Херсонської області треба віднести критичну і соціальну інфраструктуру (шляхи сполучення, комунальні об'єкти, мережі водо-, тепло- та газопостачання, лікарні, навчальні заклади тощо). Так, на Херсонщині пошкоджено близько двох тисяч об'єктів критичної інфраструктури. Особливої уваги заслуговує поновлення та захист енергетичних об'єктів та мереж електропостачання; забезпечення ефективного функціонування органів влади, створення надійних засобів комунікації та моніторингу поточної ситуації в територіальних громадах; використання дієвих методів динамічного реагування та оптимізації існуючого становища з виходом на стабілізацію та покращення на місцевому і регіональному рівнях. Одним із інструментів врегулювання регіональних загроз у даний час є державне антикризове управління в умовах військового стану та формулювання пріоритетних стратегій цільових програм розвитку галузей та регіональних програм.

Регіональний розвиток в поточний та післявоєнний періоди пов'язаний із формуванням нового, відповідаючого реаліям релокації із зони потенційних та активних бойових дій, промислового потенціалу, в умовах його відбудови та створення значної частини нових виробництв, відповідаючи, в першу чергу, потребам населення відповідних територій та можливостям щодо їх функціональної діяльності. В цьому контексті, не останню роль буде відігравати створення умов їх економічної безпеки в межах загальної Стратегії розбудови, яка має відповідати інтересам конкретного регіону. Вже зараз має йти процес напрацювання відповідних управлінських рішень та формування механізму їх підтримки і реалізації.

Херсонська обласна військова адміністрація наприкінці 2023 року завершила розробку проекту Програми комплексного відновлення Херсонської області, йде процес доопрацювання окремих її складових за пріоритетними цілями та презентаційні заходи, щодо уточнення змісту та конкретних результатів [12]. На II квартал 2024 року заплановано проведення II Міжнародної науково-практичної конференції «Синергія науки і бізнесу в повоєнному відновленні регіонів» із висвітленням підготовлених науково-практичних напрацювань.

Вкрай необхідним є створення безпечового середовища певного рівня, споруд для захисту громадян; умов контролю та супроводу ВПО та інших фахових організаційно-управлінських дій. Ремонт та відновлення житлового фонду є невід'ємною частиною розбудови регіону. Так, у 2024 році Херсонщина очікує отримати гроші на відбудову за проектом «Пліч – о – пліч» з центрального бюджету у розмірі 5 млрд. грн., починаючи від житла і далі перейти на об'єкти соціальної інфраструктури. У минулому році витрати на відповідні цілі склали близько 500 млн. грн.

Велика робота планується щодо допомоги приватному сектору. Так, важливу роль у досягненні мети відновлення та сталого розвитку громад відводиться агенціям місцевого (регіонального) розвитку, які можуть виконувати функцію медіації між бізнес-середовищем та органами державної влади та місцевого самоврядування (в даний час, місцевими військовими адміністраціями), які концентрують увагу на створенні, затвердженні та подальшій реалізації стратегій соціально-економічного розвитку територій. Результатом їх роботи з питань реінтеграції має бути досягнення ефекту розвитку територій за рахунок узгодження дій суб'єктів регіонального та місцевого розвитку. Наприклад, агенція регіонального розвитку Волині допомагає Херсонщині перезавантажити агенцію

регіонального розвитку «Офіс євроінтеграції». На даний час пройшло обговорення проблем та викликів щодо підтримки і розвитку бізнес середовища, безпекової ситуації, руйнування та поновлення інфраструктури, розмінування територій, нестачі кадрів тощо. Є ідеї для співробітництва та підготовлено передпроектні пропозиції.

Важливим завданням є здійснення гуманітарного розмінування, загалом на деокупованій частині Херсонської області сапери обстежили на кінець 2023 року більше 200 тис.га. території; більшу частину якої складають землі сільгоспризначення, в цілому розмінування може бути завершено у 2025 році.

Чинне місце в процесі відновлення життєдіяльності займає культурна та інформаційна реінтеграція деокупованих територій та повернення громадян в український інформаційний та культурний простір, формування належної свідомості, збереження культурної спадщини, історичної пам'яті, формування українських наративів та ідентичності, протидія російській дезінформації. Як приклад, Херсонська область першою привела у відповідність обласну мовну програму до Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року. В межах трьох всеукраїнських проектів «Вільні читають українською», «Один студент – одна книга для Херсонщини» та «Книга в укритті» проводиться збір книжок для бібліотек Херсонщини, адже в наслідок обстрілів, пожеж, розграбування та цільового знешкодження було втрачено значну частину бібліотечного фонду. Завершується процес перейменувань та змінюються топоніми населених пунктів, вулиць, скверів, тощо. Зазначене впливає на відновлення культурних цінностей в регіоні та підтримує моральний дух мешканців. В цілому, потребує щільної уваги підтримка і популяризація місцевої культурної спадщини.

Активно працює Херсонська обласна служба зайнятості, задіяна в реалізації проекту «Армія відновлення», яка до 01.12.2023 року залучила до суспільно-корисних робіт близько півтори тисячі жителів 17-ти деокупованих громад двох районів.

Для Херсонської області та Півдня України, в цілому, критично важливими пріоритетами є екологічні фактори в повоєнному відновленні та коригування регіональної сільськогосподарської політики. Руйнування Каховської ГЕС, втрата Каховського водосховища та зрошувальної системи, затоплення значної території Дніпровської пойми, втрата інфраструктури та будівель, різного роду забруднення та санітарні загрози, значне пошкодження двох біосферних заповідників та 5-ти національних природних парків, а також бойові дії та їх наслідки, неодноразові пожежі та постійні обстріли прилеглих територій призвели до катастрофічних наслідків. Для їх усунення передбачено стратегічне завдання щодо формування чистого і безпекового довкілля шляхом: інтеграції кліматичних та екологічних цілей в усі сектори економіки та сфери суспільного життя; створення умов для формування безумовних можливостей щодо екологічної безпеки; запобігання промислового забруднення; ефективне управління відходами. В Херсонській області планується створити за міжнародної підтримки завод по переробці відходів зруйнованих будівель; відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізномайття, формування оптимальних площ природних екосистем та збалансування охорони ландшафтів, в перспективі – досягнення європейських стандартів управління у галузі охорони довкілля.

У цілому Уряд формує програми системної реінтеграції звільнених територій та відбудови України, відпрацьовує не тільки адміністративні заходи, а й стимули щодо заохочення всіх зацікавлених сторін до участі в них [3]. Потрібне швидке поновлення інфраструктури, більше безпеки, кращі умови для життя та роботи, більше можливостей самореалізації всіх задіяних у цьому надзвичайно важливому процесі.

Висновки. Уряд України спільно з регіональними та місцевими органами управління відпрацьовує не тільки адміністративні заходи у вигляді відповідних програм, а також, формує систему стимулів та підтримки податково-фінансового спрямування щодо розвитку ділової активності, співфінансування та матеріального забезпечення територіальних громад (так, на деокупованій частині Херсонської області відновили більш ніж 10-ту частину

пошкоджених війною об'єктів, 44 тисячі громадян отримали статус та привілеї внутрішньо переміщених осіб). В даний час потребує системного опрацювання формування фахового інструментарію для оцінки результативності, ефективності розбудови конкретних об'єктів територіальних громад, які будуть віднесені до територій відновлення. Формується матриця Стратегії інноваційного розвитку України до 2030 року, здійснюється постійний моніторинг стану справ та зворотні комунікації з територіальними громадами з різних питань та гнучкого реагування на запити та потреби [3].

Важливо забезпечити не тільки комплексний підхід щодо розробки, або реалізації конкретних програм поновлення дієздатності та подальшого розвитку регіонів, а й врахувати в них особливості кожного з них, створити можливість ефективної взаємодії та підтримки, враховуючи кращі практики на рівні окремих територіальних громад і умов, в яких вони знаходяться в період воєнного стану.

Список використаних джерел та літератури

1. Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни», поточна редакція — прийняття від 15.06.2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411/2022#Text>

2. План реформ для України (Ukraine Plan) у межах Інструменту Ukraine Facility. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/248450.html

3. Уряд напрацьовує Стратегію інноваційного розвитку України до 2030 року, — Прем'єр-міністр. Урядовий портал. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-napratsovuie-stratehiiu-innovatsiinoho-rozvytku-ukrainy-do-2030-roku-premier-ministr>

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них» від 14 жовтня 2022 року №1159, поточна редакція прийняття від 14.10.2022, URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#Text>

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядків і питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад» від 18 липня 2023 року №731 поточна редакція від 11.08.2023, підстава – 817-2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>

6. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» поточна редакція від 03.05.2024, підстава 485-2024-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text>

7. Наказ Мінінтеграції від 22.12.2022 р. № 309 «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» (зі змінами, кодифікований) URL: <http://document.vobu.ua/doc/16564>

8. Mykolaichuk M.Environmental Assessment of the Teriritory as a Public Management Instruments for Technological Development: A case of Ukraine Environmental and Climate Technologies, 2021, vol. 25, no. 1, pp. 188–204 URL: <https://doi.org/10.2478/rtuect-2021-0013>

9. Скобельська О. Шляхи до окупації тимчасово окупованих територій і відновлення довіри населення до держави Україна. Нове українське право. Київ: науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук, 2023. Вип.4. С. 94–99

10. Медяник І. Зарубіжний досвід формування в Україні моделі реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Науковий журнал. 2023. №3 (124) С. 298–305

11. Медяник І. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих територій. Том 1. № 79 (2023): Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. С. 70–74

12. Білорусов С.Г. Державно–управлінські пріорітети підвищення кваліфікації публічних службовців щодо соціально–економічного відновлення територій. «Синергія науки і бізнесу у повоєнному відновлення». Матеріали Міжнародної наукової конференції (ХНТУ, 26–28 квітня 2023 року) у 2–х т; Т.2/ за ред.. О.В.Чепелюк, Одеса: Олді+, 2023. С.17–19.

13. Ю.Рогозян. Домінанти трансформації для відновлення територіальних громад України у воєнний і повоєнний час. Сучасні домінанти трансформації економіки з урахуванням повоєнних викликів: матеріали XIII Міжнародної науково–практичної конференції, м.Одеса, 14–15 вересня 2023 р./ [ред.. колегія: Буркинський Б.В. та ін.]; ДУ «Інститут ринку і економіко–екологічних досліджень НАН України», ХНТУ. – Одеса, 2023. С.67 – 68.

14. Якушева О.В. Міжрегіональний взаємозв'язок як фактор зростання економіки та інтелектуальної власності: Збірник наукових праць. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», Вип. 17. 2018 р. С. 221–226.

References

1. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 roku № 266/2022 “Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny”, potochna redaktsiia — pryiniattia vid 15.06.2022. [Decree of the President of Ukraine dated April 21, 2022 No. 266/2022 “Issues of the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War”, the current version is adopted on 06/15/2022.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411/2022#Text> [In Ukrainian]

2. Plan reform dlia Ukrainy (Ukraine Plan) u mezhakh Instrumentu Ukraine Facility. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/248450.html [Ukraine Plan within the Ukraine Facility] URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/248450.html [In Ukrainian]

3. Uriad napratsovuie Stratehiiu innovatsiinoho rozvytku Ukrainy do 2030 roku, — Prem'ier–ministr. Uriadovyi portal. [The Government is developing the Strategy for Innovative Development of Ukraine until 2030, says the Prime Minister. Government portal] URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-napratsovuie-stratehiiu-innovatsiinoho-rozvytku-ukrainy-do-2030-roku-premier-ministr> [In Ukrainian]

4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro zatverdzhennia Poriadku rozroblennia, provedennia hromadskoho obhovorennia, pohodzhennia proham kompleksnogo vidnovlennia oblasti, terytorii terytorialnoi hromady (ii chastyny) ta vnesennia zmin do nykh” vid 14 zhovtnia 2022 roku №1159, potochna redaktsiia pryiniattia vid 14.10.2022, [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Procedure for Development, Public Discussion, Approval of Programs for the Comprehensive Recovery of the Region, the Territory of the Territorial Community (its Part) and Amendments to Them” dated October 14, 2022, No. 1159, current version of the adoption dated 14.10.2022,] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#Text> [In Ukrainian]

5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro zatverdzhennia poriadkiv i pytan vidnovlennia ta rozvytku rehioniv i terytorialnykh hromad” vid 18 lypnia 2023 roku №731 potochna redaktsiia vid 11.08.2023, pidstava – 817–2023. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Procedures and Issues of Restoration and Development of Regions and Territorial Communities” dated July 18, 2023 No. 731, current version dated 11.08.2023, basis – 817–2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>] [In Ukrainian]

6. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Deiaki pytannia formuvannia pereliku terytorii, na yakykh vedutsia (velysia) boiovi dii abo tymchasovo okupovanykh Rosiiskoiiu Federatsiieiu” potochna redaktsiia vid 03.05.2024, pidstava 485–2024–p. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of forming the list of territories where hostilities are (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation" current edition of 03.05.2024, basis 485–2024–p.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text> [In Ukrainian]

7. Nakaz Minintehratsii vid 22.12.2022 r. № 309 “Pro zatverdzhennia Pereliku terytorii, na yakykh vedutsia (velysia) boiovi dii abo tymchasovo okupovanykh Rosiiskoiu Federatsiieiu” (zi zminamy, kodyfikovanyi) [Order of the Ministry of Integration of 22.12.2022 No 309 "On approval of the List of territories where hostilities are (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation" (as amended, codified)] URL: <http://document.vobu.ua/doc/16564> [In Ukrainian]

8. Mykolaichuk M. Environmental Assessment of the Territory as a Public Management Instruments for Technological Development: A case of Ukraine Environmental and Climate Technologies, 2021, vol. 25, no. 1, pp. 188–204 URL: <https://doi.org/10.2478/rtuect-2021-0013> [In English]

9. Skobelska O. . Shliakhy de okupatsii tymchasovo okupovanykh terytorii i vidnovlennia doviry naselennia do derzhavy Ukraina. Nove ukrainske pravo. Kyiv: naukovo–doslidnyi instytut pravotvorchosti ta naukovo–pravovykh ekspertyz Natsionalnoi akademii pravovykh nauk, 2023. Vyp.4. S. 94–99 [Skobelska O. Ways of Occupation of Temporarily Occupied Territories and Restoration of Population Confidence in the State of Ukraine]. New Ukrainian Law. Kyiv: Research Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Legal Sciences, 2023. Issue 4, pp. 94–99] [In Ukrainian]

10. I. Medianyuk. Zarubizhnyi dosvid formuvannia v Ukraini modeli reintehratsii tymchasovo okupovanykh ta aneksovanykh terytorii. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Naukovyi zhurnal. 2023. №3 (124) S. 298–305 [Medianyuk, I. Foreign experience in the formation of a model of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in Ukraine. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. Journal of Science. 2023. No3 (124) P. 298–305 11] [In Ukrainian]

11. I. Medianyuk. Teoretyko–pravovi pytannia reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii. Tom 1 №79 (2023): Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu: Serii: Pravo. S. 70–74 [Medianyuk I. Theoretical and legal issues of reintegration of temporarily occupied territories. Volume 1. No. 79 (2023): Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: Series: Law. P. 70–74] [In Ukrainian]

12. Bilorusov S.H. Derzhavno–upravliniski pryorytety pidvyshchennia kvalifikatsii publichnykh sluzhbovtziv shchodo sotsialno–ekonomichnoho vidnovlennia terytorii. “Synerhiia nauky i biznesu u povoiennomu vidnovlennia». Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (KhNTU, 26–28 kvitnia 2023 roku) u 2–kh t; T.2/ za red.. O.V.Chepeliuk, Odesa: Oldi+, 2023. S.17–19. [Bilorusov S.G. Derzhavno–upravlinni pryorytety vyshennia kvalifikatsii hromadnykh sluzhantsiv po sotsialno–ekonomichnoho vidnovlennia territorii [State–administrative priorities of improving the qualifications of public servants regarding the socio–economic restoration of territories]. “Synergy of Science and Business in Post–War Recovery”. Proceedings of the International Scientific Conference (KNTU, April 26–28, 2023) in 2 volumes; Vol.2/ ed. O.V. Chepelyuk, Odesa: Oldi+, 2023. P.17–19.] [In Ukrainian]

13. Rohozian Yu. Dominanty transformatsii dlia vidnovlennia terytorialnykh hromad Ukrainy u voiennyi i povoiennyi chas. Suchasni dominanty transformatsii ekonomiky z urakhuvanniam povoiennykh vyklykiv: materialy KhIII Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, m.Odesa, 14–15 veresnia 2023 r./ [red.. kolehiia: Burkynskyi B.V. ta in.]; DU “Instytut rynku i ekonomiko–ekolohichnykh doslidzhen NAN Ukrainy”, KhNTU. – Odesa, 2023. S.67 – 68. [Rogozyan Y. Dominants of transformation for the restoration of territorial communities of Ukraine in wartime and post–war times. Modern Dominants of Economic Transformation, Taking into Account Post–War Challenges: Materials of the XIII International Scientific and Practical Conference, m.Odesa, 14–15 September 2023 / [ed. collegium: Burkynsky B.V. et al.]; SI "Institute of Market and Economic and Environmental Research of the National Academy of Sciences of Ukraine", KNTU. – Odesa, 2023. P.67 – 68.] [In Ukrainian]

14. Yakusheva O.V. Mizhrehionalnyi vzaiemozv’iazok yak faktor zrostannia ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti: Zbirnyk naukovykh prats. Mariupol: DVNZ “PDTU”, Vyp. 17. 2018 r. S. 221–226. [Yakusheva O.V. Interregional interconnection as a factor of growth of economy and

УДК 352:342.55:351.74:340.1

Олександр ВРУБЛЕВСЬКИЙ
національний експерт з питань
діяльності старост та співробітництва
територіальних громад, юрист–аналітик
alexvrubl@ukr.net

ПОСАДОВА ІНСТРУКЦІЯ СТАРОСТИ: ЮРИДИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

DOI: 10.5281/zenodo.13846221

У статті розглядаються актуальні питання щодо унормування службової діяльності старости на локальному рівні за допомогою посадової інструкції. Це дослідження має на меті висвітлити сучасні проблеми та виклики, що виникають при розробленні змістовно якісних посадових інструкцій для старост. За результатами проведеного вибіркового дослідження та на основі власного професійного досвіду автори демонструють сучасні проблеми та недоліки, що існують у процесі розробки посадових інструкцій.

У статті зроблено низку узагальнень та висновків, які можуть мати практичне значення для зацікавлених посадовців місцевого самоврядування в процесі розроблення відповідних посадових інструкцій. Особлива увага приділена питанням структури та змісту посадових інструкцій, а також їх відповідності чинним нормативно–правовим актам та методичним рекомендаціям, виданим Національним агентством України з питань державної служби (НАДС).

Окрему увагу приділено порівняльному аналізу двох документів, які мають безпосереднє відношення до процесу розроблення посадових інструкцій для персоналу органів місцевого самоврядування. Це дозволило виявити суттєві відмінності у підходах та вимогах, що пред'являються до змісту та оформлення посадових інструкцій. Виявлені відмінності можуть слугувати основою для подальшого удосконалення методичних рекомендацій та нормативно–правових актів у цій сфері.

Наголошено на тому, що нечітке розуміння юридичної природи нормативно–правових актів та документів рекомендаційного характеру має своїм наслідком затвердження суперечливих за структурою та змістом посадових інструкцій. Це, в свою чергу, може призводити до правових колізій та непорозумінь у процесі виконання службових обов'язків старостами. У статті пропонується ряд рекомендацій щодо покращення процесу розроблення посадових інструкцій, зокрема, шляхом забезпечення більш чіткої та однозначної юридичної бази, а також через підвищення рівня підготовки та компетенції осіб, залучених до цього процесу.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, посадова інструкція старости, Методичні рекомендації від НАДС*

Oleksandr Vrublevskiy.,
*National Expert on starostas' activities and
cooperation territorial communities,
lawyer–analyst
alexvrubl@ukr.net*

JOB DESCRIPTION OF THE STAROSTA: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS

The article addresses current issues related to the regulation of the official duties of a local elder through job descriptions. This research aims to highlight modern problems and challenges arising in the development of high–quality job descriptions for elders. Based on a selective study and the authors' professional experience, the article demonstrates contemporary problems and shortcomings in the process of developing job descriptions.

The article provides several generalizations and conclusions that may be of practical importance for local government officials involved in developing the relevant job descriptions. Special attention is given to the structure and content of job descriptions and their compliance with current legal acts and methodological recommendations issued by the National Agency of Ukraine for Civil Service (NACS).

A comparative analysis of two documents directly related to the process of developing job descriptions for local government personnel is given special attention. This allowed for the identification of significant differences in the approaches and requirements for the content and formatting of job descriptions. The identified differences can serve as a basis for further improvement of methodological recommendations and legal acts in this area.

It is emphasized that an unclear understanding of the legal nature of legal acts and advisory documents results in the approval of job descriptions that are contradictory in structure and content. This, in turn, can lead to legal conflicts and misunderstandings in the execution of official duties by elders. The article proposes several recommendations for improving the process of developing job descriptions, including ensuring a more unambiguous legal framework and enhancing the training and competence of individuals involved in this process.

Key words: *local self–government, job description of the headman, Methodical recommendations of the National State Service*

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Питання щодо функціонального призначення посадової інструкції старости не є новим. Воно виникло відразу після появи у місцевому самоврядуванні старост і продовжує залишатись актуальним й досі. Стаття ґрунтується на результатах вибіркового дослідження змісту низки посадових інструкцій старост, які засвідчили, що не усе гаразд за цим напрямом. Лівова частка проаналізованих посадових інструкцій старост своїм змістом здебільшого дублюють затверджені радами громад положення про старосту. Відрізняються ці обидва документи хіба що своєю структурою. Звісно, що так не мало би бути, втім, будь–яке правозастосування має свої причини та наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розроблення посадової інструкції старости залишається на сьогодні практично недослідженим та не висвітленим у науковій літературі. Окремі висловлювання з означеної теми деякими представниками експертного середовища на різного роду публічних заходах здебільшого не підкріплені відповідними дослідженнями та не відображені у тих чи інших публікаціях.

Метою статті є висвітлення проблемних питань, що стосуються процесу та результатів розроблення посадової інструкції старости, а також опис її функцій та практичного призначення у службовій діяльності старости. У процесі досягнення поставленої мети було виконано такі завдання: здійснено вибіркового аналізу посадових інструкцій старост, нормативно–правових актів та інших документів з означеного питання;

акцентовано увагу на тих помилках, яких припускаються розробники посадової інструкції старости та сформульовано відповідні фахові поради.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1. Чому посадові інструкції старости своїм змістом часто–густо дублюють раніше затверджені Положення про старосту та/чи посадові інструкції старости інших громад?

Скоріш за все тому, що ніхто не хотів розробляти посадову інструкцію старости з чистого аркуша. Як не крути, а все одно потрібно було щось брати за основу. Від того, що було взято за основу для розроблення посадової інструкції й визначило її подальший зміст. Хтось використав раніше затверджене радою громади Положення про старосту, хтось – посадові інструкції старост інших громад, а хтось і перше, і друге. Втім, як засвідчили результати вибіркового дослідження, такі підходи здебільшого не сприяли розробленню посадових інструкцій старост, які своїм своїми положеннями могли б реально виконувати функцію деталізації змісту повноважень старости та інших дотичних питань, що складають зміст службової діяльності кожного/кожної старости.

Головною причиною, що й досі перешкоджає розробленню реально дієвих посадових інструкцій старост, на моє переконання, є відсутність уніфікованого методичного підходу щодо розроблення посадових інструкцій для посадових осіб місцевого самоврядування, який відповідав би сучасному стану законодавства з означеного питання та реальному стану суспільних відносин з позиції наявних у старости повноважень та завдань місцевого самоврядування.

Поруч із цією причиною, існує низка й інших не менш вагомих причин, зокрема:

- відсутність в інформаційному просторі на момент розроблення чималої кількості посадових інструкцій старост будь–яких фахових (відомчих або експертних) порад чи рекомендацій щодо особливостей розроблення посадових інструкцій для посадових осіб місцевого самоврядування;

- невикористання чи неповне використання підзаконних актів, що безпосередньо унормовують порядок розроблення посадових інструкцій в цілому;

- недостатнє розуміння важливості та практичного призначення посадової інструкції старости як збоку голів громад, так і відповідальних посадовців за її розроблення;

- формальне ставлення до розроблення посадової інструкції старости. Іншими словами, посадова інструкція розробляється не з міркувань деталізувати порядок службової діяльності старост та здійснення ними деяких специфічних повноважень, а для того, щоб посадова інструкція «просто була»;

- внутрішня та зовнішня суперечність змісту Методичних рекомендацій щодо роботи з посадовими інструкціями посадових осіб місцевого самоврядування (затверджені наказом Нацдержслужби від 18.07.2022 р. № 58–22 – далі Методичні рекомендації НАДС).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Посадова інструкція має не лише відповідати тим нормативним вимогам, які пред'являються до неї як до документу, що відображає організаційно–правовий статус кожної посади, передбаченої штатним розписом, але й своїм змістом максимально врегульовувати, зокрема, службову поведінку старости, зміст якої не завжди однозначно розуміється у контексті наявних у старости повноважень.*

Що стосується змісту самих Методичних рекомендацій від НАДС, то вони, на превеликий жаль, не змогли уніфікувати процес розроблення посадових інструкцій старости. Навпаки, з появою Методичних рекомендацій від НАДС з'явилося ще більше запитань щодо розроблення посадових інструкцій, аніж таких питань існувало раніше.

2. Для чого потрібно розробляти посадову інструкцію старости?

Передбачаю, що відповідь на це запитання цікавитиме як старост, так і тих посадовців, які традиційно готують тексти відповідних посадових інструкцій. Адже не виключено, що комусь із них доведеться розробляти більш деталізовану інструкцію на заміну існуючої чи навіть готувати посадову інструкцію старости вперше. За такої ситуації багато чого залежатиме й від того, як голова громади ставитиметься до посадових інструкцій в цілому.

Якщо голова громади вважатиме, що достатньо лише самого факту наявності посадової інструкції старости – це один варіант. Якщо ж голова громади розумітиме, що якісно розроблена посадова інструкція сприятиме економії власного службового часу та старост – це інший варіант.

ВАЖЛИВО! *Головним призначенням посадової інструкції старости, як й інших посадових осіб місцевого самоврядування, є уніфікація службової діяльності персоналу місцевого самоврядування та мінімізація управління такою службовою діяльністю за допомогою ручного режиму.*

Відсутність у старости посадової інструкції чи формальна її наявність (за принципом «щоб просто була») можуть мати одні й ті ж негативні наслідки з точки зору управління персоналом місцевого самоврядування. Адже управління службовою діяльністю персоналу в ручному режимі з боку голови громади, його заступників, секретаря ради часто–густо матиме своїм наслідком те, що одні і ті ж службові ситуації вирішуватимуться щоразу по–різному. Якщо ж левову частку управління службовою діяльністю персоналу забезпечуватимуть посадові інструкції, а ручний режим лише у випадках, що залишилися з об’єктивних причин не охопленими відповідними посадовими інструкціями, то такий підхід в цілому сприятиме уніфікації процесу управління. Якщо ж в процесі управління домінуватиме ручний режим, то не варто очікувати, що посадовці, у т.ч. й старости, зможуть оперативно вирішувати відповідні службові ситуації без регулярного втручання у них голови громади.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! *Деталізація діяльності старости за допомогою посадової інструкції можна щонайменше порівняти із деякими способами регулювання проїзду перехрестя учасниками дорожнього руху.*

Так, якщо проїзд регулюється світлофором із запрограмованою частотою перемикання кольорів світла, то цим самим забезпечується і безпека учасників дорожнього руху, і здебільшого унеможливується поява заторів. Коли ж замість світлофора з тих чи інших причин починає працювати регулювальник руху, то незручності у проїзді перехрестя починають відчувати усі учасники такого руху. Примітною у регулюванні проїзду перехрестя буде та обставина, що стабільність та ступінь зручності проїзду перехрестя певною мірою залежатиме від майстерності самого регулювальника. Це порівняння було зроблено не випадково, а передусім для більш глибокого розуміння щонайменше таких двох речей:

■ людський чинник має неабияке значення в управлінні персоналом, а тому навіть наявність професійної команди на чолі з головою громади та відповідним у неї досвідом управління персоналом в ручному режимі не може бути підставою для відсутності посадових інструкцій як таких, у т.ч. й старости;

■ посадова інструкції старости може стати реально дієвим інструментом оперативного вирішення переважної більшості службових ситуацій, втім, за умови належного розроблення змісту.

ВАЖЛИВО! *Усі посадові інструкції, що були розроблені на кожну передбачену штатним розписом посаду мають собою являти єдину/цілісну управлінську матрицю. У такій матриці не має бути прогалів і дублювань.*

За таких умов службові відносини персоналу місцевого самоврядування можуть здійснюватись в автоматичному режимі до тих пір, доки не виникне службова ситуація, що не передбачена посадовими інструкціями. У разі частого виникнення тих чи інших службових ситуацій, порядок їх врегулювання варто буде «рознести» по відповідних посадових інструкціях. Це сприятиме тому, що у подальшому такі службові ситуації вирішуватимуться вже не у ручному режимі, а у спосіб, визначений посадовими інструкціями.

Посадова інструкція старости, як й інших посадових осіб має сприяти забезпеченню ефективної діяльності органів місцевого самоврядування, вирішенню питань місцевого значення, включаючи надання своєчасних і якісних послуг жителям старостинських округів. Втім, не кожна посадова інструкція зможе у цьому процесі дієво допомагати професійно підготовленому персоналу здійснювати свої повноваження. Це може робити лише та посадова інструкція, до розроблення якої було досить виважене та відповідальне ставлення. Адже, якщо при розробленні посадової інструкції не керуватися принципами уніфікації та диференціації у вирішенні можливих службових ситуацій, то не варто очікувати, що така посадова інструкція виявиться реально дієвою.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Навіть за тимчасової відсутності голови громади (відпустка, лікарняний, відрадження тощо) службові відносини «працюватимуть» в режимі світлофорного регулювання, чи як механізм годинника.

Для цього потрібно розробити належним чином деталізовану посадову інструкцію. Голова кожної громади, як і весь персонал місцевого самоврядування мають бути впевнені, що посадові інструкції у вирішенні службових відносин надійно «працюватимуть» як двигун в автомобілі, незалежно від того, хто його запустив.

Посадова інструкція старости, як й інших посадових осіб, є тим локальним документом, що має забезпечувати функціонування посадовців місцевого самоврядування із якомога меншими втручаннями у їх діяльність з боку голови громади щонайменше у частині здійснення службових повноважень. І тут незайвим буде ще раз згадати про регулювання руху на перехресті за допомогою світлофора в автоматичному режимі та працівником дорожньої патрульної служби в ручному режимі. Мабуть, не важко здогадатися, який вид регулювання виявиться більш надійним та оперативним для учасників дорожнього руху.

3. Які нормативно-правові акти визначають порядок розроблення посадової інструкції старости?

Це те питання, відповідь на яке мав би знати кожен розробник посадових інструкцій для персоналу ОМС. Загалом таких актів не так вже й багато, тож давайте з'ясуємо, які це акти та, що вони безпосередньо унормовують.

Упродовж останніх двох десятиріч головними нормативними актами, що визначають порядок розроблення посадових інструкцій в Україні є:

1) Класифікатор професій ДК 003:2010, затверджений наказом Держспоживстандарту від 28.07.2010 р. №327, з останніми змінами, затвердженими наказом Міністерства економіки №6312 від 23.06.2023 р. (далі – Класифікатор професій), який закріпив, що:

2) Посада «староста» з кодом 1229.3 належить до групи «Керівники апарату місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування»;

3) Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників, затверджений наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2004 р. №336 (з останніми змінами, внесеними згідно із Наказом Мінсоцполітики №951 від 22.09.2015 р., далі – Довідник КХПП), який визначив, що:

А) Довідник КХПП є нормативним документом, обов'язковим з питань управління персоналом на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та видів економічної діяльності (абзац третій пункту 1);

Б) Довідник КХПП служить основою для розроблення посадових інструкцій працівникам, які закріплюють їх обов'язки, права та відповідальність (підпункт «а» пункту 4). Класифікатор професій разом із Довідником КХПП за предметом правового регулювання є універсальними, оскільки стосуються усіх підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності. Іншими словами, ці обидва нормативно-правові акти є обов'язковими для застосування юридичними особами приватного та публічного права.

ВАЖЛИВО! *Оскільки органи місцевого самоврядування є юридичними особами публічного права, то посадову інструкцію має бути розроблено на основі Довідника КХПП для кожної посади, передбаченої штатним розписом. Навіть, якщо він передбачає лише одну старостинську чи іншу посаду. Адже чинне законодавство не робить винятків щодо жодної посади в місцевому самоврядуванні, для якої не потрібно було б розробляти посадову інструкцію.*

Втім, для розроблення посадової інструкції старости лише цих двох нормативно-правових актів національного рівня виявиться замало. Для змістовного розроблення посадової інструкції потрібно буде задіяти ще низку інших актів, зокрема, локальних. Про це піде мова у наступному розділі.

4. Чим необхідно керуватися при розробленні посадової інструкції старости?

Це те питання, на яке навіть з-поміж експертів не було відносно однакової відповіді, а з появою Методичних рекомендацій від НАДС стало ще більш заплутаним. І не лише на рівні сприйняття, але й в практичній площині, що підтвердилося проведеним вибіркоким дослідженням. Зокрема, його результати засвідчили таке.

А). При розробленні посадових інструкцій для персоналу ОМС якась частина посадовців пішла хибним шляхом, оскільки не має чіткого уявлення про те, що вимоги нормативних актів мають виконуватися обов'язково, а поради відомчих документів рекомендаційного характеру можуть використовуватися виключно на власний розсуд. Іншими словами, не усі розробники посадових інструкцій для персоналу ОМС розмежовують акти нормативно-правового характеру від актів рекомендаційного характеру. Наприклад, Класифікатор професій та Довідник КХПП – це нормативно-правові акти, що є обов'язковими до виконання. Що стосується різного роду методичних рекомендацій, у т.ч. й від НАДС, то вони є відомчими документами рекомендаційного характеру, що не є обов'язковим до виконання і можуть братись до уваги особою, яка готує текст посадової інструкції лише за умови, що їхнє використання не суперечитиме змісту чинних нормативних актів.

Б). Відсутність чіткого уявлення у деяких розробників посадових інструкцій про розмежування нормативних та інших відомчих актів мало своїм наслідком затвердження посадових інструкцій старости із структурою, яку пропонують Методичні рекомендації від НАДС. А це за переліком та змістом суперечить головному нормативному акту, яким є Довідник КХПП.

В). У деяких територіальних громадах пішли ще більш далі. Там Методичні рекомендації від НАДС із відомчого документу рекомендаційного характеру трансформувалися у локальні нормативно-правові акти та стали обов'язковими до виконання. Наприклад, деякі голови громад своїми розпорядженнями затвердили Порядок розроблення посадових інструкцій в апараті та виконавчих органах ради, основою, для якого, було взято текст означених Методичних рекомендацій.

Звісно, що лише нормативних актів національного рівня для розроблення посадової інструкції старости виявиться замало і брати до уваги потрібно буде й деякі локальні акти, зокрема:

- Статут територіальної громади;
- Положення про старосту;

■ рішення ради громади та виконкому, якими, наприклад, було уповноважено старосту на здійснення додаткових повноважень, затверджено положення про апарат ради та її виконкому, визначено правила внутрішнього трудового розпорядку та інші.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Якщо Класифікатор професій та Довідник КХПП, як нормативні акти національного рівня визначають структуру, вимоги до змісту посадової інструкції та порядку її розроблення, то локальні акти здебільшого допоможуть оптимізувати до свого змісту тексти розроблюваних посадових інструкцій.

5. Якщо Методичні рекомендації від НАДС не узгоджуються із Довідником КХПП, то чи варто їх використовувати при розробленні посадових інструкцій?

Сьогодні в інформаційно–правовому просторі існує щонайменше два документи, які безпосередньо стосуються й посадових інструкцій для посадовців місцевого самоврядування, її внутрішньої структури та порядку розроблення. На жаль, ці два документи між собою не узгоджуються із деяких ключових питань. Давайте розберемо, у чому полягає проблема.

Проблема, на мою думку, передусім, полягає у тому, що у Методичних рекомендаціях від НАДС взагалі не згадується нормативний акт, який є обов'язковим для розроблення посадових інструкцій – Довідник КХПП. Якби про нього в Методичних рекомендаціях згадувалось, то це принаймні свідчило б про те, що фахівці Нацдержслужби не лише знають про його існування, але й керувалися ним при розробленні означених Методичних рекомендацій. Втім, з огляду на пропонувану Нацдержслужбою структуру посадової інструкції, можна зробити дещо інший висновок.

Давайте проведемо порівняльний аналіз двох структур посадової інструкції, одну з яких визначив Довідник КХПП, а іншу – пропонує Нацдержслужба у своїх Методичних рекомендаціях.

<i>Структура посадової інструкції, визначена Довідником КХПП</i>	<i>Структура посадової інструкції, визначена Методичними рекомендаціями НАДС</i>
1) Загальні положення	1) загальна інформація;
2) Завдання та обов'язки	2) мета посади;
3) Повинен знати	3) основні посадові обов'язки;
4) Права	4) права;
5) Відповідальність	5) зовнішня службова комунікація;
6) Кваліфікаційні вимоги	6) умови служби.
7) Взаємовідносини (зв'язки) за посадою	— // —

Нескладно побачити, що наведені вище структури частково відрізняються між собою, чого не мало би бути априорі. Втім, деякі розробники посадових інструкцій іноді беруть за основу при розробленні посадових інструкцій для персоналу ОМС не Довідник КХПП, а виключно Методичні рекомендації від НАДС чи інші документи, які не мають нормативного характеру (зразки, фахові поради тощо). Причин, чому так відбувається є декілька, з–поміж яких варто виділити такі:

- відсутність комплексних знань щодо цільового призначення, змісту та порядку розроблення посадових інструкцій;
- незнання про існування Класифікатора професій та Довідника КХПП – нормативних першоджерел для розроблення посадових інструкцій для персоналу ОМС;
- невміння відрізнити нормативні акти від актів рекомендаційного характеру;

■ наявність установки «Якщо Нацдержслужба рекомендує, то якихось сумнівів в правильності її рекомендацій не повинно бути»;

■ відносна простота використання, як шаблону, текстів посадових інструкцій, запозичених із сайтів інших рад територіальних громад.

Незважаючи на ту обставину, що Методичні рекомендації від НАДС не узгоджуються із Довідником КХПП, їх може бути використано при розробленні посадових інструкцій персоналу ОМС лише у тій частині, що не суперечать Довіднику КХПП.

І наостанок хочу звернути увагу розробників посадових інструкцій для персоналу ОМС. Потрібно чітко розуміти, чим необхідно керуватися при розробленні посадової інструкції, а чим тільки за певних умов:

■ нормативно–правовими актами – вони підлягають неодмінному застосуванню, бо мають імперативний (обов’язків) зміст;

■ документи рекомендаційного характеру – мають сприйматися не більш як поради, які можна буде брати до уваги на власний розсуд лише за умови, якщо вони узгоджуються із положеннями відповідних нормативно–правових актів.

Список використаних джерел та літератури

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97–вр#Text>

2. Класифікатор професій ДК 003:2010. Затверджений наказом Держспоживстандарту від 28.07.2010 р. №327, з останніми змінами, затвердженими наказом Міністерства економіки №6312 від 23.06.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609–10#Text>

3. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Затверджений наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2004 р. №336, з останніми змінами, внесеними згідно із Наказом Мінсоцполітики №951 від 22.09.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203–04#Text>

4. Методичні рекомендації щодо роботи з посадовими інструкціями посадових осіб місцевого самоврядування. Затверджені наказом Нацдержслужби від 18.07.2022 р. № 58–22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0058859–22#Text>

References

1. Zakon Ukrainy “Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini” [Law of Ukraine “On Local Self–Government in Ukraine”] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97–vr#Text> [In Ukrainian]

2. Klyasyfikator profesii DK 003:2010. Zatverdzhenyi nakazom Derzhspozhyvstandartu vid 28.07.2010 r. №327, z ostannimy zminamy, zatverdzhenyi nakazom Ministerstva ekonomiky №6312 vid 23.06.2023 r. [Classifier of professions DK 003:2010. Approved by the order of the State Committee for Consumer Standard of 28.07.2010 No. 327, with the latest changes approved by the order of the Ministry of Economy No. 6312 of 23.06.2023] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609–10#Text> [In Ukrainian]

3. Dovidnyk kvalifikatsiinykh kharakterystyk profesii pratsivnykiv. Zatverdzhenyi nakazom Ministerstva pratsi ta sotsialnoi polityky Ukrainy vid 29.12.2004 r. №336, z ostannimy zminamy, vnesenyi zghidno iz Nakazom Minsotspolityky №951 vid 22.09.2015 r. [Handbook of qualification characteristics of professions of workers. Approved by the Order of the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine dated 29.12.2004 No. 336, with the latest changes made in accordance with the Order of the Ministry of Social Policy No. 951 dated 22.09.2015.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203–04#Text> [In Ukrainian]

4. Metodychni rekomendatsii shchodo roboty z posadovymy instrukttsiamy posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia. Zatverdzheni nakazom Natsderzhsluzhby vid 18.07.2022 r. № 58–22. [Methodical recommendations for working with job descriptions of local self–government officials. Approved by the order of the National Civil Service of 18.07.2022 No 58–22.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0058859–22#Text> [In Ukrainian]

Сергій ДЖЕРДЖ.,

*кандидат політичних наук, магістр державного управління,
провідний науковий співробітник науково–дослідного відділу
соціологічних досліджень моніторингу оцінки та гендерного інтегрування,
Комунальна науково–дослідна установа «Науково–дослідний інститут
соціально–економічного розвитку міста», м. Київ*

Наталія СВИДЕРСЬКА.,

*провідний науковий співробітник науково–дослідного відділу
соціологічних досліджень моніторингу оцінки та гендерного інтегрування,
Комунальна науково–дослідна установа «Науково–дослідний інститут
соціально–економічного розвитку міста», м. Київ
sergii.dzherdzh@gmail.com.,*

ВАЖЛИВІСТЬ ДОСВІДУ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ДЛЯ НАТО. ВОЄННО–ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

DOI: 10.5281/zenodo.13846240

У статті зроблено спробу з'ясувати та проаналізувати внутрішньополітичну і зовнішньополітичну проблематику впливу російсько–української війни, перш за все, на українське суспільство, на стратегію та тактику ведення цієї війни, та на зміну військової та оборонної політики НАТО, як реакцію на існуючі виклики агресивної політики російської федерації щодо України.

У центрі уваги дослідження злочини російських військових проти цивільного населення на окупованих територіях, насамперед, на Чернігівщині, які на основі досліджень міжнародних експертних груп класифікуються як воєнні злочини та злочини терору.

У тексті сфокусовано увагу на зміну стратегічної концепції НАТО щодо воєвничої позиції росії, зокрема зміни попередньої політики стримування шляхом удару у відповідь на нову політику. Попередню концепцію, яка означає погрозу противнику «помститися за напад, якщо він буде здійснений», замінено на нову концепцію стримування шляхом недопущення, яка припускає, що країни НАТО прагнуть не допустити окупації навіть частини своєї території.

Разом із тим, у статті зроблено наголос на діях Збройних Сил України у їх боротьбі проти російської агресії, які фундаментально змінили сам характер сучасної війни, що викликає величезний інтерес у союзників по Альянсу. Досвід українських військових у війні проти російських загарбників є новим для НАТО, і такий досвід вже вивчають у американських та європейських військових академіях. Україна фундаментально змінила сучасну війну. Унікальним є використання атакуючих дронів, які дають величезні результати на полі бою.

Таким чином, війна в Україні є також перевіркою дій всього Альянсу. НАТО визначилося – росія є загрозою в європейському регіоні, а це означає глобальну загрозу. Тому використання в НАТО досвіду російсько–української війни є визначальним для розуміння та підготовки до можливого захисту Європи в майбутньому.

Ключові слова: НАТО, війна, досвід.

Dzherdzh Serhii,
*PhD in Political Science, Master of Public Administration,
Lead Researcher of the Research Department of Sociological Studies,
Monitoring and Gender Integration,
Municipal Research Institution
"Research Institute of Socio–Economic Development of the City," Kyiv*
Nataliia Sviderska
*Lead Researcher of the Research Department of Sociological Studies,
Monitoring and Gender Integration,
Municipal Research Institution
"Research Institute of Socio–Economic Development of the City," Kyiv
sergii.dzherdzh@gmail.com*

THE IMPORTANCE OF THE EXPERIENCE OF THE RUSSIAN–UKRAINIAN WAR FOR NATO. MILITARY AND POLITICAL ASPECTS

The article attempts to find out and analyze the internal political and foreign policy problems of the impact of the Russian–Ukrainian war, first of all on Ukrainian society, on the strategy and tactics of conducting this war, and on the change of NATO's military and defense policy as a reaction to the existing challenges of the aggressive policy of the Russian Federation regarding Ukraine.

The focus of the research is on the crimes of the Russian military against the civilian population in the occupied territories, primarily in the Chernihiv region, which, based on the research of international expert groups, are classified as war crimes and crimes of terror.

The text focuses attention on the change in NATO's strategic concept regarding Russia's combative position, in particular the change of the previous policy of deterrence by striking back to the new policy. The previous concept, which means threatening the enemy to «retaliate for an attack if it is carried out», has been replaced by the new concept of deterrence by prevention, which assumes that NATO countries seek to prevent the occupation of even part of their territory.

At the same time, the article emphasizes the actions of the Armed Forces of Ukraine in their fight against Russian aggression, which fundamentally changed the very nature of modern warfare, which arouses great interest among the allies of the Alliance. The experience of the Ukrainian military in the war against Russian invaders is new for NATO, and such experience is already being studied in American and European military academies. Ukraine fundamentally changed modern warfare. Unique is the use of attack drones, which give huge results on the battlefield.

Thus, the war in Ukraine is also a test of the actions of the entire Alliance. NATO has decided that Russia is a threat in the European region, which means a global threat. Therefore, NATO's use of the experience of the Russian–Ukrainian war is decisive for understanding and preparing for the possible defense of Europe in the future.

Key words: NATO, war, experience..

Постановка проблеми. Найбільш успішна та стійка безпекова міжнародна організація – Північноатлантичний Альянс після повномасштабного вторгнення росії в Україну перебуває в процесі трансформації та змін своєї політики стримування та організації оборони, як реакції на російсько–українську війну та усвідомлення тієї небезпеки, яку несе росія на основі оприлюднених даних злочинів російських агресорів на окупованих українських територіях. Потребує оцінки та аналізу напрямок зміни стратегічної концепції НАТО та відповідно ступінь використання досвіду воєнно–політичних аспектів російсько–української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх публікацій найбільш комплексно питання функціонування системи змін та трансформацій в НАТО проаналізовано в офіційних документах Штаб–квартири НАТО в Брюсселі, рішеннях самітів

НАТО, заявах та інтерв'ю політичних та військових керівників НАТО, зокрема Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга та голови Військового комітету НАТО адмірала Роба Бауера.

Мета статті. Виявити низку викликів та проблемних питань, з якими зіткнулися політичні та військові структури НАТО у формуванні своєї нової політики, а також той досвід російсько-української війни який варто врахувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід, який набувають Збройні сили України (ЗСУ) у війні проти росії, – є важливим для розуміння перебігу як нинішніх, так і перспективних збройних конфліктів. Після початку масштабного вторгнення росії в Україну, Організація Північно-Атлантичного договору (НАТО) готується до можливих бойових дій на своїх кордонах.

До широкомасштабного вторгнення в Україну концепція НАТО передбачала, що в разі вторгнення росії, держави-члени Північноатлантичного альянсу мали протриматись доти, доки сили союзників не прибудуть їм на допомогу і не нададуть удару у відповідь, щоб відтіснити агресора. Фактично це означало, що рф захопить стільки території, скільки зможе. Європейські війська сформують західніше лінії зіткнення основні бойові групи, дочекаються прибуття американських військ і вже цим сформованим угрупованням почнуть вибивати ворога з окупованої території.

Однак, після воєнних злочинів росії на окупованих територіях України країни Східної Європи, більше не готові розглядати будь-яку російську окупацію власних територій, як елемент стратегії стримування. Після російських звірств в окупованих росією районах України, прикордонні держави, такі як Польща та країни Балтії, більше не хочуть ризикувати перед загрозою російській агресії.

Варто проаналізувати період російської окупації Чернігівської області, яка тривала 42 дні [2]; [4].

Під час ведення активних бойових дій російські військові в Чернігівській області вчинили ряд порушень міжнародного права, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини.

Зокрема, у кожному досліджуваному населеному пункті, окупованому російськими військовими, свідки розповідали про привласнення або ж знищення майна. Російські військові у багатьох випадках використовували населення окупованих сіл у якості «живого щита» та, зазвичай, проводили обшуки у цивільних жителів, виселяли їх з будинків, а самі використовували будинки для проживання.

Задokumentовано багато випадків невибіркового (хаотичних) та цілеспрямованих обстрілів населених пунктів, коли російські військові обстрілювали будинки, повз які вони проїжджали. Задokumentовано широкомасштабні, систематичні та цілеспрямовані випадки поранення та вбивства російськими військовослужбовцями місцевих жителів, катування, нелюдське поводження, завдання ушкоджень цивільним особам під час обстрілів та цілеспрямованих протиправних дій, зокрема, напади на авто із цивільними особами, які намагались евакуюватись у безпечні місця.

У більшості населених пунктів були пошкоджені комунікації, у тому числі через невибіркові та цілеспрямовані напади з боку російських окупаційних військ. рф не виконували свої обов'язки щодо забезпечення підконтрольних населених пунктів базовими речами (продукти, вода, медична допомога тощо), що мали гарантувати існування та задоволення базових фізичних потреб населення. Лінії електропередач та газове обладнання, що необхідні для виживання цивільного населення, в ряді випадків були знищені російськими військовими умисно.

Задokumentовані протиправні діяння російської армії, зважаючи на спосіб реалізації, контекст збройного конфлікту та інші чинники, можуть вважатися свідченнями воєнних злочинів. Крім того, спрямованість нападів на залякування цивільного населення, передбачає можливість кваліфікації таких дій як злочин терору [2].

Альянс до 2014 року вважав, що масштабне розгортання військ у країнах Балтії радше спровокує війну, якій вони покликані запобігти. На зміну приходить нова концепція – стримування шляхом недопущення удару [1]; [8]; [9].

Це означає переконання противника в тому, що «напад не вдасться, тому що оборона сильна», в той час як на необхідності захищати «кожний дюйм території НАТО з першого дня» наполягають насамперед країни Центральної та Східної Європи [8].

Естонців, латвійців та литовців ніколи й не покидала тривога за те, що російські посягання на їхню незалежність можуть повторитися, оскільки вони живуть просто поряд з великим агресивним сусідом [3].

З урахуванням досвіду війни в Україні НАТО розглядає стримування «шляхом недопущення удару», як кращу опцію для стримування російської агресії, що загрожує згуртованості Альянсу і географічно вразливим членам, таким як країни Балтії [1].

Стратегія «стримування шляхом недопущення удару» передбачає постійне розміщення значних контингентів військ НАТО біля кордонів із росією [1].

Дії Збройних Сил України у їх боротьбі проти російської агресії фундаментально змінили сам характер сучасної війни, що викликає величезний інтерес у союзників по Альянсу. Досвід українських військових у війні проти російських загарбників є новим для НАТО, і такий досвід вже вивчають у американських та європейських військових академіях. Україна фундаментально змінила сучасну війну. Зокрема використовується комбінація цивільно–військового співробітництва. Українські військові дуже креативно використовують західні системи озброєння [5]; [10].

Україна фундаментально змінила розуміння про ведення сучасної війни, зламавши хребта сумнозвісній «другій армії світу» — заявив голова Військового комітету Північноатлантичного Альянсу адмірал Роберт Бауер [5].

Тренування в країнах НАТО з 2014 року дозволило українській армії змінити спосіб ведення війни від застарілого пострадянського стилю до більш сучасного [5].

Особливо це стосується військового управління. Це означає що солдатам формують наказ — що вони мають досягти, і виконання цього завдання залишається на якомога більш низькому тактичному рівні. Це те, в чому ЗСУ є успішними. Зокрема досвід Харківського наступу Української армії, коли маленькі тактичні групи, на зразок взводу потужністю до 30 військових на чолі з лейтенантом, брали на себе ініціативу, та швидко відповідали на зміни ситуації на полі бою. У той самий час російські загарбники продовжували чекати на розпорядження від вищого командування [10].

Під час триваючої російсько–української війни аналізується все: робота БПЛА, авіації, артилерії та ракетного озброєння, робота противника в інформаційному середовищі та кібербезпека. Українські напрацювання є потужним внеском в розвиток спроможностей Альянсу та свідченням готовності України до партнерства на новому рівні. Війна стала суперництвом ресурсів та промислових баз.

Відзначається особлива роль дронів, зокрема атакуючих дронів. Вони вимагають дуже мало підтримки та навчання, і як наслідок — величезні результати на полі бою. Це створює відчуття незахищеності з боку противника. Нині в НАТО повертаються до колективної територіальної оборони, за прикладом української, яка передбачає розгортання регіональних оборонних планів [6]; [7].

Внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, і відповідно до оборонного планування, з метою захисту усіх членів Альянсу, НАТО здійснює додаткові кроки для подальшого зміцнення стримування і оборони по всій території Альянсу. Йдеться про перше в історії задіяння підрозділів Сил реагування НАТО (СРН) для виконання завдань стримування і оборони. Члени Альянсу додатково розгорнули тисячі військових високого ступеня готовності для того, щоб СРН і надалі мали швидкість, здатність реагувати і спроможність, потрібні для охорони території і захисту населення НАТО. До того ж, на екстреному саміті 24 березня 2022 року, лідери держав–членів Альянсу вирішили посилити існуючі бойові групи і додатково створити чотири нових

багатонаціональних бойових групи на території Болгарії, Румунії, Словаччини та Угорщини. Таким чином, загальна кількість багатонаціональних бойових груп сягнула восьми, тобто фактично подвоєно чисельність особового складу на місцях і розширено передову присутність НАТО уздовж східного флангу Альянсу – від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні [6].

Водночас, забезпечуватиметься наявність оперативних військових підкріплень, превентивне розміщення військової техніки і обладнання, та вдосконалення механізмів командування і управління. До того ж держави-члени Альянсу висунули початкові пропозиції щодо нової моделі структури сил НАТО, покликаної вдосконалити і модернізувати поточну структуру збройних сил Альянсу і забезпечити ресурсами військове планування нового покоління. Разом з оприлюдненням Стратегічної концепції 2022, у якій росію визнано «найбільш значущою і прямою загрозою безпеці держав-членів Альянсу і миру і стабільності на євроатлантичному просторі», ці заходи істотним чином зміцнять позицію НАТО у галузі стримування і передову оборону Альянсу [6].

Проводяться також планові заходи у галузі колективної оборони. НАТО має певну кількість постійно діючих сил на бойовому чергуванні, які безперервно забезпечують колективну оборону Альянсу. Йдеться про постійно діючі ВМС НАТО, готові до дій за викликом. Вони виконують різні завдання, починаючи від навчань до оперативних завдань, як у мирний час, так і у періоди криз або конфлікту [6].

До того ж НАТО має інтегровану систему ППО і ПРО для захисту території, населення і збройних сил Альянсу від будь-яких повітряних або ракетних загроз і нападів. НАТО також запроваджує низку операцій із патрулювання повітряного простору, що дає змогу стримувати, відстежувати і виявляти будь-які порушення і вторгнення у повітряний простір Альянсу і вживати відповідних заходів. З цією метою, реактивні винищувачі країн НАТО патрулюють повітряний простір над територією тих держав-членів, які не мають реактивних винищувачів у складі власних збройних сил. Операція триває цілодобово протягом усього року [6].

Основною військовою метою кремля залишається послаблення НАТО для відновлення сфери впливу в колишніх радянських республіках і державах колишнього Варшавського договору.

Існує шанс посилити НАТО, щоб дати перевагу проти будь-якої майбутньої російської агресії. Для цього Україна має увійти до Альянсу. НАТО матиме найбільшу і найдосвідченішу армію серед членів, за винятком США. Україна у НАТО створить можливість оборони Європи за допомогою лише європейських конвенційних збройних сил та американської ППО і авіації.

Україна змогла вижити за рахунок швидкого розвитку взаємодії між державою, суспільством і бізнесом для протидії російській агресії. Воля до боротьби та інновації — ключові елементи цієї асиметричної війни. Українці використовують легкодоступні технології для формування мереж, отримання і передачі розвідданих, швидшого віддання наказів.

Для збору і передачі інформації про російських військових українці використовують комерційні супутники, відкриті дані і дрони. Збір даних із телефонів і соцмереж дозволяє визначати місце розташування російських військових та наносити по них удари. Застосунки смартфонів на зразок «Дії» стають платформами передачі даних. Також, за допомогою програмного забезпечення обробляють радіоперехоплення розмов російських військових, з яких автоматично виділяють ключову інформацію. Інтегруючи військовий і цивільний потенціал і покладаючись на все суспільство, українці створили дешевшу, адаптивнішу мережу на полі бою, яка користується підтримкою населення.

Вторгнення росії в Україну не тільки змінило архітектуру безпеки в Європі, але й ревізувало багато поглядів на ведення сучасної війни. Північноатлантичний альянс розширився, а країни-члени збільшили витрати на безпеку. Війна в Україні стала полігоном, де в бойових умовах тестуються найновіші технології НАТО. Захід став стратегічною

глибиною України, і ЗСУ відібрали у агресора ініціативу тоді, коли вогонь на великій відстані поставив під загрозу ворожу логістику.

У сучасній війні немає притулку. Ворог може завдати удару по всій оперативній глибині. Ведення бойових дій вимагає великих початкових запасів і значних резервних потужностей. Безпілотні авіаційні комплекси і системи протидії є важливими для усіх родів військ. Збройні сили повинні боротися за право на точність. Точність не лише набагато ефективніша за результати, які вона забезпечує, але й дозволяє військам скоротити логістичну мережу. Для сухопутних військ повсюдне поширення сучасних розвідувальних засобів роблять приховування надзвичайно складним. Виживання часто забезпечується достатньою розосередженістю, щоб стати економічно не вигідною ціллю. Також мобільність є найважливішою умовою живучості.

Країни НАТО скорочували свої армії, відмовлялися від важкої техніки. Вважалося, що війни тепер будуть переважно віртуальними, з терористичними організаціями, асиметричними. Однак те, що маємо в Україні, є дуже класичним збройним конфліктом, де артилерія відіграє головну роль, а танки є дуже ефективними. Це повернення до витоків європейських збройних конфліктів, де величезна кількість солдатів зіштовхується протягом тривалого часу в дуже жорстоких умовах. Системи, які використовує Україна, зараз випробовуються на практиці.

Війна в Україні є абсолютною перевіркою дій Альянсу. НАТО вперше визначилося з ворогом — росія є загрозою в регіоні. Загроза в регіоні означає глобальну загрозу, тому що Європа не є периферійною частиною світу, вона надзвичайно важлива в політичному, економічному та військовому планах.

Висновки. Зміни, що відбуваються в системі євроатлантичної безпеки потребують глибокого аналізу причин початку війни росії не лише проти України з 2014 року, але й проти колективного Заходу, проти демократичної системи правління, проти міжнародного права та людяності. Дії Збройних Сил України проти російських окупантів фундаментально змінили сам характер сучасної війни, що викликає величезний інтерес у союзників по НАТО. Цей досвід є новим для Альянсу і його вивчають у військових академіях. Сучасна війна фундаментально змінена. Тому використання досвіду російсько-української війни є визначальним для підготовки до можливого глобального захисту демократії в майбутньому перед обличчям диктатур та тоталітарних режимів.

Список використаних джерел та літератури

1. Ані кроку назад: як НАТО змінює принцип захисту своїх членів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/04/25/7160442/>
2. Воєнні злочини на Чернігівщині: короткий огляд за результатами моніторингових виїздів із документування. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/55768_voienni_zlochini_chernigivshchini.html
3. Естонія готується до потенційної війни та відчуває засилля російської пропаганди – голова Конгресу українців Естонії. URL: <https://www.holosameryky.com/a/estonia-hotujetsia-vidnyty-rosijsku-agresiju/7482359.html>
4. Життя поруч з мертвими. Жахи російської окупації на Чернігівщині. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61030240>
5. ЗСУ дуже креативно використовують західне озброєння, – адмірал Роб Бауер. URL: https://bastion.tv/zsu-duzhe-kreativno-vikoristovuyut-zahidne-ozbroyennya-admiral-rob-bauer_n49194
6. Колективна оборона – Стаття 5. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_110496.htm
7. НАТО вивчає досвід війни від українців, особливо в питанні використання дронів — генерал Каволі. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/27/nato-vyvchaye-dosvid-vijnyvid-ukrayinciv-osoblyvo-v-pytanni-vykorystannya-droniv-general-kavoli/>

8. НАТО змінює концепцію захисту країн-членів на «стримування шляхом недопущення» окупації. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nato-koncepcija-zahystu/32367759.html>

9. НАТО змінює свою оборонну концепцію. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/nato-zminyuye-svoyu-oboronnu-kontseptsiyu/>

10. У НАТО заявили, що ЗСУ фундаментально змінили сучасну війну. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/18/novyna/bezpeka/nato-zayavyly-zsu-fundamentalno-zminyly-suchasnu-vijnu>

References

1. Ani kroku nazad: yak NATO zminiue pryntsyp zakhystu svoikh chleniv. [Not a Step Back: How NATO Is Changing the Principle of Protecting Its Members] URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/04/25/7160442/> [In Ukrainian]

2. Voienni zlochyny na Chernihivshchyni: korotkyi ohliad za rezultatamy monitorynhovykh vyizdiv iz dokumentuvannia. [War crimes in Chernihiv oblast: a brief overview of the results of monitoring visits to documentation] URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/55768_voienni_zlochyni_chernigivshchyni.html [In Ukrainian]

3. Estoniia hotuietsia do potentsiinoi viiny ta vidchuvaie zasyllia rosiiskoi propahandy – holova Konhresu ukrainsiv Estonii. [Estonia is preparing for a potential war and feels the dominance of Russian propaganda – the head of the Congress of Ukrainians of Estonia] URL: <https://www.holosameryky.com/a/estonia-hotujetsia-vidnyty-rosijsku-agresiju/7482359.html> [In Ukrainian]

4. Zhyttia poruch z mertvymy. Zhakhy rosiiskoi okupatsii na Chernihivshchyni. [Living next to the dead. The horrors of the russian occupation in Chernihiv oblast.] URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-6103024> [In Ukrainian]

5. ZSU duzhe kreatyvno vykorystovuiut zakhidne ozbroiennia, – admiral Rob Bauer. [The Armed Forces of Ukraine use Western weapons very creatively, Admiral Rob Bauer] URL: https://bastion.tv/zsu-duzhe-kreatyvno-vikoristovuyut-zahidne-ozbroyennya-admiral-rob-bauer_n49194 [In Ukrainian]

6. Kolektyvna oborona – Stattia 5. [Collective defence – Article 5] URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_110496.htm [In Ukrainian]

7. NATO vuvchaie dosvid viiny vid ukrainsiv, osoblyvo v pytanni vykorystannia droniv — heneral Kavoli. [NATO is studying the experience of war from Ukrainians, especially on the issue of the use of drones — General Cavoli] URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/27/nato-vyvchaye-dosvid-vijny-vid-ukrayinciv-osoblyvo-v-pytanni-vykorystannya-droniv-general-kavoli/> [In Ukrainian]

8. NATO zminiue kontseptsiuu zakhystu krain-chleniv na “strymuвання shliakhom nedopushchennia okupatsii”. [NATO is changing the concept of protecting member states to “deterrence by preventing” occupation] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nato-koncepcija-zahystu/32367759.html> [In Ukrainian]

9. NATO zminiue svoiu oboronnu kontseptsiuu. [NATO is changing its defence concept] URL: <https://mil.in.ua/uk/news/nato-zminyuye-svoyu-oboronnu-kontseptsiyu/> [In Ukrainian]

10. U NATO zaiavyly, shcho ZSU fundamentalno zminyly suchasnu viinu. [NATO stated that the Armed Forces of Ukraine have fundamentally changed modern warfare] URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/18/novyna/bezpeka/nato-zayavyly-zsu-fundamentalno-zminyly-suchasnu-vijnu> [In Ukrainian]

Наталія ДЯЧЕНКО

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри кібербезпеки, інформаційних технологій та економіки,
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
(Україна, Київ),
n.diachenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4306-7665>

ДЕРЖАВНІ МЕХАНІЗМИ СПРИЯННЯ ЕМОЦІЙНОМУ ВІДНОВЛЕННЮ ГРОМАДЯН У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

DOI: 10.5281/zenodo.13846252

У статті досліджено державні механізми сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану. Виявлено, що відповідно до Міжнародної класифікації хвороб-11 вигорання – це синдром, що є результатом хронічного стресу, з яким не вдалося успішно впоратись. Класифіковано сфери прояву емоційного вигорання. Досліджено базові аспекти впливу емоційної мобільності на процеси досягнення самопізнання та відновлення та якісні характеристики впливу емоційної мобільності на психічне здоров'я, міжособистісні відносини, продуктивність, успіх та особистісний ріст. Наголошено, що з метою формування власної емоційної мобільності необхідно послідовно та системно формувати власну систему особистих якостей, що сприяють сприймати та переживати стресові ситуації без негативних наслідків. Цей процес веде до самопізнання, відновлення та сприяє формуванню засад щасливого, успішного життя, зокрема й шляхом розробленого поетапного плану досягнення цілей та мети, який необхідно перманентно корелювати у відповідності до екзогенних змін. Ідентифіковано державні механізми сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану та запропоновано їх комплексну модель. Наголошено, що з метою вдосконалення інформаційного складника ресурсного механізму сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану необхідно інтенсифікувати процеси діджиталізації, зокрема й шляхом використання штучного інтелекту. Удосконалено класифікацію етапів цифровізації комунікаційних процесів шляхом ідентифікації сучасного етапу імплементації алгоритмів штучного інтелекту. Наголошено, що важливою передумовою попередження проявів професійного вигорання є проведення онлайн міні-лекцій, тренінгів, конференцій та семінарів, зокрема викладачами регіональних Центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців. Важливим чинником профілактики професійного вигорання є формування корпоративної культури, зокрема й шляхом облаштування зон спілкування та релаксу на підприємствах, в установах та організаціях.

Ключові слова: державні механізми, воєнний стан, емоційне вигорання, емоційне відновлення, емоційна мобільність.

Diachenko Nataliia,
candidate of sciences in public administration,
associate professor of the department of cybersecurity,
it and economics
Kyiv University of Intellectual Property and Law
Odesa Law Academy National University
e-mail: n.diachenko@ukr.net

STATE MECHANISMS FOR PROMOTING THE EMOTIONAL RECOVERY OF CITIZENS DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE

The article examines state mechanisms for promoting the emotional recovery of citizens during martial law. It was found that according to the International Classification of Diseases-11, burnout is a syndrome resulting from chronic stress that has not been successfully managed. The areas of manifestation of emotional burnout are classified. The basic aspects of the impact of emotional mobility on the processes of achieving self-knowledge and recovery and the qualitative characteristics of the impact of emotional mobility on mental health, interpersonal relationships, productivity, success and personal growth have been studied. It is emphasized that in order to form one's own emotional mobility, it is necessary to consistently and systematically form one's own system of personal qualities that contribute to perceiving and experiencing stressful situations without negative consequences. This process leads to self-discovery, recovery and contributes to the formation of the foundations of a happy, successful life, in particular, through a developed step-by-step plan for achieving goals and objectives, which must be permanently correlated in accordance with exogenous changes. State mechanisms for promoting the emotional recovery of citizens during the period of martial law are identified and their comprehensive model is proposed. It was emphasized that in order to improve the informational component of the resource mechanism for promoting the emotional recovery of citizens in the period of martial law, it is necessary to intensify the processes of digitization, in particular through the use of artificial intelligence. The classification of the stages of digitization of communication processes has been improved by identifying the modern stage of implementation of artificial intelligence algorithms. It was emphasized that an important prerequisite for preventing the manifestations of professional burnout is the holding of online mini-lectures, trainings, conferences and seminars, in particular by teachers of regional centers for retraining and advanced training of civil servants. An important factor in the prevention of professional burnout is the formation of a corporate culture, in particular by arranging areas for communication and relaxation at enterprises, institutions and organizations.

Key words: state mechanisms, martial law, emotional burnout, emotional recovery, emotional mobility.

Постановка проблеми. Українське суспільство з 24 лютого 2022 року щохвилино відчуває виклики безпеці особистій та національній. За таких умов актуальною проблемою є вигорання – вплив екзистенційної динаміки на фізичний стан особистості, результат формування під впливом негативних екзогенних умов особистісних фрустрацій (лат. *flustratio* – марне очікування), викликаних об’єктивно непереборними труднощами на шляху до досягнення мети, розбіжності реальності з очікуванням.

У таких умовах гостро постає потреба удосконалення державних механізмів сприяння емоційному відновленню громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням відновлення емоційного стану присвячено багато праць відомих науковців, серед яких доцільно відмітити А. Кулакову, Є. Морі, А. Рожкову, О. Саннікова, О. Цільмак та ін. З урахуванням правового режиму воєнного стану в Україні доцільно дослідити особливості забезпечення відновлення емоційного стану громадян.

Метою статті є ідентифікація державних механізмів сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У 2019 році Всесвітня організація охорони здоров'я офіційно визнала професійне вигорання в 11-му перегляді Міжнародної класифікації хвороб [1]. Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб-11 вигорання – це синдром, що є результатом хронічного стресу, з яким не вдалося успішно впоратись. Тобто, вигорання, як стан розсинхронізації з одним чи декількома аспектами життя особистості, є не хворобою, а явищем, що виникає внаслідок емоційного, фізичного та розумового виснаження, що є результатом не нівельованої хронічної стресової ситуації.

Професійне вигорання може спровокувати бажання дистанціюватись від роботи, негативне чи цинічне до неї ставлення.

Синдром вигорання зазвичай розцінюється як стрес-реакція у відповідь на порушення безпекових умов, виробничих вимог чи надмірність негативних емоційних реакцій.

Ознаки вигорання здебільшого класифікують за їх проявами в інтелектуальній, фізичній, емоційній, поведінковій, професійній та соціальній сферах.

Базовими чинниками вигорання можуть бути розчарування, порушення безпекових умов, власні негативні установки та відчай, викликаний об'єктивно непереборними труднощами на шляху до досягнення мети та розбіжностями реальності з очікуваним (табл. 1).

Таблиця 1.

ОЗНАКИ ВИГОРАННЯ

№ за/п	Сфера	Прояв
1.	Інтелектуальна сфера	Знижується інтерес до діяльності, з'являється байдужість до потенційного результату та формальний підхід до виконання завдань, насторожують та сприймаються негативно всі нововведення.
2.	Професійна сфера	Зниження професійної ефективності, відчуття неспроможності, сумніви у власних здібностях та компетентностях.
3.	Фізична сфера	Почуття виснаження та втоми, що призводить до порушення сну, зниження імунітету та концентрації уваги.
4.	Емоційна сфера	Відсутність мотивації, пасивність, апатія, байдужість чи, навпаки, різкі зміни настрою, дратівливість, конфліктність, негативне сприйняття реальності.
5.	Поведінкова сфера	Безініціативність та пасивність чи, навпаки, невпинний трудовоголізм
6.	Соціальна сфера	Систематичне бажання побути на самоті, втома від спілкування тощо

Джерело: узагальнено на основі [2], [3].

Базовим, на нашу думку, інструментом передбачення проявів вигорання є пошук латентних можливостей, серед яких можуть бути:

- вміння сприймати ризик як шанс;
- перманентний пошук інформації, її систематизація, структуризація, верифікація, аналіз, формування передбачення (прогнозу) гальмуючих чинників на шляху до мети та розробка плану їх усунення чи нівелювання негативних наслідків.

Водночас, у сучасних умовах воєнного стану в Україні не є достатнім володіння методиками передбачення проявів вигорання, конче потрібна комплексна програма

емоційної підтримки громадян. А відтак, необхідно ідентифікувати державні механізми сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану та розробити стратегію забезпечення їх ефективності.

Серед базових державних механізмів сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану варто виокремити правовий механізм, який забезпечує верховенство права у всіх сферах суспільного життя в такий бентежний час, формуючи впевненість громадян у правовій захищеності.

Рис. 1. Комплексна модель державних механізмів сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану

Джерело: розробка автора

В Україні є усталена віками традиція місцевого самоврядування, самоорганізації, взаємної допомоги та підтримки. Державна соціальна політика за часи незалежності України сформувала підґрунтя для забезпечення добробуту громадян, а соціальна держава, якою Україна проголошена у ст. 1 Конституції, обумовлює забезпечення соціального захисту населення в умовах воєнного стану, а відтак, формування соціального механізму сприяння емоційному відновленню громадян наразі є актуальним.

На тлі збройної агресії зростає увага до зовнішньої та внутрішньої державної політики, зокрема й щодо формування підґрунтя для інтенсивного повоєнного відновлення економіки України, а відтак, до політичного механізму формування засад для емоційного відновлення громадян.

На вимогу часу з метою надання громадянам доступу до оперативної достовірної інформації та, за потреби, й вчасної, у тому числі й правової, допомоги удосконалено інституційний механізм, зокрема:

– при Міністерстві з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України 17 березня 2022 року створені Національне інформаційне бюро та державне інформагенство «Реінформ» [4];

– при Міністерстві внутрішніх справ у квітні 2022 року створено Управління Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти та особливих обставин [5]. 5 липня 2024 року Секретаріатом Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти та особливих обставин презентовано Концепцію вдосконалення національної системи засобів правового захисту та підтримки постраждалих внаслідок збройної агресії [6];

– створено ряд психологічних клінік, які надають допомогу, у тому числі безоплатну, серед таких варто відмітити Психологічний консультативно-тренінговий центр при Київському університеті інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» [7]

Необхідно акцентувати увагу, що в умовах воєнного стану приділяється значна увага удосконаленню організаційного механізму сприяння стабілізації емоційного стану громадян у період воєнного стану, зокрема, з метою формування засад емоційного добробуту усіх учасників освітнього процесу 7 квітня 2023 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію безпеки закладів освіти [8].

Підґрунтя для формування наукового механізму сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану заклали роботи як відомих вітчизняних науковців, так і здобувачів вищої освіти, серед яких доцільно виділити кваліфікаційну роботу Сергія Самойленка на тему «Механізми розвитку емоційної стійкості особистості в умовах воєнних дій і збройних конфліктів» (2023 р.) [9].

Серед базових інструментів мотиваційного механізму сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану варто виокремити розповсюдження оперативної та достовірної інформації, зокрема й щодо наукових підходів до використання власних латентних ресурсів з формування емоційної мобільності та емоційного відновлення шляхом використання ЗМІ, соціальних мереж та можливостей зовнішньої реклами.

Передумовою забезпечення механізму управління ризиками в умовах воєнного стану є дотримання правил безпечного перебування громадян під час тривоги в укритті.

З метою вдосконалення ресурсного (інформаційного, економічного та кадрового) сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану необхідно розробити Концепцію інформування громадян про методики емоційного самовідновлення шляхом проведення онлайн міні-лекцій, тренінгів, конференцій та семінарів для учнів, здобувачів вищої освіти, працівників підприємств, установ та організацій, зокрема викладачами регіональних Центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, у ході яких ознайомити слухачів з комплексом ефективних механізмів відновлення при емоційному вигоранні.

Запобігти емоційному вигоранню – стану виснаження, що виникає через тривалий стрес або перевантаження – можна за допомогою балансу між роботою й особистим життям, фізичної активності, підтримки з боку друзів та родини, а також набуття знань, умінь та навичок стрес-менеджменту, серед яких – емоційна мобільність, як здатність людини усвідомлювати, розуміти, використовувати та адаптувати свої емоції для ефективної взаємодії з навколишнім світом для досягнення цілей. Формування навичок індивідуальної емоційної мобільності є базовим чинником мотиваційного механізму сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану.

Серед базових інструментів формування персональної емоційної мобільності варто виокремити:

- формування реалістичних цілей, усвідомлення їх актуальності та розробка поетапного плану їх досягнення;
- регулярне систематичне вирішення поточних власних потреб;
- наявність хобі та приділення для нього певного часу;
- посилені систематичні фізичні вправи;
- системний моніторинг стану фізичного та психічного здоров'я;
- здорове харчування тощо.

Базові аспекти впливу емоційної мобільності на процеси досягнення самопізнання та відновлення представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

АСПЕКТИ ВПЛИВУ ЕМОЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ НА ПРОЦЕСИ ДОСЯГНЕННЯ САМОПІЗНАННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ

<i>Аспекти емоційної мобільності</i>	Характеристика
Усвідомлення	Здатність розпізнавати емоції, їх прояви та вплив на думки та поведінку
Розуміння	Аналіз причин та наслідків емоцій, їх зв'язок з потребами та цінностями
Використання	Спрямування емоційної енергії на досягнення цілей, прийняття рішень, творчість
Адаптація	Гнучке реагування на зміни, управління емоціями в стресових ситуаціях

Джерело: узагальнено на основі [10].

Якісні характеристики впливу емоційної мобільності на психічне здоров'я, міжособистісні відносини, продуктивність, успіх та особистісний ріст представлено в таблиці 3:

**АСПЕКТИ ВПЛИВУ ЕМОЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я,
МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ, ПРОДУКТИВНІСТЬ, УСПІХ ТА
ОСОБИСТІСНИЙ РІСТ**

<i>Аспекти емоційної мобільності</i>	<i>Характеристика</i>
Психічне здоров'я	Зменшення стресу, тривожності, депресії, підвищення стійкості до негативних емоцій
Міжособистісні відносини	Покращення комунікації, емпатії, співпраці, вирішення конфліктів
Продуктивність та успіх	Підвищення мотивації, креативності, фокусу, ефективності в роботі та навчанні
Особистісний ріст	Розвиток самосвідомості, емоційного інтелекту, життєвої мудрості

Джерело: узагальнено на основі [10].

Розуміння значення емоційної мобільності є передумовою покращення ендогенного стану людини та призводить до видимих позитивних змін у її житті.

Для підтримання позитивного стану можна використовувати спеціальні методи, серед яких:

1. позитивне мислення (зосередження на приємних спогадах чи мріях) допомагає не залежати від умов навколишнього середовища та негативних емоцій;
2. сміх, посмішка, гумор, які сприяють нівелюванню проявів стресового стану;
3. м'язова релаксація формує підґрунтя для відчуття спокою, гармонії комфорту, позитивно впливаючи на загальне самопочуття;
4. відпочинок на природі сприяє релаксу та емоційному відновленню;
5. водні процедури знімають м'язове напруження, активізують фізичну активність;
6. дихальні вправи у повільному темпі покращують стійкість уваги;
7. масаж дозволяє знизити рівень прояву стресу на фізіологічному та психологічному рівні, особливо корисним буде релаксуючий масаж;
8. медитація та йога позитивно впливають на здоров'я серцево-судинної системи, покращують функцію опорно-рухового апарату, а відтак сприяють досягненню внутрішньої гармонії та спокою.

З метою формування власної емоційної мобільності необхідно послідовно та системно формувати власну систему особистих якостей, що сприяють сприймати та переживати стресові ситуації без негативних наслідків. Цей процес веде до самопізнання, відновлення та сприяє формуванню засад щасливого, успішного життя, зокрема й шляхом розробленого поетапного плану досягнення цілей та мети, який необхідно перманентно корелювати у відповідності до екзогенних змін.

З метою вдосконалення інформаційного складника ресурсного механізму сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану необхідно інтенсифікувати процеси діджиталізації.

В останні роки, електронне урядування в Україні, як управління державою на основі електронних форм з використанням інтегрованої багаторівневої інформаційної системи, яке забезпечує взаємодію та інформаційну комунікацію держави з громадянами, набуває ознак публічного digital-управління, адже використовує нові інструменти взаємодії з клієнтами публічних послуг – онлайн-кабінети, чат-боти тощо, які демонструють переваги такого способу надання адміністративних послуг.

Наразі ми спостерігаємо розширення спектру використання штучного інтелекту (ШІ, англ. artificial intelligence, AI) – організованої сукупності інформаційних технологій, використання якої:

- забезпечує оперативність виконання складних комплексних завдань шляхом використання системи наукових методів досліджень й алгоритмів обробки інформації, отриманої чи самостійно створеної у процесі обробки інформації;
- дозволяє оперативно використовувати алгоритми обробки інформації, створювати та структурувати власні бази інформації, моделі формування рішень;
- сприяє оперативній ідентифікації механізмів досягнення поставлених завдань.

У 2020 році схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, за результатами її впровадження, відповідно до Oxford AI Readiness Index 2023 [11], Україна посіла 60-те місце посеред 193 країн світу за готовністю використовувати штучний інтелект у публічному секторі. Серед яскравих прикладів використання штучного інтелекту в Україні є створення ШІ-аватара Вікторії в МЗС України, за допомогою якої озвучуються офіційні заяви міністерства з консульських питань.

Безпечне використання можливостей штучного інтелекту є вагомою інформаційно-аналітичною підтримкою процесів формування ефективних управлінських рішень, стратегічного планування та прогнозування в умовах сучасних викликів, що постали перед Україною.

Саме тому, на нашу думку, наразі доцільно ідентифікувати ще й етап імплементації алгоритмів штучного інтелекту у публічному секторі, який передбачає застосування алгоритмів штучного інтелекту з метою оптимізації управлінських процесів та підвищення якості надання адміністративних послуг (табл. 4):

Таблиця 4.

ОСОБЛИВОСТІ ЕТАПІВ УПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

№ за/п Період	Назва етапу	Характеристика етапу
1-й етап/ з 1990 р.	Етап комп'ютеризації	Використання комп'ютерів та оргтехніки
2-й етап/ з 2000 року	Етап розвитку телекомунікаційної інфраструктури	Створення локальних мереж та підключення їх до мережі Інтернет
3-й етап/ з 2010 року	Етап впровадження різного роду пристроїв	Поява систем відео зв'язку, мультимедійних дошок, налагодження мереж за технологією Wi-fi тощо
4-й етап/ з 2020 р.	Етап цифровізації	Створення єдиної системи інформаційних сервісів з доступом 24/7
5-й етап/ <i>сучасний етап</i>	Етап імплементації алгоритмів штучного інтелекту	Застосування алгоритмів штучного інтелекту з метою оптимізації управлінських процесів та підвищення якості надання адміністративних послуг

Варто відмітити, що відповідно до звіту Міністерства цифрової трансформації України, найвищі показники індексу цифрової трансформації мають Дніпропетровська (0,908) Львівська (0,891) та Полтавська (0,833) області, водночас в Київській (0,460) та Миколаївській (0,444) областях. Індекс у межах України в середньому становить 0,632. Вагомим, в умовах воєнного стану, є показник забезпеченості інтернетом в укриттях закладів середньої освіти (71 %), водночас, лише 57 % закладів охорони здоров'я забезпечені

доступом до інтернету в укриттях. З урахуванням того, що позитивний емоційний стан є передумовою ефективності лікування, необхідно розробити програму та передбачити фінансування надання можливості оперативного доступу пацієнтів до достовірної інформації шляхом їх вільного доступу до мережі інтернет в укриттях у тому числі.

Висновки. З метою забезпечення ефективності державних механізмів сприяння емоційному відновленню громадян у період воєнного стану необхідно розробити Концепцію їх удосконалення, яка передбачала б наявність 4G інтернету, що сприяло б оперативному доступу до актуальної інформації, формувало б підґрунтя для вчасних управлінських рішень та атмосферу впевненості та довіри у громадян.

Важливим чинником профілактики професійного вигорання є формування корпоративної культури, зокрема й шляхом облаштування зон спілкування та релаксу на підприємствах, в установах та організаціях.

Важливою передумовою попередження проявів професійного вигорання є проведення онлайн міні-лекцій, тренінгів, конференцій та семінарів, зокрема викладачами регіональних Центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, у ході яких ознайомити слухачів з комплексом ефективних механізмів відновлення при емоційному вигоранні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Megan Brooks. Burnout Inclusion in ICD-11: Media Got It Wrong, WHO Says. URL: <https://www.medscape.com/viewarticle/914077?form=fpf>. дата звернення:12.07.2023.
2. Рожкова А. П'ять симптомів емоційного вигорання. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/08/15/255922/>. дата звернення:12.07.2023.
3. Морі Є. Емоційне вигорання на роботі. 8 способів впоратися з синдромом. URL: <https://suspilne.media/7544-emocijne-vigoranna-na-roboti-8-sposobiv-vporatisa-z-sindromom/>. механізмів відновлення при емоційному вигоранні. дата звернення:12.07.2023.
4. Реінформ. URL: <https://reinform.com.ua/>. дата звернення:12.07.2023.
5. Управління з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (Секретаріат Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин). URL: <https://mvs.gov.ua/sekretariat-upovnovazhenogoz-pitan-osib-zniklix-bezvisti-za-osoblivix-obstavin>. дата звернення:12.07.2023.
6. У Києві презентували Концепцію вдосконалення національної системи засобів правового захисту та підтримки постраждалих внаслідок збройної агресії. URL: <https://minre.gov.ua/2024/07/05/u-kyuevi-prezentuvaly-konczepczyiu-vdoskonalennya-naczionalnoyi-systemy-zasobiv-pravovogo-zahystu-ta-pidtrymky-postrazhdalyh-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi/>. дата звернення:12.07.2023.
7. Психологічний консультативно-тренінговий центр при Київському університеті інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія». URL: https://kyivinstitute.com/about/psihologichnij_konsultativno_treningovij_tsentr. дата звернення:12.07.2023.
8. Концепція безпеки закладів освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#n10>. дата звернення:12.07.2023.
9. Самойленко С. Механізми розвитку емоційної стійкості особистості в умовах воєнних дій і збройних конфліктів (2023 р.). URL: <http://surl.li/qpkeip>. дата звернення:12.07.2023.
10. Цільмак, О. (2022). Провідні технології самопомоги в процесі психологічної практики. Юридична психологія, 30(1). С.37-47.
11. Oxford AI Readiness Index 2023. URL: <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>. дата звернення:12.07.2023.

References:

1. Megan Brooks. (2019). Burnout Inclusion in ICD-11: Media Got It Wrong, WHO Says. Retrieved from <https://www.medscape.com/viewarticle/914077?form=fpf>.
2. Rozhkova A. (2023). Piat symptomiv emotsiinoho vyhorannia [Five symptoms of emotional burnout]. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/08/15/255922/> [in Ukrainian].
3. Mori Ye. (2021). Emotsiine vyhorannia na roboti. 8 sposobiv vporatysia z syndromom. [Emotional burnout at work. 8 ways to cope with the syndrome]. Retrieved from <https://suspilne.media/7544-emocijne-vigoranna-na-roboti-8-sposobiv-vporatysia-z-syndromom/>.
4. Sait informatsiinoho ahentstva ReInform [Site of the information agency ReInform]. reinform.com.ua. Retrieved from <https://reinform.com.ua/> [in Ukrainian].
5. Sait Upravlinnia z pytan osib, znyklykh bezvisty za osoblyvykh obstavyn (Sekretariat Upovnovazhenoho z pytan osib, znyklykh bezvisty za osoblyvykh obstavyn) [Site of the Office for Issues of Persons Disappeared Under Special Circumstances (Secretariat of the Commissioner for Issues of Persons Disappeared Under Special Circumstances)]. mvs.gov.ua. Retrieved from <https://mvs.gov.ua/sekretariat-upovnovazhenogoz-pitan-osib-zniklix-bezvisti-za-osoblivix-obstavyn> [in Ukrainian].
6. The concept of improving the national system of legal protection and support for victims of armed aggression was presented in Kyiv (2024). minre.gov.ua. Retrieved from https://kyivinstitute.com/about/psihologichnij_konsultativno_treningovij_tsentr. [in Ukrainian].
7. Psykholohichni konsultativno-treninhovi tsentr pry Kyivskomu universyteti intelektualnoi vlasnosti ta prava Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» [Psychological consulting and training center at the Kyiv University of Intellectual Property and Law of the National University «Odesa Law Academy»] kyivinstitute.com. Retrieved from https://kyivinstitute.com/about/psihologichnij_konsultativno_treningovij_tsentr [in Ukrainian].
8. Kontsepsiia bezpeky zakladiv osvity (2023) [The concept of security of the educational institutions]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#n10> [in Ukrainian].
9. Samoilenko S. Mekhanizmy rozvytku emotsiinoi stiikosti osobystosti v umovakh voienykh dii i zbroinykh konfliktiv [Mechanisms of development of emotional stability of the individual in the conditions of military actions and armed conflicts]. (2023 p.). Retrieved from <http://surl.li/qpkeip> [in Ukrainian].
10. Tsilmak, O. (2022). Providni tekhnolohii samodopomohy v protsesi psykholohichnoi praktyky [Leading technologies of self-help in the process of psychological practice]. *Yurydychna psykholohiia – Legal psychology*, 30(1), 37-47 [in Ukrainian].
11. Oxford AI Readiness Index 2023. oxfordinsights.com. Retrieved from <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>.

Ольга ЗУБКО.,
кандидат історичних наук,
старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Україна, Вінниця)
zubkoolga5@gmail.com

КОЛАБОРАЦІЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯ ЇЇ ЗАКІНЧЕННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.13846263

Якщо вдрукувати в пошукову систему слова «колаборація / колабораціонізм» або collaboration / collaborationism, то отримаємо відомості і про їх етимологію, і про їх основні соціальні сенси. Латинське слово collabore означає «працювати з; брати участь у спільній справі» (collaborare – інфінітив теперішнього часу). Англійське collaboration (co+labor), французьке collaborateur і українське «колаборація» витлумачують термін як співпрацю, з установкою на те, щоб робити щось гуртом.

На самому початку XIX ст. у Франції термін «collaborator» позначав контрабандистів, які допомагали, з переконань або лише за плату, мікати до Англії прихильникам монархії. Співпраця з ворогами республіки виявляла соціальний розкол на «порядок старий» та «порядок новий», що стався після революції 1789 р. і актуальний під час наполеонівських воєн. А в перші три десятиліття XX ст. колабораціоністами називали тих, хто вступав у контакт, солідаризувався з політичними опонентами (партіями) та з представниками інших класів. Нарешті, у Франції в 1940 р., після поразки у війні проти фашистської Німеччини, слово набуло військово–негативного відтінку: «віроломна / зрадлива співпраця з агресором (ворогом)». Відтоді колабораціоніст – це перебіжчик, відступник, дезертир, той, хто зрадив принципи та переконання в годину найважчих випробувань для країни та її громадян.

Отож, неоднозначність у витлумаченні терміну залишається актуальною й досі, бо починаючи з 2014 р. провести чіткий поділ між необхідними діями, щоб протидіяти ворогові, вижити в окупації (позитивна колаборація), і, власне, співпрацею або частковою співпрацею з ворогом (негативна колаборація), надзвичайно важко.

Тому, в даній публікації здійснено спробу розібратися як з явищем позитивної колаборації під час російсько–української війни, що включає в себе співпрацю держав, здатних і готових надавати військово спорядження різного виду для відсічі ворогові, співпрацю влади різного виду та бізнесу, співпрацю громадян (волонтерів) й військовослужбовців. Водночас, наведені спроби розмірковування над явищем зрадництва, як уособлення негативної співпраці. І врешті в статі вестиметься мова про недоколаборантів – тих, хто на банальне звинувачення огризнеться, що «жити якось потрібно було».

Ключові слова: російсько–українська війна, колаборація, критерії колаборації, види колаборації.

Olha Zubko
candidate of historical sciences,
senior laboratory assistant at the Department of World History and Archaeology
Donetsk National University named after Vasyl Stus
(Ukraine, Vinnytsia)
zubkoolga5@gmail.com

COLLABORATION IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN–UKRAINIAN WAR AND AFTER ITS END

If to type the words «collaboration / collaborationism» or collaboration / collaborationism in the search engine, will get information about their etymology and their main social meanings. The Latin word collaboro means “to work with; to participate in a common cause” (collaborare – present infinitive). English collaboration (co+labor), French collaborator and Ukrainian «collaboration» interpret the term as joint work with the accent of doing something as a group.

At the beginning of the XIX century in France the term «collaborator» meant smugglers who helped, for persuasion or for payment, flee to England supporters of the monarchy. Cooperation with the enemies of the republic revealed the division of society that occurred after the revolution of 1789 into supporters of the «old order» and supporters of the «new order» and remained relevant during the Napoleonic wars. And in the first three decades of the 20th century collaborators were called those who came into contact and showed solidarity with political opponents (parties) and with representatives of other classes. After the defeat in the war against fascist Germany in France in 1940, the word acquired a military–negative connotation: «treacherous / treacherous cooperation with the aggressor (enemy)». Since then, a collaborator is a defector, an apostate, a deserter, someone who betrayed principles and convictions at the hour of the most difficult tests for the country and its citizens.

So, the ambiguity in the interpretation of the term remains relevant to this day, because, since 2014, it is extremely difficult to draw a clear distinction between actions necessary to oppose the enemy, survive the occupation (positive collaboration), and cooperation or partial cooperation with the enemy (negative collaboration)

Therefore, in this publication an attempt was made to understand the phenomenon of positive collaboration during the Russian–Ukrainian war, which includes the cooperation of states capable and ready to provide military equipment of various types to repel the enemy; cooperation of different types of authorities and businesses; cooperation of citizens (volunteers) and military personnel. The article suggests that treason is the personification of negative cooperation. The article also talks about sub–collaborators – those who will respond to the banal accusation that «it was necessary to live somehow».

Key words: *Russian–Ukrainian war, collaboration, criteria of collaboration, types of collaboration.*

Постановка проблеми. Якщо вдрукувати в пошукову систему слова «колаборація / колабораціонізм» або collaboration / collaborationism, то отримуємо відомості і про його етимологію, і про його основні соціальні сенси. Латинське слово collaboro означає «працювати з; брати участь у спільній справі» (collaborare – інфінітив теперішнього часу). Англійське collaboration (co+labor), французьке collaborateur і українське «колаборація» витлумачують термін як співпрацю, з установкою на те, щоб робити щось гуртом.

На самому початку XIX ст. у Франції термін «collaborator» позначав контрабандистів, які допомагали, з переконань або лише за плату, тікати до Англії прихильникам монархії. Співпраця з ворогами республіки виявляла соціальний розкол на «порядок старий» та «порядок новий», що стався після революції 1789 р. і актуальний під час наполеонівських воєн. А в перші три десятиліття XX ст. колабораціоністами називали тих, хто вступав у контакт, солідаризувався з політичними опонентами (партіями) та з представниками інших

класів. Нарешті, у Франції в 1940 р., після поразки у війні проти фашистської Німеччини, слово набуло військово-негативного відтінку: «віроломна / зрадлива співпраця з агресором (ворогом)». Відтоді колабораціоніст – це перебіжчик, відступник, дезертир, той, хто зрадив принципи та переконання в годину найважчих випробувань для країни та її громадян.

Втім, неоднозначність у витлумаченні терміну залишається актуальною й досі, бо починаючи з 2014 р. провести чіткий поділ між необхідними діями, щоб протидіяти ворогові, вижити в окупації (позитивна колаборація), і, власне, співпрацею або частковою співпрацею з ворогом (негативна колаборація), надзвичайно важко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При написанні матеріалу використані: колективна монографія «Українське суспільство в умовах війни» [7]; матеріали українського письменника та соціального психолога Олега Покальчука [5, 6]; статистику «Visit Ukraine.Today» [1], ряд газетних публікацій.

Мета статті. Привернення уваги до проблеми колаборації в українському суспільстві, як під час російсько-української війни, так і після її завершення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Позитивна колаборація.

У першу чергу, позитивна колаборація – це неоднорідна коаліція зовнішніх союзників, як безкомпромісних прихильників України, так і по-різному більш обережних, частина з яких «видається» недостатньо дружніми чи тільки сприймається такими. Така позитивна колаборація (співпраця) – прерогатива інститутів президента та армії, дипломатів. Немає сумнівів у тому, що координація такої співпраці містить мікс прагматичного інтересу з ідеологічним. Однак, як показує життя, в одному випадку гору беруть економічні інтереси, в іншому – ідеологічні. Пакети санкцій щодо підприємств, організацій та окремих персон у РФ наштовхуються на матеріально-фінансові втрати компаній та фірм, що залишили російські ринки. Тоді як зростання інфляції, скорочення поставок газу та нафти, уповільнення темпів економічного зростання всередині країн, які підтримують санкції, це вже – посягання на майже «святе» – втрату прибутків приватного бізнесу. Тобто, політичне (ідеологічне) бере гору над економічним, і між країнами не складається консенсус щодо доречності такого стану справ у коротко- та довгостроковій перспективі. Зрозуміло, що українські уповноважені особи наполягають на більшій радикалізації санкцій, зустрічаючи як підтримку, так і зіштовхуючись із більш настороженою позицією європейських дипломатів та політиків. І що довше триватиме війна, то буде важче підтримувати таку колаборацію в її первинних (2022 р.) розмірах зі стійкими переконаннями в обов'язковості посилення санкцій.

На даний час серед країн, що підтримують Україну військовою технікою, надають гуманітарну допомогу та сприяють вирішенню проблем з біженцями можна виокремити Польщу, Британію, США, Туреччину, ряд країн Євросоюзу. Так, наприклад, Польща стала першою країною, яка оголосила про готовність поставити Україні важкі танки. У підсумку Києву було виділено понад 200 танків радянського зразка та 14 західних танків. Британці, крім військової допомоги, відкрили двері для чималої кількості біженців (понад 134 тисячі українських громадян). США посідають перше місце за виділеними коштами на підтримку України: від початку війни Вашингтон надав Києву 73.1 млрд. євро, з них 44.3 млрд. євро на військові потреби. Євросоюз посідає друге місце за наданою допомогою Україні: наприклад, країни Балтії витрачають на допомогу Україні значну частину свого валового продукту; Париж і Берлін «слідкують» за посиленням протиповітряної оборони України; а гуманітарну допомогу від Євросоюзу отримали 13.6 млн. осіб. Туреччина, попри свою неоднозначну політику, допомагає Україні безпілотниками «Байрактар», а також надає притулок 220 тис. українців. Підтримують Україну також Австралія, Японія, ОАЕ, Казахстан, Пакистан, Південна Корея, ряд арабських, азійських, латиноамериканських країн. Допомога приходиться навіть з Африканського континенту. Наприклад, Марокко стала першою і поки що єдиною країною Африки, котра заявила про готовність передати Україні танки [1].

По друге, позитивна колаборація – це співпраця влади різного рівня та бізнесу, адже війна – дія переважно руйнівна, ворожа всьому живому і багатьом справам. Сергій Наумов –

голова правління Ощадбанку – зазначає, що нині в умовах воєнних реалій основними проблемами бізнесу є втрата ринків збуту, дорогі кредити, мобілізація працівників і дефіцит енергоресурсів [4].

І бізнесу, який розуміється як підприємницька діяльність, зрозуміло, завдається шкода, масштаби якої варіюються в широких межах. Щоправда, можливі ситуації, коли деградація виявляється творчою, спонукаючи бізнес до експансії та інтенсифікації зусиль. Так сталося, скажімо, з американським бізнесом під час Другої світової війни та з колаборацією великого німецького бізнесу з гітлерівським режимом. Не зрозуміло, поки що, чи станеться щось подібне з деякими сегментами українського великого, середнього та малого бізнесу. Втрати на національному, регіональному та місцевому рівні 2022 р. явно переважають. Поки що неможливо сказати наскільки ефективно працює економічний блок виконавчої влади. У «нормальні» часи в сучасних розвинених суспільствах взаємні відносини влади та бізнесу сповнені настороженості та підозри, якщо не антагонізму. Бізнес, у принципі, прагне автономності, прибутковості, неутручання, співчутливо відгукує лише на державні замовлення та інвестиції, а фірми та корпорації явно та приховано конкурують за бюджетні ресурси. Влада часто бачить у бізнесі, особливо великому та транснаціональному, егоїстичного власника, байдужого до соціальних потреб працівників і населення, агресивно налаштованого по відношенню до бізнесу середнього та малого.

В Україні багато в чому це не так. Співпраця влади та великого бізнесу оформилася в такий різновид колаборації, коли влада стає великим бізнесом, а великі бізнесмени / олігархи набувають помітної політичної ваги та впливу, що в свою чергу, вказує на явище корупції. Це явище засвідчує існування та живучість владно-бізнесового симбіозу, а формування кількох антикорупційних органів, закони про протидію корупції, про основи державної антикорупційної політики залишалися деклараціями про наміри. Так, у червні 2022 р. Верховна Рада України ухвалила черговий, після кількох аналогічних, Закон «Про основи державної антикорупційної політики на 2022–2025 роки». Тоді як війна, вимагає нової конфігурації співробітництва влади та бізнесу в умовах зростаючого податкового тиску та скорочення самої бази оподаткування. Для влади (держави) бізнес залишається одним із найістотніших джерел надходження коштів для фінансування воєнних витрат. Але й деякі види підприємництва не виживуть без коригування розмірів відрахувань до бюджету, без надання пільг та грантів. Кінцева мета такого виду колаборації – оптимізація поєднання державної й приватної продуктивної напруги сил в умовах дефіциту всього і вся: матеріалів, фінансів, знань, компетентних фахівців, робочих місць і претендентів на їх заповнення [7, с. 145].

По третє, позитивна колаборація це в той же час і дієва колаборація: органічна співпраця громадян (волонтерів) / військовослужбовців. Соціальні інститути, як стало зрозуміло ще з 2014 р., не справляються з тим напливом проблем, що спричинені воєнними діями. Розбиратися з ними довелося тим, кого доречно позначити небайдужим громадянам (волонтерам), як структурам громадянського суспільства. Маються на увазі як офіційно зареєстровані організації, діяльність та статус яких регулюється відповідним законом, так і набагато численніші, ініціативно виникаючі об'єднання індивідів або спонтанні дії окремих осіб. Їх робота отримала високу оцінку в громадській думці – згідно з численними опитуваннями після 24 лютого 2022 р. довіра волонтерам лише дещо нижча за довіру Збройним Силам і відповідним формуванням, тобто громадяни фактично прирівнюють волонтерів до учасників бойових дій. (За результати соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2021 р. довіра волонтерам складає 68%, тоді як довіра ЗСУ дорівнює 72 % [8]). Незацікавлена в отриманні винагороди активність особливо цінується, як доречно припускати, саме у надзвичайних ситуаціях. У ній легко вгадується альтруїстична установка допомагати всім, хто потребує підтримки – не з одного співчуття, а й усвідомлення обов'язку, продиктованого власним сумлінням. А зовнішній спостерігач здатний побачити в цьому щирому шефстві й щось більше. Для суб'єкта (волонтера) така поведінка виявляється актом самоствердження, демонстрацією

власної корисності та позиції щодо виняткових обставин. Разом з цим стверджується належність до найширшої – національної – спільноти. По суті так виокремлюється ідентичність.

Тоді як соціальний інститут (армія) в умовах воєнного стану засвідчує власну ослабленість і несамодостатність. Тому односторонньо спрямовані та безповоротні інвестиції від груп та окремих індивідів колаборують на особистісному рівні, з рук до рук. Кінцевим результатом такої колаборації є підтвердження солідарної ідентичності, того особливого різновиду воєнного часу, що не потребує інституційного підтвердження.

Негативна колаборація.

На цьому питанні зупинимося дещо детальніше, оскільки воно чи ненайболучіше. Сам факт негативної колаборації та невідповідність (якщо нежорстокість) покарання за свідому співпрацю з ворогом, невисокий відсоток визнання винуватості таких осіб у судах, змушує пересічного українця мріяти щонайкраще про самосуд. Тоді як здійснити самосуддя людям просто не дозволяють та не дозволяють: за українським правовим режимом пильно наглядають й наглядатимуть союзники та партнери. Хоча, зрозуміло, є історичні прецеденти (Німеччина, Ізраїль, Хорватія). А є й винятки: наявність таких колаборантів, котрі перебувають «поза правовим полем» і котрих за чинними статтями так просто не засудиш.

У березні 2022 р. Президентом України були підписані ухвалені Верховною Радою закони про колабораціонізм – кримінальну відповідальність за співпрацю з окупаційною владою. На жаль, розпливчастість дефініцій, що не долається зусиллями філософів, істориків, політологів, соціологів, скеровується та відтворюється в юридичних текстах: межа між зрадою тих, хто шукає вигоди, та вимушеною співпрацею з ворогом для виживання у багатьох випадках чітко не визначається.

Тому помірковано над питанням: якими є критерії колабораціонізму? До останніх з часів закінчення Другої світової війни і по наш час відносить: службу у війську окупантів, економічну співпрацю з окупантами, членство в культурних та соціальних організаціях, дезертирство, передавання ворогові конфіденційної інформації, підбурювання і допомога в проведенні антидержавних заходів. І якщо негативна колаборація ще чітко зрозуміла на окупованих територіях, то зрозуміти таку колаборацію в тилу просто неможливо. Для прикладу: в 20 х числах жовтня російські та сепаратистські телеграм канали поширили відео з прес конференції, де головний «герой» – нацгвардієць однієї з вінницьких частин розповідає, як йому «важко служилося» і чому він перейшов на іншу сторону барикади, закликаючи робити те саме інших: «По моим стопам может пойти каждый военнослужащий Украины, чьи руки не запятнаны кровью, и быть уверенным, что ему будет оказана всяческая помощь в желании покинуть территорию страны» [3].

Проте, більш актуальним є розуміння критеріїв, які характеризують не саму колаборацію як явище, а власне самого зрадника. Відповідно цьому, колаборанти подіються категоріально на: свідомих колаборантів, часткових колаборантів і недоколаборантів. В основі такої класифікації – психологічні й соціальні чинники. Так, для свідомих колаборантів це, переважно самолюбство, ґрунтоване на почутті того, що інші люди «обходять їх у житті», тобто в соціально–бюрократичній ієрархії, або ж ідеологія. Для часткового колаборанта – це занижений інстинкт самозбереження і бажання вловити «шанс» завдяки якимось чином здобутим компроматам або завдяки отриманню чималої суми грошей. (Соціальний психолог Олег Покальчук класифікує часткових колаборантів як «аферистів» [6]). Тоді як до класу недоколаборантів варто віднести тих, хто просто боїться, («боягузів» – за Покальчуком), і тих, хто є банально нерозумними людьми («невігласи» – за Покальчуком).

Наприклад, свідомим колаборантом (ідеологічним колаборантом) є активіст «русской весны» для Генічеська Херсонської області Геннадій Сивак [9]. До часткових колаборантів («аферистів») можна віднести тих, хто був звільнений, наприклад, з правоохоронних органів України за зловживання службовим становищем та хабарі і вирішив продовжити ту ж саму діяльність вже в правоохоронних органах у захоплених районах півдня та сходу України. А ось з категорією «недоколаборантів» чи не найцікавіше та найнебезпечніше, бо ж недарма

українське прислів'я каже, що краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти. Так, наприклад, тільки «дурнем» можна назвати мешканця Хмельницького району Вінницької області, котрий вже був засудженим у березні 2023 р. за виправдовування збройної агресії РФ, проте котрий вчергове пішов на співпрацю з ворогом, розвідуючи локації вузлових залізничних станцій [6].

Висновки. Якщо з позитивною колаборацією більш менш зрозуміло, то що робити з проявами негативної? Який вихід з цієї ситуації? Що робити самим недоколаборантам і що робити нам з колаборантами, частковими колаборантами та недоколаборантами? Погоджуємося із Олегом Покальчуком, який говорить, насамперед, про здоровий глузд і про можливість свідомим, частковим, а особливо недоколаборантам дещо «відмити» власну біографію та не зіпсувати врешті некролог, а отже, повертитися в українське суспільство. Це –по–перше. А по–друге, маємо дотримуватися соціального бойкоту, як альтернативи помсти з політико–правового поля. Й врешті, по–третє, та головне: мусимо відкинути «широку платформу національного порозуміння» [5].

Список використаних джерел та літератури

1.Боротьба за свободу: які держави та яким чином підтримують Україну з початку повномасштабної війни? URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1532/borotba-za-svobodu-yaki-derzavi-ta-yakim-činom-pidtrimuyut-ukrainu-z-pocatku-povnomashtabnoi-viini>

2.Вовк А. На Вінниччині затримали зрадника, який шпигував на користь ворога. URL: <https://vn.20minut.ua/Kryminal/na-vinnichchini-zatrimali-zradnika-yakiy-shpiguvav-na-korist-voroga-11898395.html>

3.Маєвська К. Вінницький нацгвардієць втік до ворога і закликає інших здаватися. URL: <https://33kanal.com/news/231755.html>

4.Наумов С. Як український бізнес виживає під час війни. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/6/697711/>

5.Покальчук О. Недоколаборанти. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nedokolaboranti.html>

6.Покальчук О. Негідники і гниди. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nehidniki-i-hnidi.html>

7.Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.–кор. НАН України, д. філос. н. С. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

8.Українці найбільше довіряють армії, волонтерам і церкві. Опитування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3392095-ukrainci-najbilse-doviraut-armii-volonteram-i-cerkvi.html>

9.Янковський О. Колаборанти на Херсонщині: хто вони? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-okupatsiya-vlady-khersonshchyna/31759012.html>

References

1.Borotba za svobodu: yaki derzhavy ta yakym chynom pidtrymuiut Ukrainu z pochatku povnomashtabnoi viiny? [Struggle for freedom: which countries and how have they supported Ukraine since the beginning of the full-scale war?] URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1532/borotba-za-svobodu-yaki-derzavi-ta-yakim-činom-pidtrimuyut-ukrainu-z-pocatku-povnomashtabnoi-viini> [in Ukrainian].

2.Vovk A. Na Vinnychchini zatrymaly zradnyka, yakyi shpyhuvav na koryst voroha. [A traitor who was spying for the enemy was arrested in Vinnytsia] URL: <https://vn.20minut.ua/Kryminal/na-vinnichchini-zatrimali-zradnika-yakiy-shpiguvav-na-korist-voroga-11898395.html> [in Ukrainian].

3.Maievska K. Vinnytskyi natshvardiiets vtik do voroha i zaklykaie inshykh zdavatysia. [A Vinnytsia National Guardsman fled to the enemy and calls on others to surrender] URL: <https://33kanal.com/news/231755.html> [in Ukrainian].

4.Naumov S. Yak ukrainskyi biznes vyzhyvaie pid chas viiny. [How Ukrainian business survives during the war] URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/6/697711/> [in Ukrainian].

5.Pokalchuk O. Nedokolaboranty. [Non-collaborators.] URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nedokolaboranti.html> [in Ukrainian].

6.Pokalchuk O. Nehidnyky i hnydy. [Scoundrels and nits] URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nehidnyky-i-hnydy.html> [in Ukrainian].

7.Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia [Ukrainian society in the conditions of war. 2022: Collective monograph] / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2022. 410 s. [in Ukrainian].

8.Ukrainci naibilshe doviriavut armii, volonteram i tserkvi. Opytuvannia. [Ukrainians trust the army, volunteers and the church the most. Poll] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3392095-ukrainci-najbilshe-doviraut-armii-volonteram-i-cerkvi.html> [in Ukrainian].

9.Iankovskiy O. Kolaboranty na Khersonshchyni: khto vony? [Collaborators in the Kherson region: who are they?] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-okupatsiya-vlady-khersonshchyna/31759012.html> [in Ukrainian].

УДК 342.25(477)

Валентин МАЛИНОВСЬКИЙ.

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціогуманітарних технологій
Луцького національного технічного університету
valentyn.volyn@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2017-553X

10 РОКІВ ВІД СТАРТУ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: УСПІХИ ТА НЕВИКОНАНІ ЗАВДАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.13846301

У статті висвітлено результати реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади через 10 років від її початку. Наголошується, що за доволі незначний період реформування, вдалося здійснити те, чого не вдавалося реалізувати (незважаючи на неодноразові спроби) протягом попередніх десятиліть Незалежності. Було сформовано 1469 територіальних громад — основу муніципальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг та замість 490 районів, сформованих ще в радянський період, створено 136 нових районів, котрі відповідають стандартам Європейського Союзу. Це відкрило можливості не лише для формування ефективної моделі публічної влади, а й вагомого поступу в напрямі європейського та євроатлантичного курсу України.

При цьому зазначено, що реформа децентралізації ще не отримала остаточного завершення. Незважаючи на досягнуті успіхи, вона потребує значних зусиль і незмінності політичного курсу. Із цією метою в статті акцентовано увагу на проблемних аспектах, які потребують невідкладного вирішення. Для цього здійснено аналіз урядового Плану заходів із реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024–2027 рр., затвердженого 26 березня 2024 року.

На основі аналізу основних проблемних аспектів реформи зазначається, що значна її частина носить об'єктивний характер, зокрема викликаних російсько-українською війною, однак окремі з них є наслідком непослідовності, нерішучості центрів прийняття політичних

рішень. У ході війни додалися нові виклики, такі як необхідність відновлення місцевого самоврядування на деокупованих територіях, що потребує нестандартних підходів і значних зусиль усіх причетних до децентралізаційної реформи.

У процесі дослідження застосовано такі методи: аналіз і синтез, логічний та емпіричні: спостереження, порівняння.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, територіальна організація влади, територіальна громада, адміністративно-територіальний устрій.

Valentyn Malynovskyi.,
Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of Social and Humanitarian Technologies
Lutsk National Technical University.,
valentyn.volyn@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2017-553X

10 YEARS SINCE THE START OF THE DECENTRALIZATION REFORM: SUCCESSES AND UNFULFILLED TASKS

The article highlights the results of the reform of local self-government and territorial organization of power 10 years after its inception. It is emphasized that during a relatively small period of reform, it was possible to implement what could not be implemented (despite repeated attempts) during the previous decades of Independence. 1469 territorial communities were formed — the basis of municipal government at the basic level and the main providers of quality public services to citizens, and instead of 490 districts formed in the Soviet period, 136 new districts were created that meet the standards of the European Union. This opened up opportunities not only for the formation of an effective model of public power, but also for significant progress in the direction of Ukraine's European and Euro-Atlantic course.

At the same time, it is noted that the decentralization reform has not yet been finalized. Despite the achieved successes, it requires significant efforts and the unchanging political course. For this purpose, the article focuses on problematic aspects that require urgent solutions. For this purpose, an analysis of the government's Plan of Measures for Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine for 2024–2027, approved on March 26, 2024, was carried out.

Based on the analysis of the main problematic aspects of the reform, it is noted that a significant part of them is of an objective nature, in particular those caused by the Russian-Ukrainian war, but some of them are the result of inconsistency and indecision of political decision-making centers. In the course of the war, new challenges were added, such as the need to restore local self-government in the de-occupied territories, which requires non-standard approaches and significant efforts by all those involved in the decentralization reform.

The following methods were used in the research process: analysis and synthesis, logical and empirical: observation, comparison.

Key words: decentralization, local self-government, territorial organization of power, territorial community, administrative-territorial system.

Постановка проблеми. Із часу початку реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади (далі — ТОВ) пройшло 10 років. Однак, окрім досягнутих успіхів, залишаються невирішеними окремі важливі питання, без їх вирішення реформа не набуде остаточного варіанту. Зокрема, з різних причин не вдалося трансформувати модель публічної влади на субрегіональному та регіональному рівнях. На вирішення зазначених проблем спрямований урядовий План заходів на 2024–2027 роки, у якому виокремлено

дев'ять завдань та відповідних заходів на їх виконання. Від їх реалізації залежатиме успішність завершального етапу зазначеної реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реформування місцевого самоврядування та ТОВ отримала широке висвітлення в науковій літературі, зокрема, у таких авторських працях [5–10]. Однак загальний аналіз літератури дає підстави для констатації факту про те, що більшість наукових розвідок носить ретроспективний характер, що показує на відсутність консенсусного підходу щодо завершального етапу децентралізаційного реформування.

Метою статті є висвітлення проблемних питань, котрі потребують вирішення на завершальному етапі реформування. У процесі досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: здійснити аналіз результатів реформування; акцентувати увагу на помилках, допущених у процесі реформування; окреслити перспективи завершення реформи місцевого самоврядування та ТОВ.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1 квітня 2024 р. виповнилося 10 років із часу прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування та ТОВ в Україні (далі — Концепція) [16]. Долаючи різноманітні труднощі, пройшовши складний і тернистий шлях, за порівняно незначний період реформа пройшла найскладніший суспільний–технологічний етап, що дало можливість досягнути головного результату:

1) демонтовано радянський адміністративно–територіальний устрій (далі – АТУ) і на всій території України запроваджено нову просторову основу базового та субрегіонального рівнів;

2) сформовано 1469 територіальних громад (далі – ТГ) – основу муніципальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг.

У цьому зв'язку важливо зазначити, що з формуванням спроможних ТГ вітчизняне місцеве самоврядування перетворилося з декларативної квазі–владної системи в дієвий складник публічної влади, що відповідає Європейській Хартії місцевого самоврядування. Не менш важливо, що новостворені ТГ заклали в Україні основу громадянського суспільства, котре найбільш ефективно формується і діє саме на локальному рівні, де значною мірою задіюються механізми демократії.

Такий вагомий результат децентралізаційного реформування став наслідком синергії всіх задіяних у реформі акторів (влади, громадського сектора, експертного середовища, науковців, зарубіжних донорів і партнерів), а також послідовності влади й наявності політичної волі. Саме це відрізняло нинішню реформу від попередніх невдалих спроб національної модернізації. Досягнуті результати сприяють формуванню ефективної національної моделі публічної влади, співставної з владними моделями демократичних країн, що відкрило шлях Україні для втілення основоположних конституційних принципів інтеграції до європейських та євроатлантичних інституцій. Результати реформування зображені в табл. 1.

Результати реформи

До реформи	Після реформи	Результат
24 обласні ради	24 обласні ради	Без змін
490 районних рад	136 районних рад	Зменшення в 3,6 рази
1 626 місцевих рад, з яких: 10 279 сільських, 885 селищних, 462 міських	1469 територіальних громад	Зменшення в 7,9 разів
230 816 депутатів місцевих рад	42 501 депутат	Зменшення в 5,4 рази
100 789 посадових осіб місцевого самоврядування	22 000 посадових осіб місцевого самоврядування	Зменшення в 4,5 разів

При цьому зазначимо, що пройшовши кілька основних етапів, децентралізаційна реформа ще не отримала остаточного завершення. Незважаючи на названі вище досягнення, вона потребує значних зусиль і незмінності політичного курсу. Тому зосередимо увагу на проблемних аспектах, які потребують вирішення. На їх розв'язання спрямований урядовий план заходів із реформування місцевого самоврядування та ТОВ в Україні на 2024–2027 рр., затверджений 26 березня 2024 року (далі – План). У ньому передбачено дев'ять завдань, що мають бути виконані у вказаний у Плані термін.

Однією з найбільших проблем стала неспроможність прийняття Верховною Радою України (далі — ВРУ) цілої низки законів та внесення змін до Конституції України. Унаслідок політичного протистояння і несприйняття окремими політичними силами децентралізації, чотири спроби внесення змін до Основного Закону (дві за часів президентства П. Порошенка і дві — В. Зеленського) були невдалими, а окремі закони не прийняті ще й досі. Виходячи з такої ситуації, реформатори змушені були здійснювати реформування у форматі чинних норм Конституції України, що не дало можливості повною мірою реалізувати положення Концепції, у якій передбачається «зміна статусу місцевих держадміністрацій з органів загальної компетенції на контрольно–наглядові органи в системі виконавчої влади з функцією координації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади на відповідній території» [16, с. 13]. Вимушене відхилення від філософії Концепції особливо негативно вплинуло на систему організації публічної влади на субрегіональному та регіональному територіальних рівнях. Як наслідок, не вдалося демонтувати так звану «президентську вертикаль» в особі місцевих державних адміністрацій. А обласні ради так і не отримали власних виконавчих органів, що й надалі продовжило практику їх неповноцінного функціонування як органів муніципальної влади, що суперечить принципам Декларації про регіоналізм у Європі та Гельсінській декларації регіонального самоврядування [1]. Вони й надалі змушені фактично примусово делегувати окремі повноваження обласним державним адміністраціям.

Ще більші проблеми накопичилися на субрегіональному рівні. Територіальна трансформація районів із перенесенням функціоналу, повноважень та послуг на базовий рівень вимагала синхронізованого внесення відповідних змін щодо місії району в принципово нових умовах. Однак просторова трансформація не супроводжувалася паралельним реформуванням публічної адміністрації на субрегіональному рівні. У результаті в новостворених районах владна модель залишилася незмінною, що створило стратегічну невизначеність щодо ролі районів у новій моделі ТОВ. Зокрема, практика діяльності районних рад із 2020 р. дає підстави для очевидної для всіх констатації факту їхньої зайвості, як ланки в системі місцевого самоврядування. Тому перед політиками й надалі на порядку денному стоїть складне завдання з конструювання майбутньої моделі публічної влади на субрегіональному рівні, від вирішення якого вони самоусунулися перед місцевими виборами 2020 року.

Окреслені автором виклики потребують відповідної реакції з прийняттям непростих політичних рішень. Однак неможливість внесення змін до Конституції України в період дії воєнного стану змушує вирішувати зазначені проблеми в рамках діючих норм Основного Закону. Хоча в Плані передбачаються заходи з внесенням змін до Конституції України. Наприклад, завдання №9 «Закріплення результатів реформи місцевого самоврядування та ТОВ у Конституції України» передбачає розроблення та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України (далі — КМУ) проєкту Муніципального кодексу України або проєкту Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» в новій редакції. Їх прийняття передбачено протягом шести місяців з дня набрання чинності змінами до Конституції України щодо децентралізації влади [12].

Завдання Плану №4 «Розмежування повноважень органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та органів виконавчої влади за принципом субсидіарності» передбачає такі заходи:

1) визначення засад (критеріїв, принципів) розмежування сфер компетенцій держави та місцевого самоврядування, розподілу на власні та делеговані повноваження ОМС (червень 2024 р.);

2) розроблення або перегляд (у разі наявності) державних вимог і нормативів в описовому та вартісному вигляді за кожним із повноважень, делегованих державою ОМС, у розрахунку на середньостатистичну адміністративно–територіальну одиницю з метою належного фінансового забезпечення делегованих повноважень (січень 2025 р.);

3) розроблення та внесення на розгляд КМУ проєкту Закону України щодо розмежування повноважень ОМС різних рівнів, ОМС та органів виконавчої влади за принципом субсидіарності (березень 2025 р.) [12].

Ще однією невирішеною проблемою залишається відсутність ефективної системи нагляду за законністю рішень ОМС, що не відповідає ст. 144 Конституції України: «Рішення ОМС із мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду» [3]. У ході реформи, із–за причин, про які йшлося вище, не вдалося запровадити інститут префекта з відповідною трансформацією місцевих державних адміністрацій в органи префекторального типу. Тому завдання № 2 Плану називається «Переформатування місцевих держадміністрацій в органи префектурного типу». Передбачається супроводження у ВРУ проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні, а також супроводження у ВРУ проєкту Закону України «Про місто Київ — столицю України» [12].

Не вирішеною залишається ще одна актуальна проблема — законодавче врегулювання питань АТУ. Ціла низка спроб прийняття відповідно законопроекту так і не призвела до позитивного результату. Певним виходом із ситуації стало схвалення локальних законів, що вирішують окремі питання в цій сфері, як, наприклад, прийнятий у 2023 р. Закон України «Про порядок вирішення окремих питань АТУ України» [13]. Однак така парламентська практика комплексно не вирішує проблематику просторової організації держави. На її вирішення спрямоване завдання № 1 «Врегулювання окремих питань АТУ», що передбачає такі заходи:

1) розроблення та внесення на розгляд КМУ проєкту Закону України щодо внесення змін до законів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про порядок вирішення окремих питань АТУ України» і зміною категорій міст обласного значення та міст районного значення (липень 2024 р.);

2) розроблення та внесення на розгляд КМУ проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення законодавчого регулювання механізму затвердження територій ТГ та визначення їх адміністративних центрів» (березень 2024 р.);

3) у разі прийняття ВРУ проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення законодавчого регулювання механізму затвердження територій ТГ та визначення їх адміністративних центрів» розроблення та внесення на розгляд КМУ проєкту нормативно–правового акта щодо затвердження критеріїв формування ТГ та визначення їх адміністративних центрів;

4) супроводження у ВРУ проєкту Закону України «Про порядок вирішення питань АТУ України» [12].

Проблемною темою залишається інститут старост, місія якого все ще перебуває в стадії дискусії. У завданні № 7 «Створення умов для залучення жителів до прийняття управлінських рішень на місцях, розвиток форм прямого народовладдя» передбачається «супроводження у ВРУ проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо вдосконалення правового регулювання інституту старост та його діяльності в умовах воєнного стану».

Інститут старост після свого запровадження у 2015 р. так і не набув завершеного вигляду, незважаючи на різні апробовані варіанти. Зокрема, відбувалися перманентні зміни в

порядку обрання старости: спочатку у Виборчому кодексі України передбачалося пряме обрання старост на місцевих виборах. Однак у 2019 р. процедура була змінена — старосту на затвердження радою пропонував сільський, селищний, міський голова. Основна дискусія стосується таких питань:

- 1) територіальні межі та утворення старостинських округів;
- 2) порядок обрання старости;
- 3) статус, обсяг повноважень і виконуваних функцій.

У цьому контексті вносилися пропозиції та зміни до законів із метою узгодження статусу старости і процедури його обрання, дотримання конструктивного політичного балансу між повноваженнями голови ТГ і старости. Останній варіант змін мав місце 23 квітня 2024 р., коли ВРУ ухвалила в першому читанні проєкт закону № 9518 про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо вдосконалення правового регулювання інституту старост та його діяльності в умовах воєнного стану. Законопроєкт передбачає такі основні нововведення:

- голова ТГ може призначати виконуючого обов'язки в разі мобілізації старости;
- голова ТГ може призначати старосту одноосібно, якщо рада більше трьох разів не підтримала кандидатуру, що підтримана громадою на обговореннях;
- голова ТГ може призначати старосту одноосібно, якщо сесії ради не проводяться понад шість місяців;
- інформація про громадські обговорення кандидатури старости має бути оприлюднена за три дні до обговорення на сайті місцевої ради;
- результати громадського обговорення також оприлюднюються на сайті;
- у ТГ, де показник щільності населення нижчий за середній у країні, старостинський округ може бути зменшений до 200 осіб (зараз від 500 осіб);
- начальник військової адміністрації населеного пункту може приймати рішення про утворення старостинських округів та призначення старост;
- на період дії воєнного стану та шести місяців після його припинення процедура громадського обговорення суттєво спрощується. Для будь-якої громади треба не менше 15 % голосів жителів округу, які є повнолітніми [14].

Розвиток місцевої демократії неможливий без реального функціонування форм прямої демократії. Реалізація Концепції мала сприяти «створенню сприятливих правових умов для максимально широкого залучення населення до прийняття управлінських рішень, а також розвитку форм прямого народовладдя» [16, с. 14]. Із цією метою передбачається супроводження у ВРУ проєктів Законів України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», «Про місцевий референдум», «Про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення» щодо вдосконалення порядку організації, діяльності та припинення органу самоорганізації населення» та «Про публічні консультації» [12].

Актуальним завданням у процесі розвитку місцевого самоврядування залишається посилення фінансової спроможності ОМС для забезпечення здійснення визначених законодавством повноважень. Завданням № 5 Плану передбачені такі заходи:

- 1) розроблення та внесення на розгляд КМУ проєкту Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо надання додаткових повноважень ОМС у частині адміністрування місцевих податків і зборів (червень 2024 р.);
- 2) проведення аналізу та розроблення пропозицій щодо удосконалення механізму зарахування податку на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО) до місцевих бюджетів у частині зарахування частини податку до місцевих бюджетів за місцем реєстрації місця проживання фізичної особи – платника податку (червень 2024 р.);
- 3) удосконалення механізму горизонтального вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів;

4) розвиток міжмуніципального співробітництва шляхом законодавчого регулювання створення міських агломерацій та їх статусу (грудень 2024 р.);

5) супроводження у ВРУ проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо комунальної власності» [12].

ПДФО є другим за обсягом джерелом надходжень до зведеного бюджету України після ПДВ (у 2020 р. – 223,87 млрд грн, 16,26 % від загального обсягу доходів держави). Це найбільше джерело доходів місцевого самоврядування, що в середньому становить 37,7 % доходів місцевих бюджетів або 57,15 % власних доходів ОМС (без трансфертів). ПДФО є одним із ключових джерел надходжень місцевих бюджетів, і завдяки цьому – одним із ключових інструментів фінансування місцевих видатків, зокрема, на утримання соціальної та комунальної інфраструктури. При цьому, податковим агентом зі сплати податку на доходи фізичних осіб в Україні є роботодавець [11]. У результаті ПДФО сплачується до бюджетів ТГ, у яких розташоване підприємство (роботодавець), а не за місцем реєстрації платника податку. Така схема вигідна великим містам, у яких розміщуються головні офіси більшості великих компаній. При цьому ПДФО від мешканців невеликих ТГ, які працюють у цих містах, спрямовується до бюджетів за місцем реєстрації відповідного підприємства. Така практика призводить до значної диспропорції в надходженні до бюджетів ТГ, що безпосередньо впливає на їхній розвиток. Така несправедлива диференціація стала особливо очевидною в період запровадження воєнного стану. У ТГ, у яких зареєстровані мілітаризовані з'єднання, суттєво збільшилися надходження від ПДФО, а в тих, де нічого не змінилося, склалася доволі непроста бюджетна ситуація.

Дискусії із цього питання тривають протягом усього періоду проведення реформи децентралізації. У квітні 2021 р. КМУ було доручено розробити зміни до чинного законодавства щодо включення частини ПДФО до місцевих бюджетів за місцем реєстрації місця проживання фізичної особи — платника податків. Перегляд механізму зарахування ПДФО покликаний зменшити диспропорції в розвитку ТГ, що є одним із ключових принципів Європейського Союзу й зобов'язанням України на шляху до членства в цій організації. Наразі у ВРУ зареєстровано 16 законодавчих ініціатив, які пропонують різні варіанти змін у механізмі розподілу ПДФО до бюджетів місцевого самоврядування. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури) надає перевагу практиці, яка застосовується в країнах ЄС, а саме, зарахування ПДФО за місцем реєстрації платника податку. Передбачається, що така зміна дасть можливість суттєво збільшити надходження до бюджетів невеликих за чисельністю ТГ.

Механізм міжмуніципального співробітництва передбачений Законом України «Про співробітництво ТГ», прийнятим 17 червня 2014 р., який визначив організаційно – правові засади співробітництва ТГ, принципи, форми, механізми такого співробітництва, його стимулювання, фінансування та контролю. Однак після місцевих виборів 2020 р. інструментом співробітництва скористалися всього 714 ТГ, уклавши 467 договорів. Про це свідчать дані Моніторингу реформи місцевого самоврядування та ТОВ, проведеного Мінінфраструктури станом на 1 квітня 2024 року. Хоча прослідковується позитивна динаміка долучення до співробітництва ОМС, однак, на відміну від окремих зарубіжних держав, цей інструмент в Україні не отримав належного застосування та суттєвого впливу на локальний розвиток. Для прикладу, у Франції міжмуніципальним співробітництвом охоплено 90 % муніципалітетів, у яких проживає 85 % населення країни. Серед регіонів України лідерами в цій сфері є ОМС Полтавської, Рівненської та Дніпропетровської областей. Серед сфер, у яких здійснюється співробітництво, переважають освіта, охорона здоров'я, соціальний захист (267 договорів) [2].

З метою активізації зазначеного процесу, 8 квітня 2024 р., було проведено обговорення щодо впровадження Закону України «Про співробітництво ТГ» в умовах воєнного стану», організоване Програмою Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» та Комітетом ВРУ з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, за

участю понад 200 експертів і представників ОМС та їх асоціацій. Голова підкомітету з питань АТУ та місцевого самоврядування профільного Комітету ВРУ В. Безгін зауважив, що «протягом двох років повномасштабної війни ми маємо активізацію міжнародного співробітництва ТГ... Ми маємо зшити модель співробітництва всередині країни, як це є з міжнародним співробітництвом. Це потрібно, щоб громади Правобережної України брали шефство над громадами з Лівобережжя, особливо над деокупованими територіями чи територіями, де ведуться активні бойові дії, і разом втілювали спільні проекти тут, у межах України, а потім виходять на міжнародні проекти. Я думаю, це єдина запорука інтегрувати чи реінтегрувати безпосередньо ці території» [17].

Завдання № 6 «Формування професійної конкурентної служби в ОМС» передбачає виконання таких заходів:

1) розроблення та внесення на розгляд КМУ проектів нормативно–правових актів, спрямованих на виконання Закону України «Про службу в ОМС» (у тримісячний строк із дня припинення або скасування воєнного стану);

2) надання методичної підтримки ОМС під час запровадження нових засад служби в ОМС.

Прийняття нової редакції закону вимагає ґрунтовної підготовки до його імплементації в практику та прийняття цілої низки урядових нормативно–правових актів. КМУ доручається в шестимісячний строк із дня набрання чинності Законом України «Про службу в ОМС» привести свої нормативно–правові акти та забезпечити приведення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно–правових актів у відповідність із цим Законом [15].

Не менш важливим є стан підготовки служб персоналу ОМС до діяльності в умовах суттєво зміненого законодавства. Для цього є ще час, адже зазначений закон набирає чинності через шість місяців із дня його опублікування, але не раніше ніж через шість місяців із дня припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що нереалізовані в процесі реформування завдання і прорахунки, негативно впливають на загальну модель публічної влади. Від швидкості їх вирішення та усунення недоліків залежатиме ефективність функціонування вітчизняної моделі не лише місцевого самоврядування, а й загалом публічної влади. На жаль, війна не лише суттєво ускладнила цей процес, а й додала нові виклики. Зокрема, щодо відновлення діяльності ОМС на деокупованих і прифронтових територіях, що потребує нестандартних підходів і значних зусиль усіх причетних до реформи. У цьому контексті вкрай важливим є реалізація завдань і вчасне виконання заходів, передбачених урядовим Планом, про що йшлося вище.

У цьому контексті перспективними та актуальними є дослідження з тематики відновлення місцевого самоврядування на деокупованих територіях, запровадження там нових форм публічного управління.

Список використаних джерел та літератури

1. Гельсінська декларація регіонального самоврядування. Досвід децентралізації у країнах Європи : зб. док.; пер. з іноз. мов / заг. ред. В. Б. Гройсмана. Київ : Ін–тут законодавства Верховної Ради України, 2015. С. 31.

2. Громади лише трьох областей найчастіше використовують інструмент співробітництва. Дані Моніторингу реформи. Децентралізація. 2024. 22 квіт. URL: https://decentralization.ua/news/17968?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR3IH2IMyh64O_b5njSVInsrZkTOE6UmXtCbHboCIenLys2lty2U0P_GT9U_aem_AfOby5noCenggO0WUK48DrXyby1KGh9B6X6BrPmnmuw9C3V9bVQwfh0HMF1kX9z5ytfHsjK1JNtE5w8gMXTQHRF_

3. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Малиновський В. Я. Децентралізаційна реформа: передумови, реалізація, результати, перспективи. Суспільно–політичні процеси. Київ: Політія, 2021. Вип. 1 (17). С. 227–243.
5. Малиновський В. Я. Дизайн публічної влади на субрегіональному рівні в контексті нових викликів. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2020. № 2. С. 209–224.
6. Малиновський В. Я. Завершальні акценти реформи децентралізації. Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми та перспективи: зб. матеріалів 12–ї Всеукр. наук.–практ. конф. Херсон: ХНТУ, 2021. С. 94–97.
7. Малиновський В. Особливості формування субрегіонального рівня у процесі децентралізації. Влада та управління: зб. наук. пр. Вип. 8. Чернівці: «Букрек», 2021. С. 142–154.
8. Малиновський В. Я. Перспективи субрегіону в умовах сучасних викликів. Розумовські зустрічі: зб. наук. пр. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2021. Вип. 8. С. 47–60.
9. Малиновський В. Я. Реформа децентралізації у Волинській області : монографія. Луцьк: ПП «Волинська друкарня» 2021. 352 с.
10. Малиновський В. Я. Стан і перспективи розвитку територіальної організації влади в Україні. Розумовські зустрічі: зб. наук. пр. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2022. Вип. 9. С. 60–68.
11. Марчак Д. Місце сплати податку на доходи фізичних осіб в Україні – юридична історія та поточна практика. Центр аналізу публічних фінансів та публічного управління Київської Школи Економіки, за підтримки SKL International. Проект підтримки децентралізації. С. 4–5.
12. Про затвердження плану заходів з реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024–2027 роки: затв. розпорядж. Каб. Міністрів України від 26.03.2024 р. № 270–р. Урядовий кур’єр. 2024. 2 квіт. С. 9.
13. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно–територіального устрою України: Закон України від 28.07.2023 р. № 3285–ІХ. Голос України. 2023. 26 жовт. С. 1–2.
14. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо вдосконалення правового регулювання інституту старост та його діяльності в умовах воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 23.04.2024 р. № 3639–ІХ. Голос України. 2024. 27 квіт. С. 4. URL: file:///C:/Users/HP/Downloads/270424.pdf
15. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 02.05.2023 р. № 3077–ІХ. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text>
16. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: затв. розпорядж. Каб. Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333–р. Урядовий кур’єр. 2014. 11 квіт. С. 13–14.
17. Як покращити співробітництво територіальних громад? Спільна дискусія. Офіс Ради Єврочи в Україні. 2024. 10 квіт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/inter-municipal-co-operation-under-martial-law-in-ukraine-taking-stock-of-existing-practices-and-ways-forward>

References

1. Helsinki deklaratsiia rehionalnoho samovriaduvannia. Dosvid detsentralizatsii u krayinakh Yevropy : zb. dok.; per. z inoz. mov / zah. red. V. B. Hroismana. Kyiv : In-tut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2015. S. 31. [Helsinki Declaration of Regional Self-Government. Experience of decentralization in European countries. Dock.; Lane. With inos. languages / general. Ed. V. B. Groysman. Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2015. P. 31] [In Ukrainian]

2. Hromady lyshe tr'okh oblastey naichastishe vykorystovuyut instrument spivrobitnytstva. Dani Monitorynhu reformy. Detsentralizatsia. 2024. 22 kvit. URL: https://decentralization.ua/news/17968?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR3IH2lMyh64O_b5njSVInsrZkTOE6UmXtCbHboClenLys2lty2U0P_GT9U_aem_AfOby5noCengg00WUK48DrXyby1KGh9B6X6BrPmnmw9C3V9bVQwfh0HMF1kX9z5ytfHsjK1JNtE5w8gMXTQHRF_ [Hromadas of only three oblasts most often use the cooperation tool. Data from the Reform Monitoring. Decentralization. 2024. Apr 22.] [In Ukrainian].

3. Konstytutsia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28.06.1996 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. [The Constitution of Ukraine was adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28.06.1996. 1996. № 30. Century. 141] [In Ukrainian]

4. Malynovskyi V. YA. Detsentralizatsiina reforma: peredumovy, realizatsiia, rezultaty, perspektyvy. Suspilno-politychni protsesy. Kyiv: Politiia, 2021. Vyp. 1 (17). S. 227–243. [Decentralization reform: prerequisites, implementation, results, prospects]. Socio-political processes. Kyiv: Politeia, 2021. Vyp. 1 (17). pp. 227–243] [In Ukrainian]

5. Malynovskyi V. YA. Dydzain publichnoi vlady na subrehionalnomu rivni v konteksti novykh vyklykiv. Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii. 2020. № 2. S. 209–224. [Malynovskyi V. Y. Design of public power at the subregional level in the context of new challenges. International Relations, Public Communications and Regional Studies. 2020. № 2. pp. 209–224] [In Ukrainian]

6. Malynovskyi V. YA. Zavershalni aktsenty reformy detsentralizatsii. Derzhavna polityka shchodo mistsevoho samovryaduvannia: stan, problemy ta perspektyvy: zb. materialiv 12–i Vseukr. nauk.–prakt. konf. Kherson: KHNTU, 2021. S. 94–97. [Malynovskyi, V. Y. Final accents of the decentralization reform. State Policy on Local Self-Government: Status, Problems and Prospects. materials of the 12th All-Ukrainian Conference. Sci.–Pract. Conf. Kherson: KNTU, 2021. P. 94–97.] [In Ukrainian]

7. Malynovskyi V. Osoblyvosti formuvannia subrehionalnogo rivnia u protsesi detsentralizatsii. Vlada ta upravlinnia: zb. nauk. pr. Vyp. 8. Chernivtsi: “Bukrek”, 2021. S. 142–154. [Malynovskyi V. Peculiarities of the formation of the subregional level in the process of decentralization. Power and Management: Coll. Sciences. etc. Vyp. 8. Chernivtsi: “Bukrek”, 2021. P. 142–154] [In Ukrainian]

8. Malynovskyi V. YA. Perspektyvy subrehionu v umovakh suchasnykh vyklykiv. Rozumovski zustrichi: zb. nauk. pr. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, 2021. Vyp. 8. S. 47–60. [Malynovskyi V. Y. Perspectives of the subregion in the conditions of modern challenges. Razumovsky meetings: coll. Sciences. etc. Chernihiv: Siverskyi Center for Postgraduate Education, 2021. Vyp. 8, pp. 47–60] [In Ukrainian]

9. Malynovskyi V. YA. Reforma detsentralizatsii u Volynskii oblasti : monohrafiia. Lutsk: PP “Volynska drukarnia” 2021. 352 s. [Malynovskyi, V. Y. Decentralization reform in the Volyn region. Lutsk: PE “Volyn Printing House” 2021. 352 p.] [In Ukrainian]

10. Malynovskyi V. YA. Stan i perspektyvy rozvytku terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini. Rozumovski zustrichi: zb. nauk. pr. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, 2022. Vyp. 9. S. 60–68. [Malynovskyi V. Y. State and prospects for the development of territorial organization of power in Ukraine]. Razumovsky meetings: coll. Sciences. etc. Chernihiv: Siverskyi Center for Postgraduate Education, 2022. Vyp. 9. p. 60–68] [In Ukrainian]

11. Marchak D. Mistse splaty podatku na dokhody fizychnykh osib v Ukraini – yurydychna istoria ta potochna praktyka. Tsentr analizu publichnykh finansiv ta publichnoho upravlinnia Kyyivskoi Shkoly Ekonomiky, za pidtrymky SKL International. Proekt pidtrymky detsentralizatsii. S. 4–5. [Marchak, D. Place of payment of personal income tax in Ukraine – legal history and current practice. Center for Analysis of Public Finance and Public Administration, Kyiv School of Economics, with the support of SKL International. Decentralisation Support Project. Pp. 4–5.] [In Ukrainian]

12. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z reformuvannia mistsevoho samovryaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini na 2024–2027 roky: zatv. rozporiadzh. Kab. Ministiv Ukrainy vid 26.03.2024 r. № 270–r. Uriadovyi kurier. 2024. 2 kvit. S. 9. [On approval of the action plan for reforming local self–government and territorial organization of power in Ukraine for 2024–2027. Dispos. Room. of the Ministers of Ukraine dated 26.03.2024 No. 270–p. Government Courier. 2024. Apr 2. P. 9.] [In Ukrainian]

13. Pro poriadok vyrishennia okremykh pytan administratyvno–terytorialnoho ustroiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.07.2023 r. № 3285–IKH. Holos Ukrainy. 2023. 26 zhovt. S. 1–2. [On the procedure for resolving certain issues of the administrative–territorial structure of Ukraine: Law of Ukraine dated 28.07.2023 No 3285–IX. Voice of Ukraine. 2023. 26 Oct. Pp. 1–2.] [In Ukrainian]

14. Pro pryinyattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro mistseve samovriaduvannya v Ukraini” shchodo vdoskonalennia pravovoho rehuliuвання instytutu starost ta yoho diyalnosti v umovakh voiennoho stanu: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 23.04.2024 r. № 3639–IKH. Holos Ukrainy. 2024. 27 kvit. S. 4. [On the adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on Amendments to the Law of Ukraine “On Local Self–Government in Ukraine” regarding the improvement of the legal regulation of the starosta institute and its activities under martial law: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 23.04.2024 No 3639–IX. Voice of Ukraine. 2024. 27 apr. P. 4]. URL: <file:///C:/Users/HP/Downloads/270424.pdf>. [In Ukrainian]

15. Pro sluzhbu v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy vid 02.05.2023 r. № 3077–IX. Verkhovna Rada Ukrainy. [On service in local self–government bodies: Law of Ukraine of 02.05.2023 No 3077–IX. Verkhovna Rada of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077–20#Text>

16. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: zatv. rozporyadz. Kab. Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 r. № 333–r. Uriadovyi kurier. 2014. 11 kvit. S. 13–14. [On approval of the Concept of reforming local self–government and territorial organization of power in Ukraine. Dispos. Room. of the Ministers of Ukraine dated 01.04.2014, No. 333–p. Government Courier. 2014. Apr 11. Pp. 13–14.] [In Ukrainian]

17. Yak pokrashchyty spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad? Spilna dyskusiiia. Ofis Rady Yevropy v Ukraini. 2024. 10 kvit. [How to improve the cooperation of territorial communities? Joint discussion. Office of the Council of Europe in Ukraine. 2024. Apr 10.] URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/inter-municipal-co-operation-under-martial-law-in-ukraine-taking-stock-of-existing-practices-and-ways-forward> [In Ukrainian].

УДК 374:323.2:352:316.334.3:364

Ярослав ПИЛИНСЬКИЙ.,
старший науковий співробітник Інституту
педагогічної освіти освіти дорослих НАПН України,
yrylynskyi@gmail.com

ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ: ДОРАДЧІ НАРАДИ У ГРОМАДАХ

DOI: 10.5281/zenodo.13846327

У демократичних країнах перед громадянами постійно постають проблеми, вирішення, або не вирішення яких, матиме для них, так чи інакше, далекосяжні наслідки. Деякі з таких проблем — це загальнонаціональні проблеми, які майже завжди проявляються і на локальному рівні. Буває і навпаки: місцеві проблеми набувають актуальності для всієї країни. У будь-якому разі, за розбіжностями в поглядах на важливість чи другорядність

таких проблем важливо не забувати про найголовніше: що слід робити для їх вирішення. Наприклад: що потрібно робити, щоб зберегти нашу систему соціального забезпечення в умовах війни та зниження доходів? Що ми повинні зробити, щоб наші населені пункти були безпечними для проживання, не перетворившись при цьому у військовий табір? Як ми повинні змінити нашу систему охорони здоров'я, коли нині розроблені такі високоефективні медичні препарати, але висока вартість робить їх недоступними для багатьох людей? Такі та інші питання виникають на різних рівнях: державному, обласному та місцевому. Найбільш кардинальні розбіжності зазвичай пов'язані з питаннями, важливими для всіх людей, такими як корупція, безпека чи справедливість. Рішення прийняті на користь вирішення однієї із цих проблем можуть негативно позначитися на здатності суспільства до вирішення інших. Наприклад, заходи, які підвищують безпеку, можуть обмежувати свободу громадян, а боротьба з корупцією перетвориться на утиски проти волонтерів чи малого та середнього бізнесу.

Досить часто правильне рішення знайти важко, тому що жоден експерт не скаже достеменно як має бути на краще, і без негативних побічних наслідків. А тим часом громадяни не часто схильні йти на компроміс, особливо коли його ціна для них занадто висока.

Участь громадян у прийнятті важливих колективних рішень можна стимулювати за допомогою цілеспрямованих деліберативних нарад, які мають допомогти активним громадянам системно розробляти короткострокові й довгострокові стратегії участі як найширших верств у громадській роботі, спрямований на поліпшення повсякденного життя.

Ключові слова: Демократія, деліберативна нарада, громадяни, компроміс

Yaroslav Pylynskyi

Senior Research Fellow at the Institute
of Pedagogical and Adult Education of the NAES of Ukraine,
ypylynskyi@gmail.com

DEMOCRATIC ADULT EDUCATION: DELIBERATIVE COUNCILS IN COMMUNITIES

In democratic countries, citizens are constantly faced with problems, the solution of which, or lack of solution one way or another way will have far-reaching consequences for them. Some of these problems are national level problems that almost always become seen as well at the local level. Sometimes, the opposite also happens: local problems become urgent for the whole country. In any case, behind the differences in views on the importance or secondary nature of such problems, it is important not to forget the most important thing: what should be done to solve them. For example: what must be done to preserve a welfare system in the face of war and declining incomes? What should we do to make our settlements safe to live in without turning into a military camp? How should we change our health care system when such highly effective drugs are now developed, but the high cost makes them out of reach for many people? Such and other issues arise at different levels: state, regional and local. The most radical disagreements are usually related to issues important to all people, such as corruption, security or justice. Decisions made in favor of solving one of these problems can negatively affect society's ability to solve others. For example, measures that increase security can limit the freedom of citizens, and the fight against corruption can turn into repression against volunteers or small and medium-sized businesses.

Quite often, it is difficult to find the right solution, because no expert will say for sure how it should be done for the best, and without serious negative side effects. Meanwhile, citizens are not often inclined to compromise, especially when its price is too high for them.

The participation of citizens in making important collective decisions can be stimulated with the help of purposeful collective deliberations that should help active citizens to systematically develop short-term and long-term strategies for the participation of the widest possible strata in public work aimed at improving everyday life.

Key words: Democracy, deliberative meeting, citizens, compromise

Постановка проблеми. Оскільки рух до демократії виявляє стійку тенденцію до зростання, то все більше й більше активних громадян шукають практичних порад, як зробити його максимально ефективним, залучивши якнайширші верстви населення, домогтися посилення його впливу на життя та діяльність їхніх громад. Метою даної статті є створення методологічних порад, які, на наш погляд, мають допомогти активним громадянам системно розробляти короткострокові й довгострокові стратегії участі якнайширших верств населення в громадській роботі, що повинна сприяти поліпшенню їх повсякденного життя. Участь громадян у демократичних нарадах є базовим принципом демократії, її основою. Громадяни, які не беруть участь у в демократичних обговореннях позбавляють себе можливості не лише бути обізнаними як із місцевими так і із загальнодержавними проблемами так і об'єднавшись впливати на обрання курсу розвитку громади й держави загалом, впливати на обрання депутатів та призначення посадовців, а отже можуть досить легко бути введені в оману, та стати жертвами політичних та економічних маніпуляцій.

Метою статті є дослідити роль дорадчих нарад у громадах як ефективного інструменту демократичної освіти дорослих. У статті розглядаються основні принципи та методики організації дорадчих нарад, їх вплив на підвищення рівня громадянської активності та залучення дорослих до процесів прийняття рішень на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цей матеріал спирається передусім на досвід організації демократичних громад у США. Протягом кількох століть саме зібрання громадян, та ухвалені на них рішення були рушієм економічного, політичного й демократичного розвитку Америки. Починаючи з кінця 19-го століття видатні американські мислителі, як то: Джон Дювей, Альберт Бандура, Роберт Кемп та інші доклали чимало зусиль, щоб теоретично обґрунтувати важливість деліберативних нарад для існування міцної демократії. Про непересічну важливість деліберативних процедур писали у своїх статтях Давид Янкелович, Давид Метьюс, Генрі Бойт та інші. Сучасні дослідники також повсякчас привертають увагу суспільства до важливості проведення деліберативних нарад (Алекс Леві, Сем Літлджон). Громадянам України є чого повчитися в громадах США, особливо у царині розвитку демократії та зміцненні демократичних інституцій. Деліберативні наради мають бути пріоритетними на цьому шляху самовдосконалення.

Шість цілей деліберативних (дорадчих) нарад громадян.

Важливою передумовою проведення дорадчих зібрань є осмислення того, що відбувалося до його проведення, і чого ми очікуємо за результатами такого проведення наради громадян. Для того, щоб досягти очікуваного результату, організатори наради мають не лише забезпечити умови для вільного особистого публічного спілкування громадян, вони повинні приділити багато уваги підготовці наради, а також осмисленню її результатів із метою їх подальшої успішної імплементації.

Якщо дорадча нарада має на меті вийти за межі простого обговорення і дійсно систематизувати виклики для впливу на спільноту, і на реалізацію її мети, необхідно розвивати уміння громадян брати в них участь. Додаткове завдання, яке стоїть перед такими нарадами — допомогти організаторам навчитися правильно розуміти інтереси й потреби громадян, а також процеси, що відбуваються в громаді. Це допоможе організаторам краще оцінити довгостроковий потенційний вплив їх роботи, і, таким чином, краще орієнтуватися, які саме проблеми турбують громадян, які теми й у якій послідовності слід виносити на обговорення, які заходи з нарощування потенціалу громади та тренінги необхідні для успішного вирішення проблеми. Застосування такої методики вже на першому етапі ранжування цілей, дасть змогу організаторам дорадчих нарад з'ясувати наскільки досяжними можуть бути означені цілі. Адже, лише успіх може гарантувати в подальшому поширення дорадчих нарад, як дієвого інструменту сучасної демократії, і впливу на все більшу кількість громад.

У певному сенсі проведення дорадчих нарад має стати реакцією на негативні наслідки нашої часто конфронтаційної, непримиренної політичної змагальності. Їх можна розглядати як «протиотруту» на її руйнівні для нашого суспільства наслідки. [6. 75]

Виклад основного матеріалу дослідження. Одна з одвічних проблем демократії полягає в тому, чи громадяни мають достатньо знань і можливостей, щоб розуміти складності викликів, що постають перед ними, і на які вони мають знайти вирішення. Чи здатні вирішувати проблеми громади лише експерти та професійні політики, чия робота полягає в тому, щоб здобувати, накопичувати та використовувати певні знання. Палкі прихильники демократії, як правило, вірять, що люди можуть самі зрозуміти проблему достатньо добре, щоб приймати виважені й адекватні рішення. Крім того, вони вважають, що участь «звичайних громадян» у прийнятті рішень стосовно проблем, що турбують спільноту, має вирішальне значення для демократичної легітимності влади. Прихильники дорадчої демократії переконані, що справжня демократія можлива лише за участі широкого кола громадян у вирішенні проблем, з якими вони щодня мають справи.

Сучасні науковці [7. 89], вивчаючи нинішній стан участі громадськості в обговоренні питань актуальних, визначили такі головні проблеми:

- цілковита зосередженість на винятковій важливості залучення лише експертів при вирішенні громадських проблем;
- низька якість політичної комунікації, через яку створюється викривлене враження про використані стратегії, що викликає в громадян нерозуміння і спричиняє їх поляризацію;
- політизація досліджень і засобів масової інформації, призводить до кризи легітимності. Громадяни не знають, куди звернутися за якісною інформацією;
- поширення інформації, відбувається переважно через Інтернет, що часто спричиняє інформаційне перевантаження і «параліч здатності до аналізу».

Ці чинники сприяють формуванню політичної культури, яка підриває можливості і спроможність громадян обговорювати разом нагальні проблеми, а тим більше їх спільно вирішувати. Саме тому поліпшення громадського розуміння проблем є першою найважливішою метою дорадчих нарад громадян. Справді, незважаючи на те, що «проблема навчання» є, начебто, не головною метою, вона цілком може вважатися однією із найважливіших, і тому організатори дорадчих обговорень мають передусім зосереджуватися на досягненні саме цієї мети, а відтак домогтися її позитивного впливу на успішний розвиток демократії в громадах.

Важливо відзначити, що в центрі уваги має бути не забезпечення необмеженої кількості інформації, а передусім надання незаперечних фактів, що висвітлюють суть проблеми. Громадяни мають стати не всебічно освіченими експертами — «надбанням громадськості» має бути інформація про наслідки, компроміси, конкуруючі цінності, цілі й можливі (неминучі) жертви спільноти, пов'язані із вирішенням проблеми. Надання правдивої інформації, таким чином, є частиною навчання. Головний і сутнісно позитивний вплив дорадчі наради можуть мати на підвищення рівня інформованості громадян щодо наявності різних поглядів стосовно суспільно важливих питань. Це особливо важливо з огляду на загальноприйняті практики політичної комунікації, які часто спрямовані на завуження уявлень про проблему і водночас спотворену передачу поглядів опонентів. [8. 12]

Ще одним важливим надбанням дорадчих нарад має бути спільне творення нового знання, нового бачення проблеми. Адже учасники наради поглиблюють свої знання через її обговорення, розглядаючи всі аспекти, деталізуючи складові. Нове знання, яке громадяни можуть створювати під час обговорення є особливо цінними, коли його отримано під час жорстких дебатів.

Дорадчі практики, спрямовані на поліпшення вивчення суті проблеми, треба зосередити на тому, як можна використати ці впливи. Зрештою, зосередившись на цій меті, організатори дорадчих зібрань мають стати справжніми фахівцями в зборі важливої інформації та її обробці, у формуванні багаторівневих підходів до вирішення складних

суспільних проблем, навчитися керувати перебігом обговорення, допомагати громадянам готувати доповіді з ключових проблем обговорення, тобто виконувати ролі, які мають сутнісно важливе значення для здоров'я демократичного суспільства, але які, як це не парадоксально, є рідкісним явищем в нашому «інформаційному столітті». [11.156]

Поліпшення демократичних відносин

Друге важливе завдання дорадчої наради — це удосконалення демократичних поглядів. І хоча на цю тему вже чимало написано, проте, враховуючи стрімкий розвиток суспільства у 21 столітті, варто зупинитися на цьому завданні окремо. Головні проблеми, на нашу думку, варто розташувати в такому порядку:

- Почуття безпорадності, що з'являється в багатьох громадян через неефективність їх впливу на державні органи, що формує недовіру до державних установ.

- Поширення егоїзму та індивідуалізму, які підточують основи громадянства, через ставлення держави до громадян передусім як до споживачів, платників податків або просто сторонніх спостерігачів.

- Поляризація поглядів громадян і нерозуміння перспектив, що знижує довіру співгромадян і виправдовує змагальну тактику їх стосунків між собою та з державою, що неминуче завдає шкоди демократичним поглядам і демократичним процесам.

- Заходи, спрямовані на «залучення громадськості», як правило, погано сплановані, і проводяться для задоволення амбіцій репрезентантів крайніх поглядів, і тому не можуть вважатися дорадчими. Як наслідок, у державних, й у виборних посадовців формується негативна думка про участь громадськості у вирішенні суспільних проблем, з'являється упереджене або, принаймні, обережне ставлення до будь-яких спроб залучення громадськості до процесу прийняття суспільно важливих рішень. [9.78]

Мабуть, найбільш важливий наслідок обговорення полягає в посиленні в учасників відчуття ефективності своєї діяльності та відчуття зростання своїх прав і розширення можливостей. Це, на нашу думку, має вирішальне значення і для окремих громадян і для громад загалом, бо допомагає їм подолати почуття безсилля, які більшість науковців, що вивчають громадянське суспільство вважають головною причиною апатії і цинізму, що нерідко опановують сучасне суспільство. Участь у дорадчих нарадах може забезпечити громадянам справжнє відчуття того, що проблема може бути вирішена позитивно. Адже завдяки цьому люди розуміють, що інші громадяни, які їх оточують, мають подібні проблеми і вже готові діяти. Замість пошуків винного, як це часто відбувається на різноманітних політичних зібраннях, під час дорадчих нарад, за допомогою спеціально розроблених різних форм взаємодії, громадяни уникають ситуації, коли всі учасники визначають і персоніфікують винних, що неминуче спричиняє цинізм і породжує суспільні фрустрації. Громадяни спільно беруть на себе відповідальність за вирішення проблеми й починають активно діяти разом. Слід, однак, мати на увазі, що якщо організатори дорадчих нарад із якихось причин завищують якість очікуваних змін або перебільшують ефективність інституційних заходів під час обговорень, що не може бути досягнута, то це також може викликати розчарування громадян і подальше проведення демократичних трансформацій може бути поставлене під загрозу. Тому обрані цілі мають бути життєво важливими, а спосіб їх досягнення має бути реалістичним, тоді віру громадян у власні сили буде додатково посилено.

Інший важливий аспект дорадчого обговорення полягає у впливі на стосунки між людьми, передбачає налагодження і вдосконалення суспільних відносин, що особливо важливо між людьми з протилежними поглядами. Дорадчі наради також мають створювати атмосферу сприятливу для поліпшення стосунків, адже під час таких заходів в одній кімнаті об'єднуються різні люди, які часто мають відмінні погляди. Такі наради розширюють мережу громадян залучених до діалогу, і дають змогу людям, що мають відмінні погляди й уподобання знайти потрібні точки дотику для обговорення складних питань. Створюють умови, які забезпечують безперешкодне вислуховування одне одного, а, отже, породжують

взаєморозуміння, усвідомлення можливості віднаходження прихованих для них спільних інтересів.

За умови успішного проведення, наслідки дорадчих нарад відчують широкі кола громадян. Коли виборні посадові особи або експерти спостерігають дорадчі наради, організовані і проведені на якісно високому рівні, вони починають розуміти у чому їх відмінність від звичних уже громадських слухань. Завдячуючи участі в дорадчих нарадах, вони починають із більшою повагою ставитися до громадської активності, а, отже, підтримувати її та спиратися на неї у своїй роботі, від чого у вииграші все громадянське суспільство.

Крім того, варто наголосити, що дорадчі наради суттєво впливають на демократичні стосунки в суспільстві й допомагають їх учасникам краще зрозуміти, як зробити так, щоб такі заходи були максимально ефектним, сприяли зростанню демократичного потенціалу суспільства, незалежно від того, як вплинуло обговорення на процес вирішення обговорюваного питання. Ще раз варто підкреслити, що дорадчі наради, проведені якісно мають вирішальне значення для розвитку демократії. [11.89]

Виховання демократичних навичок

Виховання демократичних навичок, безмолвно, є не менш важливим завданням аніж виховання демократичних поглядів. Люди повинні володіти не лише умінням налагоджувати дружні, позитивні, демократичні стосунки, але й демократичними навичками для того, щоби повною мірою співіснувати як толерантні громадяни демократичного суспільства. У той час як демократичні погляди відображають те, що громадяни «хочуть», демократичні навички мають забезпечити «як» цього досягти. Ми зумисне розділили ці два поняття, оскільки методика виховання перших, та навчання других дещо відрізняється, тому, сутність кожного слід розглядати окремо. Хоча, у реальному житті та на практиці вони існують нероздільно, оскільки перші реалізуються через другі.

Що ж стосується демократичних навичок, то вони також не є вроджені. На це свого часу вказував ще Томас Джефферсон, який вважав, що демократичних навичок треба навчати. Водночас, деякі справді вроджені людські властивості, такі як, наприклад, егоїзм дуже складно подолати. [4. 387]

Одним із головних рушіїв створення системи громадянської освіти є необхідність виховати в громадян навички, що забезпечать розвиток демократії. Сучасні школи насправді набагато більше зосереджені на вихованні навичок поведінки на робочому місці, а не на навчанні навичок демократії. Огляд поточного стану демократичних навичок, безумовно, може бути цікавий як такий, проте зупинимося на трьох основних моментах:

- Громадяни, як правило, мають набагато краще розвинені навички змагальної демократії, проте не володіють навичками дорадчої демократії. Адже політичне чи правове спілкування налаштоване передусім на змагальність, тобто є по суті комерціалізованим. Виграшні аргументи чи переконливі відповіді на запитання аудиторії вважаються першорядними навичками, у той час як взаємодія і співпраця, як правило, недооцінюються.

- Уміння слухати й чути опонента не вважається важливим завданням освіти або ознакою індивідуального успіху, що призводить до небезпечної нездатності багатьох громадян якісно спілкуватися один з одним.

- Третій важливий недолік — це просто відсутність здорового глузду під час прийнятті рішень або, іншими словами, відсутність навичок критичного мислення. Цей брак здорового глузду і критичного мислення неминуче підсилюється системою освіти, яка зосереджена головно на здобуванні учнями інформації, а не на розвитку практичної мудрості й навичок практично вирішувати життєві завдання і проблеми.

Як наслідок, громадянські навички залишаються нерозвиненими, як і рівень демократичної кваліфікації, що є передусім відповідальною за відчуття громадянства. Тому громадяни так і залишаються споживачами або пасивними споглядальниками суспільного життя. Позбавлені демократичних навичок громадяни рідко вважають себе здатними спільно вирішувати якісь завдання, вони не володіють дискусійними практиками, які є наріжним

каменем справжньої демократії. Залишившись без належної освіти люди мають розвинені навички лише споживати, критикувати, скаржитися, чи захищатися, але не мають навичок для спільної роботи, щоб разом зі своїми сусідами вирішити якусь важливу для всіх суспільну проблему.

Як любив говорити Махатма Ганді: «Три чверті нещастя і непорозуміння у світі зникне, якщо ми одягнемо взуття наших супротивників і зрозуміємо їх точку зору». [5. 12] Коли люди навчаться по-справжньому слухати одне одного, непорозуміння втратить свою гостроту, а натомість виникнуть позитивні стосунки. Отже, рефлексивне чи активне слухання, застосоване під час добре спланованих дорадчих нарад допомагає сформувати в учасників навички конче потрібні для подальшої співпраці. [1. 89]

Інші відповідні комунікативні навички полягають в умінні ставити доречні запитання і чітко формулювати думку, щодо власних інтересів і обґрунтовувати цінності, що також, має сприяти взаєморозумінню і спонукати до обговорення.

Крім того, у громадян завдяки участі в обговореннях під час дорадчих нарад має розвинути здатність критично мислити, а також висловлювати адекватні судження, причому не лише індивідуально, але і в складі групи. Адже мета дорадчих нарад, як правило, полягає в тому, щоб прийняти узгоджене рішення, зробити вибір чи знайти компроміс у вирішенні питання.

Ще одним важливим результатом дорадчих нарад є те, що організації або установи чи окремі громадяни, які надають приміщення для проведення заходу також мають можливість удосконалити свої демократичні навички. Кожна така дорадча нарада створює додаткові можливості для навчання і для громадян і для її організаторів.

Удосконалення демократичної діяльності на рівні громад.

Для поліпшення політичної діяльності громадян доцільно провести глибокий аналіз дорадчих нарад. Насамперед слід зосередитися на з'ясуванні того, як дорадчі наради можуть впливати на політику урядів різних рівнів та на інституційні процеси прийняття рішень. Мова йде про відмінності між громадською та електоральною політикою, а також про різницю між «участю громадян» та «консультаціями з громадськістю» в політичній діяльності. Ця різниця тим більша, чим менше громадяни залучені в процес ухвалення рішень і їх впровадження. Однак, у міру залучення громадян до демократичного процесу з використанням дорадчих нарад, ці відмінності мають тенденцію до скорочення, а, можливо, у майбутньому й повного зникнення.

Означена мета об'єднує тих, хто організовує і підтримує громадські обговорення — дорадчі наради, і тих, хто працює задля тіснішої співпраці в середині громад, а також усіх активних учасників різноманітних громадських рухів. Як писав ще А. де Токвіль у своїй відомій книзі про США ще у 19-м столітті, американці завжди були «соціально активними людьми», і тому створили чимало різноманітних громадських організацій. [10. 335] Релігійні організації, клуби за інтересами та громадські організації, створювані задля вирішення якоїсь однієї проблеми, власне, й утворюють некомерційний сектор такий сильний у Сполучених Штатах. Саме тому їх діяльність має вирішальне значення для надання допомоги громадам у розв'язанні широкого спектру проблем. Проте, оскільки ситуація далека від ідеальної, організаторам дорадчих нарад треба мати на увазі, що:

- Багато громадських організацій зорієнтовані насамперед на усунення симптомів проблем: наприклад, вони прагнуть нагодувати голодних, замість того, щоб розробляти заходи, які можуть сприяти довгостроковим системним змінам, і створити умови подолання бідності.

- Немає достатньої координації і співробітництва між організаціями, що займаються подібними проблемами.

- Громадські організації, як правило, це не ті місця, де люди з різними поглядами збираються разом, а передусім це місця, де збираються одностайні, щоб працювати разом.

- У громадських організаціях також має місце змагальність і впливи поляризованих політиків, які у своїй діяльності використовують протиставлення — «ми проти них» — яка

штовхає людей до протистояння, а не об'єднання, заради досягнення спільної мети. Тому вони уникають ситуацій, коли треба робити важкий вибір, намагаючись спростити проблему, а громадськість, тим часом, втрачає можливість співпрацювати, і таким чином подолати суперечності та зближувати свої погляди на ціннісні конфлікти. [11.126]

Дорадчі наради можуть позитивно впливати на якість результатів спільних дій. Це відбувається тому, що під час дорадчих обговорень має місце інтенсивне як індивідуальне, так і колективне ознайомлення з проблемою, що сприяє глибокому інклюзивному заглибленню в проблему, допомагає громадянам спільно віднайти шляхи її вирішення. Це має вирішальне значення для розвитку демократії. Дорадчі наради можуть також допомогти громадам розвинути у своє перспективне мислення, реально розширити свої права й можливості та дистанціюватися від діяльності уряду.

Організатори дорадчих нарад, які вирішили зосередитися на поліпшенні ситуації на місцевому рівні, мають володіти необхідним обсягом інформації щодо реального стану в обраній галузі, а також методами її обговорення. Вони мають визначити конкретну мету. Організатори нарад повинні пам'ятати, що їхня мета багато складніша аніж мета пересічних громадських активістів, адже їх завдання не лише вирішити чергову проблему, якою переймається громада, а сприяти розвитку в громадян навичок дорадчої, а не змагальної демократії. [8. 15] Тому організатори дорадчих нарад мають бути не просто громадськими активістами, але вони мають бути організаторами громади на спільну роботу на довготермінову перспективу, вміти визначити конкретні ціннісні орієнтири, які виховували б у громадян почуття рівності, і відчуття залученості до громадського життя.

Удосконалення організаційного процесу прийняття рішень під час проведення нарад.

Отже, завдання дорадчих нарад поліпшити інституційну складову ухвалення рішень, і таким чином зробити дієвішою участь громадськості в поліпшенні життя тієї чи іншої громади. Останнім часом у багатьох країнах світу, усе більше інституційних рішень, особливо на місцевому рівні, ухвалюється після обговорень на дорадчих нарадах. І хоча, зазвичай, їх відсоток ще не такий, як того хотілося б, і державне чи муніципальне управління все ще здійснюється за традиційними канонами, а участь громадян часто лише імітується за допомогою громадських слухань чи зборів спеціально відібраних симпатиків влади, думка про те, що громадяни можуть виступати як важливий ресурс у вирішенні багатьох завдань, безумовно, набуває все більшого поширення та підтримки.

Інституційні дії можна розглядати з різних точок зору чи на різних рівнях: це може бути рівень уряду, міста, регіону, це може бути шкільна рада, чи державна рада, це може бути рівень національний, чи міжнародний. Їх можна оцінювати також залежно від ступеня інституціоналізації власне дорадчого обговорення: це може бути громадське обговорення, організоване й контрольоване урядом, нарада, організована за підтримки уряду, але безпосередньо проводити її можуть незалежні посередницькі інститути, це можуть бути заходи, організовані незалежними організаціями, проте зорієнтованими на те щоби потім впливати на інформування владних чинників чи посадовців, які зрештою приймають остаточні рішення, тощо. Сьогодні для визначення таких заходів, що відбуваються за участю громадськості використовують різні формулювання: консультації з громадськістю, громадянська активність, спільне управління, чи спільне державне управління тощо.

Існує досить велика література, яка детально описує інституційну методику прийняття рішень. Найбільше критики висловлюється стосовно використання коштів чи впливу влади в процесі прийняття рішень, адже, як правило, це відбувається за рахунок суспільства і його добробуту. У ЗМІ домінує намагання зосередити громадську думку на стратегії політичних партій чи просто на політичній грі, а не спільному з громадськістю розв'язанні суспільних проблем, хоча саме це має вирішальне значення для здорового демократичного суспільства.

З погляду комунікації, двопартійна система має чітко виражений негативний вплив на якість суспільної дискусії, переважно підтримуючи, так звану, гру з нульовою сумою, коли кожна сторона намагається так чи інакше обійти іншу. Тому нерідко визначена мета чи

обговорювана проблема відходять на другий план, адже справжнім завданням є здобути негайну політичну перемогу.

Інформаційна кампанія часто здійснюється з використанням різноманітних маніпулятивних технологій і маркетингових тактик спрямованих на привернення симпатій споживача, а не громадянина. У такий спосіб громадянам «продають» певні ідеї, як морозиво чи миючий засіб. Таким чином, по суті, перетворюють громадян просто на споживачів політичного продукту, або, навіть, спостерігачів процесу. Що, зумовило, падіння рівня суспільної довіри до державних установ усіх видів до історичного мінімуму.

Якість місцевого публічного обговорення суттєво погіршується через брак громадських майданчиків для проведення результативних обговорень на різні теми. Нині публічні обговорення відбувається переважно в Інтернеті, на сторінках місцевих газет, або під час зустрічей, на яких виступають переважно активні носії крайніх поглядів, а більшість офіційних форм «громадської участі», такі як громадські слухання, або зустрічах із громадськістю, є як правило занадто офіційними. Вони погано сплановані й організовані, тому під час їх перебігу продуктивна розмова не відбувається, а тим більше не відбувається серйозне і вдумливе обговорення. Комунікація часто набуває характеру промови одного із зацікавлених організаторів, а громадяни практично не мають можливості налагодити плідне обговорення і співпрацю між собою та з урядом.

За таких обставин, громадськість бере участь в ухваленні інституційних рішень, як правило, тоді, коли їх уже хтось попередньо схвалив. Тому її представника пропонується просто позитивно відреагувати на цей факт. Такий перебіг ситуації вкрай обмежує дії громадян, їм залишається або заперечувати, вдаючись до скарг у відповідні інстанції, або погоджуватися із уже прийнятими рішеннями. Такі обставини породжують фрустрації, як серед громадських очільників, так і серед громадян, що є наслідком саме такої дискримінаційної та ексклюзивної «роботи з громадськістю». [7. 45]

Перелічені проблеми свідчать, що організатори дорадчих нарад мають перед собою складне завдання відновити активну участь громадян у громадському житті у 21–му столітті і, таким чином, оновити демократичний розвиток.

Дорадчі наради також можуть допомогти керівникам інституцій, які беруть на себе відповідальність приймати рішення, залучати громадськість до участі в обговореннях і тим самим позиціонувати себе організаторами колективного вирішення проблеми, і таким чином уникати ризиків одноосібного їх не розв'язання

Досить часто в дискусіях надається занадто багато уваги лише з'ясуванню якоїсь однієї позиції чи конкретної політики. У сучасній отруйній політичній культурі, критика лунає набагато частіше, ніж захист якоїсь окремої позиції, тим часом, суть питання так і залишається за межами обговорення. Дорадчі наради, як свідчить практика, є особливо результативними для розгляду широкого спектру можливих рішень. Адже, під час обговорень з'являється усвідомлення того, що жодне з рішень не є бездоганним, бо всі мають певні недоліки, але, врешті–решт, учасники досягають компромісу. Рішення, прийняті під час дорадчих нарад, є свідченням функціонування розвиненої демократії.

Ще один важливий момент. Під час дорадчих нарад існує можливість не лише обговорення складних проблем, але і прийняття непопулярних рішень. Адже політичний клімат у країні може бути настільки жорстким, що політичні актори намагаються уникати ситуацій, коли вони зобов'язані брати участь в обговоренні спірних чи надто дражливих питань. Урядовці також часто уникають розв'язання соціально важливих проблем, особливо місцевого значення. Тож, лише громадські обговорення можуть спонукати їх до активних дій. За умови широкого громадського обговорення, керівники державних інституцій різних рівнів змушені вирішувати проблеми, за які вони в іншому випадку не візьмуться. За допомогою обговорень громада може примусити чиновників звернути увагу на проблему і взятися за її вирішення, керуючись не інтересами поточної політичної кон'юнктури, а з огляду на наполегливі вимоги громадян.

Висновки. Отже, головна мета громадської діяльності загалом і дорадчих нарад, зокрема, удосконалення процесу розв'язання проблем громадян і громадських спільнот, який, як відомо передбачає наявність багатьох складників, яким притаманні свої ознаки й особливості. З–поміж ознак важливими є кількісні та якісні показники. Важливим є час, обраний для проведення заходу і, безумовно, вдале формулювання проблеми, яку слід обговорити в процесі дорадчої наради.

Є чимало громадських активістів, які зосереджуються на таких проблемах, як робота уряду, навчання громадян, громадянська освіта, ефективність громадських зібрань нарад. Свого часу Джон Дьюї говорив про те, що демократія це «спосіб життя», який вимагає особливо добре розвинених навичок і умінь, пов'язаних зі спілкуванням, незважаючи на відмінності[3. 212]. Дорадчі наради мають допомогти виробити в громадян навички й уміння вирішення проблем правовим шляхом, оскільки вони, безумовно, є практичною школою громадянської освіти, а їх учасники усвідомлюють, що без вдумливого обговорення проблеми, неможливо прийняти виважене й дієве рішення.

Харрі Бойт описав рух від «уряду» до «урядування», як важливий напрям удосконалення демократії: «Урядування означає зміну парадигми від уряду в напрямку демократії та участі громадян, і ставить питання про те, хто повинен вирішувати суспільні проблеми і сприяти загальному добробуту? Цей рух означає перехід від громадян як просто виборців, до громадян — волонтерів, від споживачів до творців, до громадян, які здатні вирішувати проблеми і створювати суспільні блага; від громадських лідерів, чи професійних політиків як постачальників послуг і рішень до політиків–партнерів, викладачів та організаторів акцій громадян; і від демократії виборів до демократії спільної дії» [2. 40]. Це створює новий потенціал для розв'язання суспільних проблем, які не можна розв'язати без участі уряду, і водночас без залучення широкої громадської підтримки.

Дорадчі наради є важливим інструментом, призначення якого допомогти громадам досягти дієвої дорадчої демократії. Із цієї точки зору, прийняття рішень і їх втілення не є бажаним кінцевим результатом демократичної практики. Інститут влади — це просто один із багатьох інструментів, які спільноти можуть використовувати для вирішення проблем, з якими вони стикаються. Звичайно, дорадчі наради — це також важливий інструмент, можливо, навіть найважливіший, проте лише один із багатьох. Отже, вони повинні мати подвійну спрямованість. У сучасній політичній культурі, щоби поліпшити й діяльність громад, й інституційне прийняття рішень необхідно більш ефективно залучати громадян до активної участі в дорадчих нарадах, щоб розвивати в них уміння бути прагматичним, далекоглядними, демократичними, здатними до об'єднання. Бо лише об'єднавши свої зусилля громадяни здатні побудувати справді демократичне відкрите суспільство.

Список використаних джерел та літератури \ References

1. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. – 1977. – 247 p. [In English]
2. Boyte H.C. Reinventing Citizenship as Public Work. Citizen–Centered Democracy and the Empowerment Gap. Kettering Foundation. – 2013. – P. 40 [In English]
3. Dewey J. The Public and its Problems. Swallow Press. – 1954. – P. 212. [In English]
4. Jefferson Th. Writings: Autobiography. Notes on the State of Virginia. Public and Private Papers. Addresses. Letters. Library of America edition. 1984. – 1600 p. [In English]
5. Gandhi Mahathma. Точка доступу: <http://www.azquotes.com/quote/529050> [In English]
6. Kemp R. L. Strategic Planning for Local Government: A Handbook for Officials and Citizens. McFarland and Co., Inc., Jefferson, NC, USA, and London, England, UK, 2008. – P. 320. [In English]
7. Littlejohn S.W., Domenici K. Engaging Communication in Conflict: Systematic Practice. SAGE Publications. – 2000. – P. 48. [In English]
8. Mathews D. Reclaiming our Democracy by Reclaiming our Education. Kettering Foundation Press. – 2006. – 16 [In English]

9. Stephanie Burkhalter S., Gastil J., Kelshaw T. A Conceptual Definition and Theoretical Model of Public Deliberation in Small Face-to-Face Groups. *Communication Theory*. November 2002. – P. 398–422. [In English]

10. Tocqueville Alexis. *Democracy in America*. Harvey Mansfield and Delba Winthrop, trans., ed.; Chicago, University of Chicago Press – 2000. – 722 p. 11 Mead M. *Letters from the field, 1925 – 1975*. Harper Perennial. – 2001. – 416 p. [In English]

11. Yankelovich D. *Coming to Public Judgment: Making Democracy Work in a Complex World*. Syracuse University Press. – 1991. – P.224. [In English]

УДК 316.3:37.015.3(477)

Олександр ПИЛИПЕНКО

д.і.н., професор,

професор кафедри гуманітарних дисциплін

Національний університет харчових технологій

(м. Київ, Україна)

РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ

DOI : 10.5281/zenodo.13846351

Стаття присвячена дослідженню основних етапів становлення та розвитку інформаційного суспільства в Україні, його політико-правового забезпечення та стану інформаційної безпеки в умовах війни з російською федерацією.

Створення інформаційного суспільства в Україні є важливою умовою євроінтеграційних процесів та передумовою розвитку держави. Українське інформаційне законодавство має значну нормативно-правову базу, яка потребує постійного вдосконалення відповідно до вимог сучасності.

Законодавчі акти, такі як Закон «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», Закон «Про доступ до публічної інформації» та «Стратегія розвитку інформаційного суспільства», відіграють ключову роль у формуванні інформаційного суспільства. Вони забезпечують прозорість та відкритість влади, створюють умови для розвитку електронної комерції, підвищують ефективність державного управління та сприяють впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій у різні сфери життя.

Важливим аспектом розвитку інформаційного суспільства є забезпечення інформаційної безпеки. Доктрина інформаційної безпеки України (2017) спрямована на протидію ворожій пропаганді та захист прав громадян. Важливу роль у цьому відіграє електронне урядування, електронний суд та впровадження електронних паспортів.

Гібридна війна, що включає інформаційні атаки та пропаганду, робить забезпечення інформаційної безпеки важливим елементом національної оборони. Стаття акцентує увагу на необхідності розвитку сучасної інформаційної інфраструктури, яка включає національні, галузеві та регіональні інформаційні системи, а також стимулювання високотехнологічних галузей та електронної економіки.

У висновках підкреслюється, що розвиток інформаційного суспільства в Україні повинен базуватися на двох основних принципах: пріоритеті інтересів людини та захисті інформаційної свободи. Поєднання та гармонізація цих принципів є необхідними для уникнення конфліктів між державою і суспільством, що є особливо актуальним в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна безпека інформаційні технології, гібридна війна, Доктрина інформаційної безпеки, національна безпека протидія пропаганді

Oleksandr Plypylenko

*Doctor of Science in Public Administration, Professor,
Professor of the Department of Humanities
National University of Food Technologies
(Kyiv, Ukraine),*

DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY AND INFORMATION SECURITY IN UKRAINE

The article is dedicated to the study of the main stages of the formation and development of the information society in Ukraine, its political and legal support, and the state of information security in the context of the war with the Russian Federation.

The creation of an information society in Ukraine is an important condition for European integration processes and a prerequisite for the development of the state. Ukrainian information legislation has a significant regulatory and legal framework, which requires constant improvement in accordance with modern requirements.

Legislative acts such as the Law "On the Basic Principles of Development of the Information Society in Ukraine for 2007–2015," the Law "On Access to Public Information," and the "Strategy for the Development of the Information Society" play a key role in the formation of the information society. They ensure transparency and openness of the authorities, create conditions for the development of e-commerce, enhance the efficiency of public administration, and promote the implementation of information and communication technologies in various spheres of life.

An important aspect of the development of the information society is ensuring information security. The Doctrine of Information Security of Ukraine (2017) is aimed at countering hostile propaganda and protecting citizens' rights. Electronic governance, electronic courts, and the introduction of electronic passports play a significant role in this.

The hybrid war, which includes information attacks and propaganda, makes ensuring information security a crucial element of national defense. The article emphasizes the need to develop a modern information infrastructure, which includes national, sectoral, and regional information systems, as well as stimulating high-tech industries and the electronic economy.

In conclusion, it is emphasized that the development of the information society in Ukraine should be based on two main principles: the priority of human interests and the protection of information freedom. The combination and harmonization of these principles are necessary to avoid conflicts between the state and society, which is particularly relevant in the context of the Russian–Ukrainian war.

Keywords: *information society, information security, information technologies, hybrid war, Doctrine of Information Security, national security, counter-propaganda*

Постановка проблеми. Створення інформаційного суспільства в Україні — важлива умова євроінтеграційних процесів в Україні та передумова її розвитку, як сучасної держави. Адже тільки за умови ефективного врегулювання суспільних відносин в інформаційній сфері можливим є створення та розвиток інформаційного суспільства. Станом на сьогоднішній день в Україні інформаційне суспільство динамічно розвивається. Сучасне інформаційне законодавство України характеризується наявністю значної нормативно-правової бази з великою кількістю законів у галузі інформації. Але воно потребує постійного вдосконалення, відповідно до вимог складних умов, у яких перебуває наша держава.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означеній проблематиці присвячена значна кількість наукових публікацій. Назвемо праці окремих авторів: Бурячок В.М., Гулак

Г.М., Толубко В.Б. Інформаційний та кіберпростір: проблеми безпеки, методи і засоби боротьби. К.: Магнолія, 2024; Богуш В.М. Основи кіберпростору, кібербезпеки та кіберзахисту. К. Ліра–К, 2021; Гонарук–Чолач Т.В. Засоби масової інформації в політичному житті суспільства. К. 2020; Нашинець–Наумова А.Ю. Інформаційна безпека суб'єктів господарювання проблеми теорії та практики правозастосування. Монографія. К. 2017; Палеха Ю.І. Інформаційна культура. К., 2020; Присяжнюк М.М. Інформаційна безпека та кібербезпека держави. К.: Ліра, 2024. У цих працях докладно розглядається процес становлення, формування та розвитку інформаційного суспільства в Україні. Більшість із них аналізує сучасні проблеми інформаційної безпеки та кібербезпеки в нашій державі.

Мета статті: дослідити основні етапи становлення та розвитку інформаційного суспільства в Україні, його політико–правове забезпечення та стан інформаційної безпеки в умовах війни Російської Федерації проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний світ не можливо уявити без інформаційних технологій. З метою розвитку інформаційного суспільства в Україні було прийнято Закон України від 9 січня 2007 р. «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [1].

З метою забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації, прийнято Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. [2]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. було схвалено «Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні» [3], у якій визначено умови розвитку інформаційного суспільства. На першому етапі реалізації Стратегії (2013–2015 роки) необхідно було досягти цілей та виконати завдання, що визначені Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», внести зміни до плану заходів із виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. № 653, з метою його актуалізації. Необхідно забезпечити розроблення та прийняття Інформаційного кодексу України, Закону України «Про електронну комерцію», внести зміни до нормативно–правових актів щодо Національної програми інформатизації, розробити базові норми, правила й регламенти створення, впровадження, модернізації та експлуатації інформаційних ресурсів, інформаційних, інформаційно–аналітичних, інформаційно–телекомунікаційних систем та засобів інформатизації органів державної влади, а також визначити порядок здійснення контролю за дотриманням таких правил, норм та регламентів.

На другому етапі (2016–2020 роки) передбачалось гармонізувати досягнення розвитку інформаційного суспільства в Україні із загальносвітовим досвідом та досягти:

- розбудови інформаційної інфраструктури для забезпечення доступу громадян до інформаційних послуг та інформаційно–комунікаційних технологій;
- забезпечення сталого розвитку національної економіки за допомогою новітніх інформаційно–комунікаційних технологій, насамперед, е–економіки та е–комерції з використанням інформаційно–комунікаційних технологій;
- підвищення ефективності та якості державного управління з надання адміністративних послуг в електронній формі, прозорості та відкритості діяльності державних органів, активності громадян та організацій у формуванні та реалізації державної політики, здійснення контролю за діяльністю державних органів;
- широке впровадження інформаційно–комунікаційних технологій в освіту, культуру, архівну справу, охорону здоров'я, охорону навколишнього природного середовища тощо;
- забезпечення інформаційної безпеки;
- запровадження системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні;

Основними напрямками реалізації Стратегії за зазначеними етапами є розвиток таких сфер суспільного життя як інформаційна інфраструктура.

Формування сучасної інформаційної інфраструктури передбачає:

1. розвиток національної, галузевих і регіональних інформаційних систем. У сфері е-економіки передбачається стимулювання розвитку електронної економічної діяльності або видів економічної діяльності за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, створення умов для:

2. розвитку конкурентоспроможних високотехнологічних галузей, зокрема, засобів обчислювальної техніки, радіоелектроніки, телекомунікаційного устаткування і програмного забезпечення, високотехнологічного машинобудування;

3. розвитку електронного ринку, як системи економічних відносин у віртуальному просторі, що складаються в процесі торгівлі послугами або товарами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій;

4. стимулювання створення нових підприємств, зайнятих виробництвом високотехнологічного устаткування і продукції;

5. збільшення обсягів експорту продукції і послуг;

6. підвищення економічної ефективності використання об'єктів інтелектуальної власності.

У контексті розвитку інформаційного суспільства вагомим значення набуває електронна демократія, одним з інструментів, якої є електронна петиція, що надає можливість суспільству ініціювати розгляд органами публічної влади найбільш актуальних питань [4]. Важливим є прийняття Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. [5], «Про електронні довірчі послуги» від 5.10.2017 р. [6]. Водночас необхідність забезпечення «інформаційної безпеки» з боку держави обумовлена, як інтересами держави (з метою протистояти «інформаційній зброї» та веденню «інформаційних війн»), так і інтересами людини для забезпечення її прав (зокрема, на повагу її честі, гідності, ділової репутації тощо). Так, з метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні Указом Президента України від 25.02.2017 р. була затверджена «Доктрина інформаційної безпеки України» [7]. Мета документу — забезпечення протидії ворожій пропаганді в умовах інформаційної війни російською федерацією.

Одним з елементів електронного урядування є електронний суд. Законодавство створює правові основи щодо інформатизації системи судоустрою та запровадження електронного суду в Україні. Так, ст. 15–1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [8] передбачає, що в судах, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їх органах та підрозділах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система тощо.

Сприяє розвитку інформаційного суспільства і введення електронних паспортів («е-паспорт» та «е-паспорт для виїзду за кордон») [9] та можливість їх використання громадянами України з 2021 р. на підставі внесення відповідних змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус». Велике значення для розвитку в Україні інформаційного суспільства мала «Концепція розвитку електронного урядування в Україні», що була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649–р. [10].

Забезпечення оборони й безпеки неможливе без підтримання такого стану обороноздатності країни, який забезпечує запобігання військовим конфліктам і відсіч можливій збройній агресії, а також підвищення ступеня обороноздатності країни, глобальна та регіональна стабільність. Гібридні способи ведення сучасних воєн роблять надзвичайно важливим забезпечення інформаційної безпеки Збройних сил України. На зміну війні гарячого типу, яка передбачає прямі військові зіткнення, приходить війна гібридного характеру, метою якої є розгортання громадянських воєн та створення керованого інформаційного хаосу на території противника. Для цього використовуються всі можливі засоби: від хакерських атак на найважливіші системи життєзабезпечення держави до цілеспрямованої роботи засобів масової інформації. Умови життя, у яких опинилася наша держава, змушують під іншим кутом розглядати питання національної безпеки.

Зараз здійснюється інформаційний вплив, спрямований на людську свідомість суспільства. Об'єктом цього впливу є як окремі особи, групи осіб, так і цілі держави. Психологічний вплив здійснюється за допомогою засобів масової інформації, а основою використання такого впливу є легкість сприйняття і поверховість. Створення масових інформаційних атак, ботів, фейків, як свідчать сучасні реалії, є ефективними інструментами дезорієнтації суспільства, залякування, маніпулювання та паніки. Спеціально створені інформаційні ресурси привчають людину бездумно сприймати інформацію і вірити в неї [11, с. 123].

Питання інформаційної безпеки та культури в умовах війни є питанням виживання людини, суспільства та держави. Адже забезпечення інформаційної безпеки визначається не тільки інтересами держави, а й інтересами особи в контексті забезпечення її конституційних прав і свобод. Основою сучасної інформаційної безпеки є цілісність даних, доступність інформації, конфіденційність і надійність її збереження. Інформаційна безпека включає не лише нормативно-політичну складову, а й інституційну сферу, яка передбачає діяльність органів, що її забезпечують, а також використання програмно-технічних засобів.

Висновки. Таким чином, враховуючи міжнародні принципи та стандарти щодо розвитку інформаційного суспільства, можна виокремити два основних принципи, на яких має будуватися інформаційне суспільство в сучасній Україні: принцип пріоритету інтересів людини, її конституційних прав і свобод, зокрема, у сфері свободи слова та інформації з метою забезпечення конституційно-правової свободи людини; та принцип захисту інформаційної свободи, при цьому не тільки людини, але й суспільства та держави, з метою забезпечення «інформаційної безпеки». Цей процес потребує поєднання та гармонізації цих принципів для уникнення можливого конфлікту між державою і суспільством, який у науковій літературі визначено формулою «інформаційна свобода — інформаційна безпека». В умовах російсько-української війни роль інформаційних технологій суттєво зростає, що потребує вдосконалення державної політики в цій сфері.

Список використаних джерел та літератури

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9.01.2007 р. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102.
2. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
3. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні: схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. URL: <http://rada.gov.ua>.
4. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 02.07.2015 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/577-19>.
5. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
6. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 5.10.2017 р. Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 400.
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.
8. Про судову стріку і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
9. Про реалізацію експериментального проекту щодо застосування відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України у формі картки, та відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України для виїзду за кордон : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2020 р. № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

10. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649–р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>;

11. Крусян А. Р. Інформаційне суспільство в Україні: конституційно–правове забезпечення формування та розвитку // Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30–річчя проголошення незалежності України та 25–річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 259–262.

12. Смотрич Д.В., Браїлко Л.І. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2023. С. 121 – 127.

References

1. Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini na 2007–2015 roky : Zakon Ukrainy vid 9.01.2007 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2007. № 12. St. 102. [On the Basic Principles of Information Society Development in Ukraine for 2007–2015: Law of Ukraine on January 9, 2007. 2007. № 12. Century. 102.] [In Ukrainian]

2. Pro dostup do publichnoi informatsii : Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 r. [On access to public information: Law of Ukraine from 13.01.2011 r.] URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939–17> [In Ukrainian]

3. Stratehiia rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini: skhvaleno Rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.05.2013 r. [Strategy for the development of information society in Ukraine: approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 15.05.2013.] URL: <http://rada.gov.ua> [In Ukrainian]

4. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro zvernennia hromadian” shchodo elektronnoho zvernennia ta elektronnoi petytsii : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. [On Amendments to the Law of Ukraine “On Citizens” Appeals” Regarding Electronic Appeals and Electronic Petitions: Law of Ukraine of 02.07.2015] URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/577–19> [In Ukrainian]

5. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih : Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 r. [On electronic documents and electronic document circulation: Law of Ukraine dated 05.22.2003] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>. [In Ukrainian]

6. Pro elektronni dovirchi posluhy : Zakon Ukrainy vid 5.10.2017 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2017. № 45. St. 400. [On electronic trust services: Law of Ukraine from 5.10.2017]. 2017. № 45. Century. 400.] [In Ukrainian]

7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku “Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 r. [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016 “On the Doctrine of Information Security of Ukraine”: Decree of the President of Ukraine of February 25, 2017] URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017–21374> [In Ukrainian]

8. Pro sudoustrii i status suddiv : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine from 02.06.2016] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text>. [In Ukrainian]

9. Pro realizatsiiu eksperymentalnoho proektu shchodo zastosuvannia vidobrazhennia v elektronnomu vyhliadi informatsii, shcho mistytsia u pasporti hromadianyna Ukrainy u formi kartky, ta vidobrazhennia v elektronnomu vyhliadi informatsii, shcho mistytsia u pasporti hromadianyna Ukrainy dlia vyizdu za kordon : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.04.2020 r. № 278. [On the implementation of a pilot project on the use of electronic display of information contained in the passport of a citizen of Ukraine in the form of a card, and electronic display of information contained in the passport of a citizen of Ukraine for traveling abroad:

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 15.04.2020 No 278] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>. [In Ukrainian]

10. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoho uriaduvannia v Ukraini : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.09.2017 r. № 649–r. [On approval of the Concept of development of electronic government in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 20.09.2017 No 649–p.] URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>;

11. Krusian A. R. Informatiine suspilstvo v Ukraini: konstytutsiino–pravove zabezpechennia formuvannia ta rozvytku // Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vyklykiv liudstva u tsyfrovu eru (z nahody 30–richchiaproholoshennia nezalezhnosti Ukrainy ta 25–richchia pryiniattia Konstytutsii Ukrainy) : u 2 t. : materialy Mizhnar. nauk.–prakt. konf. (m. Odesa, 21 trav. 2021 r.) / za zah. red. S. V. Kivalova. Odesa : Vydavnychi dim “Helvetyka”, 2021. T. 1. S. 259–262. [Krusyan, A. R. Information society in Ukraine: constitutional and legal support of formation and development// Science and public life of Ukraine in the era of global challenges of mankind in the digital era (on the occasion of the 30th anniversary of the proclamation of independence of Ukraine and the 25th anniversary of the adoption of the Constitution of Ukraine): in 2 vols. Sci.–Pract. Conf. (m. Odesa, May 21, 2021) / per total. Ed. S. V. Kivalova. Odesa: Helvetica Publishing House, 2021. Vol. 1. pp. 259–262] [In Ukrainian]

12. Smotrych D.V., Brailko L.I. Informatiina bezpeka v umovakh voiennoho stanu// Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. 2023. S. 121 – 127. [Smotrych D.V., Brailko L.I. Information Security in the Conditions of Martial Law // Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. 2023. pp. 121 – 127.] [In Ukrainian]

УДК 343.3/35

Вячеслав ПУЗИРНИЙ

доктор юридичних наук, професор,
проректор з освітньо–наукової роботи
Пенітенціарної академії України
(Україна, Чернігів)
<https://orcid.org/0000-0002-5692-2990>
1976_slava@ukr.net

СИСТЕМА ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРОЯВАМ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

DOI: 10.5281/zenodo.13846358

У статті розглянуто сутність категорії «корупція» та визначено ознаки корупційних діянь. Відзначено, що різні прояви корупції присутні в нашому суспільстві в значних розмірах і практично в усіх сферах державного і громадського життя, що потребує застосування її дієвих механізмів запобігання проявам та припинення, що особливо актуально в умовах воєнного стану. У статті наголошено, що подолання корупції передбачає вирішення чотирьох завдань: визначення причин виникнення корупції (як очевидні, так і приховані); розробка системи заходів протидії корупційним проявам; визначення сукупності механізмів притягнення до відповідальності осіб, чия вина у вчиненні корупційних діянь доведена; створення умов неприпустимості й загального засудження корупційних проявів у будь–якій сфері державного чи громадського життя.

Аналіз причин та умов існування корупції дозволив сформулювати систему заходів, спрямованих на запобігання корупційним проявам, до яких належать такі: 1) визначення на законодавчому рівні об’єктивних проявів корупції і діянь, що пов’язані з нею, а також заходів відповідальності, що настають за їх вчинення; 2) зменшення так званого «людського фактору»

у відносинах держави й особи; 3) зміцнення адміністративної дисципліни в державних органах усіх рівнів, попередження службовців про види і міру відповідальності за здійснення діянь, що містять ознаки корупції; 4) забезпечення невідворотності юридичної відповідальності до осіб, які винуваті у вчиненні корупційних діянь, а також комплексного підходу до застосування такої відповідальності, що полягає у здійсненні заходів, спрямованих на недопущення відповідної поведінки як самим порушником, так і іншими особами; 5) створення атмосфери загального засудження корупційних проявів у суспільстві, у тому числі й шляхом оприлюднення інформації про факти корупційних проявів, осіб, які їх вчинили та види і міру відповідальності, що були застосовані до винних; 6) недопущення до виконання обов'язків у державних органах та їхньому апараті представників бізнес-класу; 7) забезпечення правового захисту осіб, які сприяють виявленню та попередженню корупції; 8) вивчення, узагальнення та запровадження позитивного досвіду зарубіжних країн у питаннях боротьби з корупційними проявами.

Ключові слова: корупція, корупційні прояви, запобігання корупції, державні інтереси.

Viacheslav Puzyrnyi.,
Doctor of Law, Professor,
vice-rector for educational and scientific work
of the Penitentiary Academy of Ukraine
(Ukraine, Chernihiv)
<https://orcid.org/0000-0002-5692-2990>
1976_slava@ukr.net

THE SYSTEM OF MEASURES FOR MANIFESTATIONS OF CORRUPTION PREVENTING IN THE ACTIVITIES OF STATE AUTHORITY BODIES

The essence of the category “corruption” is examined and the signs of corruption are identified in the article. The author notes that various manifestations of corruption are presented in our society on a significant amount and in almost all spheres of state and public life. This fact requires using effective mechanisms for its prevention and termination that is especially relevant in conditions of martial law. It is emphasized in the article that overcoming corruption includes solving four tasks: determining the causes of corruption (both obvious and hidden ones); developing a system of measures in order to counter manifestations of corruption; determining the set of mechanisms for bringing to justice those persons whose guilt in committing corrupt acts is proven; creating conditions of inadmissibility and general condemnation of manifestations of corruption in any sphere of state or public life.

The analysis of the causes and conditions of corruption existence made it possible to formulate a system of measures aimed at preventing manifestations of corruption, that include the following: 1) determining of objective manifestations of corruption and actions related to it, as well as measures of responsibility that arise for committing them at the legislative level; 2) reducing of the so-called “human factor” in the relationships between the state and an individual; 3) strengthening of administrative discipline in the state bodies at all levels, warning officials about the types and extent of responsibility for actions containing signs of corruption; 4) ensuring the inevitability of legal responsibility for persons guilty of corrupt acts, as well as a comprehensive approach to the application of such responsibility, which means implementing measures aimed at preventing the relevant behavior both by a violator himself and by other persons; 5) creating an atmosphere of general condemnation of manifestations of corruption in society, including publishing information about the facts of manifestations of corruption, the persons who committed them and the types and extent of responsibility that were applied to the guilty persons; 6) preventing representatives of the business class from performing duties in state bodies and their apparatus; 7) ensuring legal protection of persons who contribute to the detection and prevention of corruption; 8) studying, generalizing and introducing positive experience of foreign countries in the fight against corruption.

Key words: corruption, manifestations of corruption, prevention of corruption, state interests.

Постановка проблеми. Корупція, як антисоціальне явище відома людству з давніх часів. Але на жодному етапі розвитку людства вона не була корисною. Натомість завдавала шкоди політичній, економічній, культурній та іншим складовим державної політики. Отже, більшість країн намагаються подолати її прояви та запобігти їхнім негативним наслідкам. Не є винятком у цьому й Україна.

Розробка антикорупційної стратегії не є новим напрямом розвитку вітчизняного законодавства. Проте корупція, на жаль, присутня у нашому суспільстві у значних розмірах та практично в усіх сферах державного та громадського життя, що потребує застосування дієвих механізмів як запобігання її проявам, так і їх припинення в будь-яких формах у державних структурах різних рівнів і на рівні органів місцевого самоврядування. Особливо небезпечними є корупційні протиправні діяння в умовах воєнного стану, за умов, коли практична перевірка діяльності окремих посадових осіб державних структур є ускладненою або й неможливою, а від належної організації роботи державних органів та установ часто залежить життя і здоров'я багатьох людей, безпека України, її спроможність протистояти збройній агресії. Усе це завдає шкоди правопорядку, підриває авторитет держави як всередині країни, так і за її межами, дестабілізує економіку та має інші негативні прояви в суспільстві.

Бажання України посісти гідне місце в межах європейської та світової спільноти вимагає вжиття дієвих заходів запобігання корупції та боротьби з нею не лише шляхом прийняття нормативних актів чи антикорупційних програм, але й практичного їх запровадження в життя, забезпечення ефективних заходів негайного негативного реагування на факти корупційних правопорушень, унеможливлення уникнення відповідальності тощо.

Корупція є явищем, яке тією чи іншою мірою характерне для всіх країн світу. Оскільки шкода, яка може бути нею завдана є надзвичайно великою, то науковці на основі аналізу передового досвіду світової спільноти, матеріалів судової практики, правових присів (як діючих, так і тих, які вже втратили чинність) намагаються вирішити чотирискладове завдання: визначити причини виникнення корупції (як очевидні, так і приховані); розробити систему ефективних заходів протидії корупційним проявам; запропонувати сукупність дієвих механізмів притягнення до відповідальності за вчинені діяння, що містять ознаки корупції всіх осіб, чия вина доведена, незалежно від їхнього правового статусу, та створити умови неприпустимості й загального засудження корупційних проявів у будь-якій сфері державного чи громадського життя.

Проте боротьба з корупційними проявами є надзвичайно важливим напрямом державної політики України не тільки у світлі входження нашої держави до європейського простору. Як відзначають дослідники, ефект ланцюгової реакції корупції є настільки потужним і руйнівним, що спричиняє низку загроз національній безпеці: від зневажання норм права та моралі до монополізації ринку, порушення умов добросовісної конкуренції та погіршення інвестиційної надійності держави [1, с. 338].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що корупційні прояви на території сучасної України існують досить давно, законодавство, яке б описувало їхню сутність, умови протидії та заходи запобігання і припинення почало формуватися лише в незалежній Українській Державі. Таким чином, наукові доробки в цьому напрямку є одним із нових напрямів досліджень.

Теоретичною основою дослідження стали наукові праці вітчизняних учених у галузі адміністративного та суміжних галузей права. Зокрема, питання запобігання та припинення корупційних проявів, а також боротьби з ними розкриваються в роботах таких науковців, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, В. І. Олефір та багатьох інших.

Віддаючи належне значущості й важливості наукових досягнень вітчизняних та закордонних авторів у питаннях правової протидії корупційним проявам та запобігання їхнім негативним наслідкам, важливо зазначити велику кількість невирішених проблем у питаннях запобігання корупції в органах влади в контексті економічної безпеки. Адже, наявність значної кількості наукових доробок, законодавчих змін не забезпечили, на жаль, знищення корупції в українському суспільстві, яка спотворює якісні зміни в житті держави, а велика кількість питань

запобігання корупції як явищу, що загрожує національній безпеці, все ще перебуває на стадії вивчення, узагальнення світового досвіду та аналізу вітчизняних реалій.

Метою статті є визначення системи засобів запобігання корупційним проявам в органах влади як складової економічної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законодавче визначення корупції міститься у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до якої це «використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/ пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [2].

Таким чином, корупційним проявом може визначатися як неправомірне діяння, вчинене посадовою особою, так і щодо посадової особи, але здійснене в інтересах учасників відповідних владних відносин чи в інтересах третіх осіб, яке може бути реалізовано в ході виконання службових повноважень. Власне наявність в особі певних владних можливостей, що можуть бути використані для порушення законодавчих вимог або для отримання певної винагороди, є ключовим для корупційного прояву. Причому неважливо, чи завдається такими діями об'єктивна шкода охоронюваним правам та інтересам, чи ні. Презюмується, що така шкода має місце, оскільки дискредитується авторитет конкретного державного органу та держави загалом.

На наш погляд, корупційні прояви можливі в умовах неефективної організації процесів управління, неналежного функціонування органів державної влади, сталого правового нігілізму та законодавчої невизначеності чи довільного трактування змісту правових норм. Прояв корупції є способом компенсації названих недоліків управлінської та правової систем, який дозволяє досягти бажаного результату в обхід юридичних приписів шляхом застосування стимулюючих, заохочувальних та інших засобів до осіб, які наділені повноваженнями приймати юридично значущі рішення.

Тобто можна стверджувати, що корупційні прояви найчастіше виникають в умовах:

- неналежного/недостатнього нормативного регулювання управлінських процесів, що може також включати надмірну кількість актів відомчої правотворчості, що подають розширене тлумачення законодавчих приписів, що створює умови для неоднакового вирішення типових ситуацій, можливості маніпулювати положеннями законодавчих актів тощо;

- відсутністю стандартів реалізації владних повноважень (щодо порядку чи строків розгляду звернень, відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, порушення адміністративної дисципліни і т. ін.) та порядку взаємодії з невідладними суб'єктами, що може мати наслідком надмірне затягування процесу вирішення справи;

- толерантного ставлення до проявів корупції в різних органах влади й управління як з боку посадовців, так і з боку пересічних громадян, формування у населення бачення про виняткове становище в суспільстві осіб, які наділені владними повноваженнями [3, с. 93];

- можливості уникнення відповідальності за вчинення діянь, що містять корупційні прояви як через недосконалість законодавчих приписів, так і шляхом використання свого службового становища, в тому числі й шляхом використання посадового імунітету (дипломатичного, суддівського тощо);

- широкого використання корупційних складових у державному управлінні у країнах, що розвиваються та мають спільні кордони з Україною. Адже корупція має транснаціональний характер і не може бути характерною тільки для однієї країни; вона також відіграє значну роль у питаннях міждержавної взаємодії та комунікації, а від її рівня залежить можливість та ефективність налагодження міжнародних зв'язків;

- значної бюрократизації влади, що передбачає «подрібнення» апарату державних органів та формування невиправдано великої кількості керівників середньої ланки їхніх заступників, повноваження яких частково чи повністю дублюються і на утримання яких

витрачаються значні суми з бюджету. Оптимізація системи державного управління часто здійснюється хибним шляхом, за якого відбувається скорочення тих штатних працівників, які забезпечують безпосередню роботу з населенням, натомість залишаються суб'єкти, які здійснюють винятково управлінські та контрольні повноваження. Такі ситуації збільшують навантаження на працівників, які забезпечують взаємодію з населенням і, відповідно, рівень корупційної загрози зростає;

– відсутності правового захисту осіб, які сприяють виявленню та протидії корупції в органах державної влади;

– залучення до виконання владних (у тому числі й делегованих) повноважень осіб, які є представниками бізнесу й за будь-яких умов будуть забезпечувати збільшення свого капіталу.

Таким чином, варто підтримати дослідників, які вважають, що будь-які прояви корупції є симбіозом антисоціальних явищ у суспільстві, які системно провокують кризові стани у різних галузях і сферах державного управління як окремої країни, так і їх невизначеної сукупності, здатні вражати органи влади і управління всіх рівнів та всіх гілок влади й спрямовані на задоволення потреб та інтересів окремих осіб за рахунок інших. Крім того, корупція є однією із ключових передумов існування організованої злочинності, зокрема і транснаціональної, для якої не існує державних кордонів [1, с. 345].

Аналіз вищезазначених причин та умов існування корупційних проявів дозволяє визначити актуальні напрями державної політики щодо попередження та припинення корупції, усунення причин та умов, які сприяють здійсненню діянь, що містять ознаки корупції. До них, на нашу думку, варто віднести такі:

1. Визначити юридичний зміст та об'єктивні прояви корупції та корупційних правопорушень, що дозволить визнавати відповідні об'єктивно протиправні прояви як корупцію чи діяння, що пов'язані з нею. Власне запобігання корупції та боротьба з нею можливі за умови визначення сутності та змісту цього явища, розуміння його можливих проявів та наслідків, усвідомлення рівня загрози національним інтересам. Крім цього, у процесі опису протиправної поведінки, що кваліфікується як корупційне чи таке, що пов'язане з корупцією, варто визначати справедливі співрозмірні покарання та надати суду можливість визначати вид і міру покарання залежно від реальних та можливих наслідків протиправної поведінки, впливу корупційного діяння на майновий стан порушника чи третіх осіб, наявності потерпілих та інших обставин.

2. Для запобігання корупційним проявам у системі державних органів та органах місцевого самоврядування важливо також зменшити так звані «безпосередні взаємовідносини» між надавачами та споживачами адміністративних (управлінських) послуг. Зокрема, цьому сприяє активне використання онлайн-ресурсів електронних послуг, забезпечення доступу працівників різних державних органів до державних реєстрів тощо. Власне корупційні прояви формуються з допомогою так званого людського чинника. Тому зменшення випадків безпосередньої взаємодії посадових осіб державних органів із зацікавленими особами продукуватиме прямо пропорційне зменшення корупційних проявів в органах державного управління.

3. Подолання корупційних проявів є неможливим в умовах зниження адміністративної дисципліни. Тому розробка стандартів взаємодії владних суб'єктів з невладними (якість обслуговування, строки, порядок, умови та наслідки прийняття управлінських рішень тощо), дотримання яких повинно безпосередньо позначатися на рівні матеріального забезпечення відповідних службовців, мають сприяти належному виконанню останніми своїх повноважень. Одним із напрямів забезпечення службової дисципліни є удосконалення механізмів контролю за достовірністю декларування державними службовцями своїх доходів та витрат; забезпечення реальних правових наслідків недостовірного декларування з урахуванням розміру прихованих надходжень. Формування єдиної міжвідомчої комп'ютерної інформаційної системи для обліку відомостей щодо фактів корупції та корупційних діянь із правом доступу до неї всіх правоохоронних органів та Головдержслужби [4, с. 158].

4. Забезпечити невідворотність застосування заходів підвищеної (порівняно з особами, не уповноваженими на виконання функцій держави) юридичної відповідальності до осіб, які вчинили правопорушення, пов'язані з корупцією. Це передбачає передусім:

1) застосування заходів відповідальності до осіб, які вчинили навіть найменш значні корупційні правопорушення;

2) забезпечення неупередженості та високого професіоналізму від осіб, які працюють у системі судових та правоохоронних органів;

3) чіткості правових норм, що регулюють порядок розгляду й вирішення відповідних категорій справ по суті;

4) неможливість уникнення відповідальності, в тому числі й особами, які володіють дипломатичним чи іншими видами імунітету й виконують свої обов'язки в державних структурах чи органах місцевого самоврядування.

Відповідальність в цьому аспекті має передбачати не лише застосування визначених законом санкцій за вчинене протиправне діяння (кримінальних, адміністративних, дисциплінарних), але й позбавлення особи спеціальних можливостей, якими вона володіла або яких могла набувати, виконуючи владні повноваження: втрата пільгового пенсійного забезпечення (в тому числі й дострокового виходу на пенсію), заборона займати посади в органах державної влади й управління протягом певного строку, неможливість займатися політичною діяльністю тощо.

5. Важливим напрямом запобігання корупційним проявам є створення в суспільстві атмосфери загального засудження поведінки, що містить корупційну складову. Одним зі способів формування такого осуду є офіційне оприлюднення судових рішень у справах про корупцію, які набрали законної сили на офіційних сторінках Антикорупційного бюро [5], Спеціальної антикорупційної прокуратури та інших державних органів, діяльність яких спрямована на виявлення корупції, запобігання її проявам. Доцільно також висвітлювати в засобах масової інформації ті позитивні зміни, які відбулися в суспільстві внаслідок запровадження заходів виявлення та подолання корупції. Це сприятиме збільшенню загальної довіри до влади з боку населення.

6. Одним із напрямів запобігання корупційним проявам є недопущення до виконання обов'язків в державних органах та їх апарати представників бізнес-класу. Такі заходи мають вживатися для запобігання лобіюванню економічних інтересів окремих структур, виключення можливостей їх безпосереднього чи опосередкованого впливу на процеси формування та реалізації цінової, податкової політики держави.

7. В умовах толерантного ставлення до корупційних проявів різного ступеню (як на рівні побутової, так і адміністративної корупції), важливим є забезпечення правового захисту осіб, які сприяють виявленню корупційних проявів, надають допомогу в запобіганні і протидії корупції [6, с. 72–73]. Нині законодавство України з вказаного питання перебуває на стадії розробки, що ускладнює роботу спеціальних уповноважених органів щодо боротьби з корупційними проявами.

8. Вивчення досвіду боротьби з корупційними проявами, особливо в країнах, які мають подібний до України рівень економічного розвитку та однакові з Україною форму правління та політичний режим, дозволять розробити максимально дієві заходи запобігання і протидії корупції, способи її виявлення та засоби попередження і припинення.

Важливим є і досвід країн із високим рівнем розвитку економіки, який дозволяє запроваджувати радикальні зміни та визначає напрями розвитку антикорупційного законодавства. Тобто в Україні має бути створена система суспільних відносин, за якої правомірна поведінка службовців публічної служби є соціально престижною і вигідною, передбачала гідну систему оплати праці.

Висновки. Корупція, як транснаціональне явище характеризується всепроникністю в органи державної влади й управління різних рівнів та складністю виявлення і запобігання відповідним проявам. Проте це не означає, що складність у її подоланні може стати причиною інертності держави до корупційних проявів. Адже вчинення корупційних діянь здійснює

значний негативний вплив на всі державні інституції всередині країни (економічну, політичну, соціальну складову), а також на статус держави на міжнародному просторі. Отже, вивчення причин, наслідків та умов подолання корупційних проявів має стати одним з пріоритетних напрямів державної антикорупційної політики.

Варто зауважити, що за роки незалежності України в нашій державі сформувалося стале антикорупційне законодавство, а також створено систему спеціалізованих органів, діяльність яких спрямована на запобігання корупції, виявлення її проявів та забезпечення притягнення до відповідальності осіб, вина яких у вчиненні відповідних протиправних діянь була доведена. Проте нині в її діяльності є певні недоліки, спричинені, на нашу думку, відсутністю науково обґрунтованої стратегії причин існування корупції та засобів, спрямованих на їх подолання.

На наше переконання, до засобів запобігання корупційним проявам належать такі:

- 1) визначення на законодавчому рівні об'єктивних проявів корупції і діянь, що пов'язані з нею, а також заходів відповідальності, що настають за їх вчинення;
- 2) зменшення так званого «людського фактору» у відносинах держави і особи;
- 3) зміцнення адміністративної дисципліни в державних органах всіх рівнів, попередження службовців про види і міру відповідальності за здійснення діянь, що містять ознаки корупції;
- 4) забезпечення невідворотності юридичної відповідальності до осіб, які винуваті у вчиненні корупційних діянь, а також комплексного підходу до застосування такої відповідальності, що полягає у здійсненні заходів, спрямованих на недопущення відповідної поведінки як самим порушником, так і іншими особами;
- 5) створення атмосфери загального засудження корупційних проявів у суспільстві, у тому числі й шляхом оприлюднення інформації про факти корупційних проявів, осіб, які їх вчинили та види і міру відповідальності, що були застосовані до винних;
- 6) недопущення до виконання обов'язків у державних органах та їх апараті представників бізнес-класу;
- 7) забезпечення правового захисту осіб, які сприяють виявленню та попередженню корупції;
- 8) вивчення, узагальнення та запровадження позитивного досвіду зарубіжних країн у питаннях боротьби з корупційними проявами.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонова Л. В., Абдуллаєв В. А. Корупція як чинник загрози національній безпеці. *Public Administration and Regional Development*. 2021. № 2. С. 336–351.
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700–VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/170018> (дата звернення 27.05.2024).
3. Шестак Л. В. Адміністративне право : навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. 256 с.
4. Гбур З. В. Бюрократична корупція як загроза національній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 4. С. 156–160.
5. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698–VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/169818> (дата звернення 27.05.2024).
6. Пузирний В., Іванець М. Державний захист осіб, які надають допомогу в запобіганні і протидії корупції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 2(14). С. 71–76.

References

1. Antonova, L. V. and Abdullaiev, V. A. Korrupsiiia yak chynnyk zahrozy natsionalnii bezpetsi. *Public Administration and Regional Development*. 2021. № 2. S. 336–351. [Corruption as a threat to national security, *Public Administration and Regional Development*, No. 2, PP. 336–351] [In Ukrainian]

2. Pro zapobihannia koruptsii : Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1700–VII. [On Corruption Prevention: Law of Ukraine dated 14 October 2014 № 1700–VII]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/170018> [In Ukrainian].

3. Shestak, L. V. Administratyvne pravo : navchalnyi posibnyk. Chernihiv : Chernihivskiy derzhavnyi instytut prava, sotsialnykh tekhnolohii ta pratsi, 2011. 256 s. [Administrative law: manual, Chernihiv State Institute of Law, Social Technologies and Labor, Chernihiv] [In Ukrainian]

4. Hbur, Z. V. Biurokratychna koruptsiia yak zahroza natsionalnii bezpetsi. Investytsii: praktyka ta dosvid. 2018. № 4. S. 156–160. [Bureaucratic corruption as a threat to national security, Investments: practice and experience, No. 4, PP. 156–160.] [In Ukrainian]

5. Pro Natsionalne antykoruptsiine biuro Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1698–VII. [On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine: Law of Ukraine dated 14 October 2014 № 1698–VII]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/169818> [In Ukrainian].

6. Puzyrnyi, V. and Ivanets, M. Derzhavnyi zakhyst osib, yaki nadaiut dopomohu v zapobihanni i protydii koruptsii. Aktualni problemy pravoznavstva. 2018. Vyp. 2(14). S. 71–76.i [State protection of persons assisting in preventing and combating corruption, Current issues of jurisprudence, Issue 2(14), PP. 71–76] [In Ukrainian].

УДК 327(477:061.1НАТО)

Ігор ТОДОРОВ.,
*Директор Центру міжнародної безпеки
та євроатлантичної інтеграції
Ужгородського національного університету,
доктор історичних наук,
(Україна, Ужгород),
ihor.todorov@uzhnu.edu.ua*

ЗАПРОШЕННЯ УКРАЇНИ ДО НАТО ЯК ТРИГЕР НАШОЇ ПЕРЕМОГИ

DOI: 10.5281/zenodo.13846371

У статті проведений аналіз стану та перспектив відносин України з НАТО у контексті сучасної російської інвазії. Ці відносини мають надзвичайне значення, оскільки євроатлантична інтеграція визначена в якості зовнішньополітичної мети України. Російська агресія в Україну значно вплинула на глобальну безпеку і породила необхідність перегляду сучасного міжнародного порядку.

З'явилася потреба в посиленні північноатлантичної стратегічної солідарності для забезпечення миру. Дослідження взаємин України та НАТО в умовах російської агресії включало визначення провідної ролі НАТО в сучасній світовій безпековій архітектурі, розгляд перспектив приєднання України до Альянсу в осяжному майбутньому. Протягом останніх 30 років росія впливала на євроатлантичну політику України, проте сучасна війна ставить крапку в цьому процесі. У закінченні війни Україну слід запросити до НАТО та надати членство у прискореному форматі.

Це відповідатиме зовнішньополітичним настановам України і гарантуватиме незалежність від російських зазіхань. Також варто зазначити, що країни-члени НАТО повинні зупинити боязнь перед Кремлем, адже Україна активно захищає загальні цінності Альянсу. Запросивши Україну, країни-члени НАТО посилять свою безпеку і демонструють свою готовність відновлювати світову безпеку. Будь-які обіцянки забезпечення безпеки Україні без її членства в НАТО є лише міражем, який не передбачає реальних зобов'язань або гарантій. Це підтверджується угодами про співпрацю в сфері безпеки, які укладені між Україною та іншими країнами на початку 2024 року. Існує необхідність прийняття рішення

про початок переговорів щодо прийняття України в склад НАТО під час саміту у Вашингтоні.

Ключові слова: НАТО, євроатлантична інтеграція України, російська агресія, міжнародна безпека.

Ihor Todorov.,

*Director of the Center for International Security
and Euro–Atlantic integration Uzhgorod National University,
doctor of historical sciences
(Ukraine, Uzhhorod), ihor.todorov@uzhnu.edu.ua*

UKRAINE'S INVITATION TO NATO IS THE TRIGGER OF OUR VICTORY

The article analyzes the state and prospects of Ukraine's relations with NATO in the context of the modern Russian invasion. These relations are extremely important, since Euro–Atlantic integration is defined as a foreign policy goal of Ukraine. Russian aggression against Ukraine significantly affected global security and created the need to revise the modern international order. There was a need to strengthen the North Atlantic strategic solidarity to ensure peace.

The study of the relations between Ukraine and NATO in the conditions of Russian aggression included the determination of the leading role of NATO in the modern world security architecture, consideration of the prospects of Ukraine joining the Alliance in the foreseeable future. Over the past 30 years, Russia has influenced Ukraine's Euro–Atlantic policy, but the current war puts an end to this process. At the end of the war, Ukraine should be invited to NATO and granted membership in an accelerated format. This will correspond to Ukraine's foreign policy guidelines and guarantee independence from Russian encroachments. It is also worth noting that NATO member states should stop fearing the Kremlin, because Ukraine actively defends the common values of the Alliance. By inviting Ukraine, NATO member states will send their security and demonstrate their readiness to restore world security. Any promises to provide security to Ukraine without its membership in NATO are only a mirage, which does not involve real obligations or guarantees. This is confirmed by agreements on cooperation in the field of security, which were concluded between Ukraine and other countries at the beginning of 2024. There is a need to make a decision on the start of negotiations on the admission of Ukraine to NATO during the summit in Washington.

Key words: NATO, Euro–Atlantic integration of Ukraine, Russian aggression, international security.

Постановка проблеми. Реальна перспектива набуття членства України в НАТО спроможна зупинити сучасну російську агресію на українських умовах та сприяти спільній перемозі над росією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті розглядаються різні аспекти проблеми, які були предметом наукових розвідок у вітчизняних та зарубіжних дослідників. Роботи таких авторів, як В. Валле [3], С. Віднянський [4], В. В'ятрович [5], Л. Гардінг [6], В. Горбулін [2], Г. Зеленько [9], С. Плохій [8], О. Потехін [10] І. Рущенко [12], Т. Снайдер [13] торкаються деяких аспектів зазначеної проблематики. Водночас виокремлення невіршених елементів загальної проблеми вказує на необхідність подальших досліджень у сфері євроатлантичної інтеграції України в умовах сучасної російської інвазії.

Метою статті є аналіз взаємин України з Організацією Північноатлантичного договору в контексті можливого запрошення. Ця мета досягалася шляхом вирішення таких завдань: визначення провідної ролі НАТО в сучасній світовій безпековій архітектурі, аналіз перспектив приєднання України до Альянсу в осяжному майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після закінчення Другої світової війни у 1949 році було утворено Організацію Північноатлантичного договору. Основною метою цієї організації було визначено захист свободи та безпеки всіх її членів, використовуючи, як військові, так і невійськові засоби. У Північноатлантичному договорі закріплено принцип колективної оборони. Згідно зі статтею 5 цього договору, напад на будь-якого члена Альянсу вважається нападом на всіх. Метою НАТО є забезпечення сталого миру в Європі, ґрунтуючись на загальних цінностях, таких, як демократія, особиста свобода і верховенство права. На теперешній час населення держав-членів Альянсу складає один мільярд осіб, а їхня частка у світовому економічному і військовому потенціалі наближається до 50 % [17].

Безумовно, що держави-члени НАТО разом є міцнішими і краще захищеними, ніж окремо. Відповідно до Північноатлантичного договору, інші європейські держави можуть приєднатися до НАТО за умови згоди всіх членів Альянсу. Принципово, що будь-яка країна, яка прагне вступити до НАТО, повинна поділяти ключові цінності Альянсу й бути готовою внести свій внесок у забезпечення безпеки на євроатлантичному просторі. Амбіції НАТО, викладені в Північноатлантичному договорі доволі прості: захищати свободу, спільні надбання і цивілізацію своїх народів на основі принципів демократії, особистої свободи і верховенства права. Проте для досягнення цієї місії, починаючи з моменту підписання 75 років тому була необхідна величезна напружена праця та самопожертва. Без міцної оборони неможлива безпека. І без міцної оборони неможлива вправна військова сила.

Треба зазначити, що після анексії росією Криму та дестабілізації східної України у 2014 році НАТО була як єдиною міжнародною організацією, яка прийняла рішучу позицію стосовно повної підтримки суверенітету та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Унаслідок окупації Криму росією союзники НАТО у 2014 році ухвалили рішення про припинення всієї практичної цивільної та військової співпраці з росією. Варто нагадати, що всі країни члени Альянсу відповідним чином голосували в ООН та інших міжнародних організаціях на підтримку України. Водночас не можна абстрагуватися від позицій окремих країн, які по суті, суперечать загальній лінії НАТО, зокрема, йдеться про Туреччину, Угорщину, а з недавнього часу, і Словаччину.

Лише після початку війни росії в Україні у 2014 році українське суспільство, нарешті, зрозуміло, що вступ України до НАТО є ключовим засобом гарантування безпеки країни. З того часу ця концепція мала стабільну підтримку приблизно половини громадян. Напередодні широкомасштабного військового вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року 62 % громадян підтримували членство України в Альянсі, а вже через тиждень після початку бойових дій цей рівень підтримки стрімко зріс до 76 %.

Мадридський та Вільнюський саміти НАТО не надали відчутного прориву на шляху до членства України в Альянсі. Проте це, з огляду на ситуацію, було прогнозовано. Втім, для України наразі головне завдання — протистояти російській агресії. У цьому контексті саміти виявилися позитивними. Втім, на жаль, Альянс поки не усвідомив власну роль для перемоги над росією. Причина такої обережності — страх прямої конфронтації з росією. На саміті НАТО у Вільнюсі у 2023 році держави-члени Альянсу підтвердили підтримку майбутнього вступу України до НАТО. Держави-члени Альянсу й надалі підтримуватимуть Україну й аналізуватимуть її здобутки в досягненні оперативної сумісності, а також додаткових демократичних і безпекових перетворень, що є необхідною умовою для вступу до НАТО [18].

На наш погляд, запрошення України до НАТО може зіграти роль триггера для переможного завершення війни. Бо очікування завершення війни для початку переговорів про вступ позбавлено сенсу, воно не сприяє закінченню війни та продукує в росії ілюзію перспективи власної перемоги.

Зрозуміло, активна війна росії на території України та відновлення бойових дій на Близькому Сході, сприяє тому, що держави-члени НАТО стикаються зі збільшеним напруженням. Вагомим подразником стають авторитарні режими, зокрема КНР. Проте, НАТО продовжує зміцнюватися. Альянс розширюється і стає більш ефективним. До складу

Альянсу увійшли Фінляндія і Швеція. На Вільнюському саміті були прийняті нові потужні плани для захисту кожного дюйма території Альянсу, підкріплені великою кількістю військовослужбовців та високоефективними повітряними й морськими силами на східному фланзі. У 2023 році видатки на оборону в європейських країнах—членах НАТО та Канаді зросли на 11%, що є надзвичайним ростом порівняно з попередніми роками. На Вільнюському саміті був ухвалений План дій у галузі оборонного виробництва, спрямований на збільшення виробництва та насичення арсеналів зброї і боєприпасів. Але поки більшість країн Альянсу ще не виконали рекомендацій Вельського саміту 2014 р. про витрати на оборону на рівні 2% національного ВВП. На Вільнюському саміті був ухвалений План дій у галузі оборонного виробництва, спрямований на збільшення виробництва та насичення арсеналів зброї і боєприпасів [17].

Крім зміцнення власної колективної оборони, країни—члени НАТО продовжують підтримувати Україну у важкий для неї період. Надання допомоги Україні — це, не лише прояв благодійності, але і власний безпековий інтерес Альянсу. На Вільнюському саміті створено Раду Україна — НАТО, яка допомагає Україні переходити до стандартів НАТО. Україна вже на шляху до вступу до НАТО [17]. У другі роковини початку широкомасштабної російської агресії Рада Україна—НАТО зробила заяву. У ній підкреслено, що держави—члени Альянсу рішучі, як ніколи, продовжувати підтримку України стільки, скільки знадобиться для її перемоги. Тоді, як Україна законно реалізує невід’ємне право на самооборону, як закріплено в Статті 51 Статуту ООН, держави—члени Альянсу й партнери забезпечують тривалу військову, фінансову й гуманітарну допомогу. Майбутнє України — у НАТО. Держави—члени Альянсу й Україна стоять пліч-о-пліч [16]. У новій Стратегічній концепції, що діятиме до 2030 року росію визнано «найбільш значною і безпосередньою загрозою безпеці союзників, а також миру і стабільності в євроатлантичному регіоні» [19].

Не дивлячись на певні коливання в українській політиці в першій половині 2022 р., курс на євроатлантичну інтеграцію залишався незмінним. Наприкінці вересня 2022 р. було оголошено про подачу Україною заявки на вступ до НАТО (проте сама процедура заявки не передбачена Альянсом). Хоча наша країна вже й так є офіційно визнаним кандидатом на вступ, отримавши у 2018 році статусу *aspiring country*, тобто «держави—аспіранта». Україна з 2009 року виконує Річні національні програми, які структурно і змістовно схожі з ПДЧ, хоча не завжди РНП імплементувалися належним чином. В Адаптованій річній національній програмі на 2024 рік сформульовані дуже конкретні й реальні цілі в усіх складових частинах. Наприклад, ціль «Посилення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки й оборони України» передбачає виконання таких завдань: оновлення Закону України «Про національну безпеку України» з метою посилення демократичного цивільного контролю та нагляду над Збройними Силами України та сектором безпеки та оборони загалом, а також трансформація системи командування та управління відповідно до принципів НАТО; підвищення ефективності управління, посилення нагляду та відповідальності посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони України; розвиток спільного урядування в системі Міністерства оборони; удосконалення об’єднаного керівництва силами оборони держави та планування у сфері безпеки й оборони. Індикаторами виконання визначено внесення зміни до деяких законодавчих актів України щодо посилення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами, удосконалення об’єднаного керівництва силами оборони держави та планування у сфері безпеки й оборони України; завершення трансформації системи командування та управління відповідно до принципів та стандартів НАТО [1].

Необхідність вступу України до НАТО, багато хто на Заході вважає актуальним лише в разі сталого припинення військових дій. Проте це лише один аспект обговорення. Необхідно враховувати, що НАТО є не лише військовим союзом, але й політичною організацією, де важливою є відповідність політичним критеріям, зокрема у сфері демократії. Україна, незважаючи на заяви про свою готовність до членства, має ще вирішити певні проблеми в цій сфері.

Окрім того, країни Заходу уникають прямого конфлікту з росією, тому надання гарантій безпеки Україні стає складною метою до закінчення військових дій. Збереження миру в регіоні вимагає не лише політичної волі, але й готовності приймати ризики. Варто нарешті подолати, що страх загрози прямого конфлікту з РФ. Довіра стратегічному блефу росії обумовлює, те, що Захід не бере на себе стратегічної ініціативи, діє реактивно, тобто продовжує «грати чорними».

Безсумнівно, що західні країни й НАТО загалом, змушені вивчати уроки російсько-української війни. Природа бойових технологій XXI століття свідчить про те, що промисловість має бути невід'ємним елементом, який допомагає підтримувати бойову перевагу та готовність оборони. Варто нагадати, що упродовж 2001–2021 рр. разом країни ЄС збільшили витрати на оборону на 20 %, США — на 66 %, росія — на 292 % і Китай — на 592 % [15].

Під час Вашингтонського саміту НАТО Україна має отримати запрошення, яке еквівалентно початку переговорів про вступ до Альянсу. Для України, для українського народу та для всього вільного світу немає іншого варіанту, окрім як зробити Україну членом НАТО. Проте поки ще немає підтримки не лише від традиційно проблемних в українському питанні Угорщини, Словаччини та Туреччина, і від США та ФРН.

У НАТО щодо ідеї вступу України завжди панувала певна обережність. Парадокс полягав у тому, що Захід розумів важливість України, але мав сумніви стосовно її інтеграції. Тривалий час лунали поради уникати «провокацій» у бік росії, навіть після анексії Криму та початку окупації Сходу України.

Вступ до НАТО є головним пріоритетом для України, ключовою умовою її виживання. Сьогодні політична еліта України та західні уряди є одностайні в питанні членства України в НАТО. Підтримка вступу до Північноатлантичного альянсу серед українців становить майже 90 %. Це більше, ніж кількість прихильників європейської інтеграції і майже рівна кількості тих, хто підтримує незалежність України. Вступ до НАТО не обов'язково повинен означати кінець війни, проте сам по собі може бути способом завершення конфлікту. Вступ України до НАТО — це не ескалація, а навпаки, це засіб для мирного врегулювання. Практично немає альтернативи для зупинки росії, яка реагує лише на силу.

Будь-які гарантії безпеки Україні без членства в НАТО — це фікція і ілюзія, за якими немає жодних реальних зобов'язань. Укладені на початку 2024 р. двосторонні угоди про співпрацю у сфері безпеки доводять це. Посли Джон Гербст і Александр Вершбоу разом із генералом Дугласом Лютом представили спеціальне звернення до Президента США, у якому доводять необхідність прийняти рішення на Вашингтонському саміті про початок переговорів про вступ України в НАТО [14]. Це зробить шлях України до НАТО незворотнім. Водночас варто визначити часові рамки для цього процесу. Україні слід зробити зміни в Конституції, які дозволять розміщувати на своїй території військові бази країн-членів НАТО (втім це можливо лише після закінчення воєнного стану). Але ніхто не вадить Україні системно впроваджувати такі реформи, які є обов'язковими для членства.

Зрозуміло, що швидкий вступ України в НАТО наразі ускладнений перебуванням країни в стані війни: понад 20 % нашої території окуповано. Але існують прецеденти. У 1955 році до Альянсу було прийнято Німеччину, навіть коли її частина була окупована Радянським Союзом. Зараз ефективність будь-якої системи, включаючи НАТО, визначається її здатністю вирішувати глобальні виклики. Прийняття України до НАТО створить нову систему колективної безпеки у світі. У майбутньому членство України в НАТО буде розглядатися як найвдаліший та найуспішніший крок у розвитку Альянсу. Вступ до НАТО України, яку А. Яценюк назвав фортецею світлого боку світу [14], надання їй доступу до військових технологій і зброї, разом із нашим духом волі і свободи, стане суттєвим внеском у спільні зусилля по припиненню численних загроз не лише в Європі, але й у світі загалом, забезпечуючи стабільність на довгі роки й запобігаючи новим конфліктам. Практика підтримки росією авторитарних режимів в Азії, Африці та Латинській Америці, які схильні

до тоталітаризму, відійде в минуле. Ці режими більше не матимуть доступу до російської зброї, яку вони використовували для придушення власних громадян. У випадку поразки росії, Китай може переглянути свою позицію.

Керівникам західних країн, варто нарешті усвідомити, що російська федерація не збирається переглядати свої підходи до міжнародних відносин. Навпаки, посилюється шантаж Заходу, зокрема ядерний. Існує нагальна потреба того, щоб Захід (і Альянс, зокрема), нарешті усвідомив, що війна між росією та Україною в період із 2014 року має сприйматися, як зіткнення двох різних світів та культурних цивілізацій. росія у цьому контексті не може вважатися «проблемним сусідом», з яким можливо досягти домовленостей, але як «екзистенційним ворогом», мета якого полягає в повному знищенні Української держави, руйнуванні НАТО та ЄС. На жаль, таке усвідомлення притаманне поки ще окремим політикам та експертним колам. Необхідно сформулювати спільне бачення майбутньої перемоги. Лише шляхом консолідації Заходу, включаючи Україну, можна зупинити російську агресію, покарати її за системні порушення міжнародного права та зробити неможливим відродження рашизму.

Отже, Україні необхідно й надалі більше залучати зовнішні чинники до опору російській агресії. Зусилля мають бути зосереджені на євроатлантичній та європейській інтеграції. Участь у програмах, започаткованих закордонними партнерами України, сприятиме досягненню ефективних результатів у зміцненні опірності та стійкості українців у майбутньому. Україна має всі передумови для таких змін насамперед завдяки активному громадянському суспільству, яке виявило свою організованість та самопожертву в критичні моменти існування країни. Те саме громадянське суспільство має розширити свій вплив на повсякденне життя, не обмежуючись кризовими ситуаціями. Трансформаційну революцію у свідомості українців треба проводити стійко й постійно. Лише змінивши своє внутрішнє ставлення, ментальність, Україна зможе зайняти своє місце серед цивілізованих націй світу і продемонструвати їм високі духовні цінності, такі як свобода, незалежність, гідність і самоповага. Україна підтверджує свою відданість євроатлантичним принципам, включаючи політичні та правові принципи, верховенство права, належне управління та сталий розвиток. Це включає забезпечення ефективної, незалежної та безпристрасної судової системи, сприяння інклюзивному політичному процесу та відображення в ньому демократичних цінностей, поваги до прав людини, прав меншин та свободи преси.

У разі спільної перемоги України та Заходу глобальні наслідки будуть, безперечно, великими. Це значно змінить баланс сил на користь світової демократії і створить основу для реальної глобальної безпеки. Нова система безпеки вимагатиме не лише правильних декларацій, але й чітких обов'язків для її учасників і сильних інструментів для покарання порушників світового правопорядку. Слабкі структури, такі як ООН і ОБСЄ, які не в змозі виконувати свої функції в галузі безпеки, припинять своє існування в цій ролі. НАТО, у відновленій формі, із часом може перетворитися на інструмент для збереження світового миру в глобальному масштабі. Цей союз цивілізованих держав, побудований на принципах демократії та реальної відповідальності за глобальну безпеку, може стати основою такої системи безпеки. Долею України доручено здійснити цю історичну місію, зіграти ключову роль у цих трансформаціях. Тривалість цієї війни залежить від здатності колективного Заходу усвідомити доленосне значення історичного моменту для подолання глобального тоталітаризму.

Висновки. Тільки повноцінна участь у НАТО може гарантувати незалежність України та звільнити її від російських амбіцій. Запрошення України до Альянсу може відіграти вирішальну роль у зупиненні агресії росії. Необхідно визнати, що зараз країни-члени НАТО мають здатність прийняти Україну в організацію, що також допоможе зміцнити міжнародну безпеку та підтвердити дотримання принципів, закріплених у Преамбулі Північноатлантичного договору. Україна виступає важливим дієвим фактором у контексті оборони загальних цінностей Альянсу. Російська агресія підкреслила необхідність і доцільність вступу України до НАТО, як запобіжного заходу проти подібної агресії в

майбутньому. Проте, запрошення України до НАТО у 2024 році, на жаль, є малоімовірним. Але це не означає, що українській дипломатії не варто працювати над цим питанням напередодні саміту Альянсу у Вашингтоні. Бо, навіть, запрошення може бути потужним сигналом для росії. Саме членство в НАТО має бути спільною метою української влади та суспільства. Проте відсутність такого спільного розуміння мети призводить до неможливості побудови спільної стратегії та виділення необхідних ресурсів. Тому рішення західних партнерів стосовно підтримки постійно вважаються недостатніми. Успіхи та невдачі залежать не лише від героїзму Збройних сил України, а й від допомоги наших партнерів. Без їхньої підтримки перемога стає недосяжною.

Насправді Україна залишається і, на жаль, ймовірно, ще довгий час буде без безпекових гарантій. Звісно, що в тривалій війні з росією Україна спирається не лише на стійкість українців, але й на підтримку країн колективного Заходу. Фінансові ресурси та військова техніка відіграли значну роль у звільненні частини окупованих територій та завданні значних втрат противнику. Захід намагався стримати росію економічно та політично, але це виявилось недостатньо ефективним. Запроваджені санкції росія успішно обходить, а на більш рішучі кроки у наших партнерів не вистачає консолідації та політичної волі. Важливі рішення для України часто приймаються лише після конкретних подій (після Бучі, атак на енергетичну інфраструктуру). Після двох років широкомасштабної інвазії росії в Україну, Захід продовжує обережно та стримано реагувати на дії росії передусім через власний страх. Світові лідери не мали ні політичної, ні юридичної готовності надати Україні гарантії безпеки, ні у 2014 році, ні у 2022, ні зараз. Проте нарешті має прийти розуміння того, що росія не приносить жодної користі світовому порядку. Росія не стане союзником Заходу або стримувачем щодо Китаю, оскільки вже знаходиться у значній залежності від нього. Також вона не є надійним місцем для західних інвестицій. Її збереження в нинішньому стані лише підсилює Китай — основного геополітичного супротивника Заходу. Стратегія перемоги України полягає в тому, щоб переконати партнерів: наша перемога є їхньою перемогою, а наша поразка буде їхньою поразкою.

Список використаних джерел та літератури

1. Адаптована річна національна програма на 2024 рік.. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>
2. Бадрак В., Горбулін В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2022. – 280 с.
3. Валле В. Свобода та її вороги. – К.: Фабула, 2022. – 240 с.
4. Віднянський С., Мартинов А. Російсько–українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.
5. В'ятрович В. Наша столітня. Короткі нариси про довгу війну. – К.: Фабула, 2023. – 256 с.
6. Гардінг Л. Вторгнення. За лаштунками кривавої війни Росії та боротьби України за виживання: пер з англ. І. Возняка. – Харків: Віват, 2023. – 352 с.
7. Декларація Мадридського саміту. Прийнята главами держав і урядів НАТО учасників засідання Північноатлантичної ради в Мадриді 29 червня 2022 року. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_196951.htm].
8. Плохій С. Російсько–українська війна: повернення історії. К.: КСД, 2023. – 400 с.
9. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : аналітична записка. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 64 с.
10. Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Дух і літера, 2023. 552 с.
11. Результати Мадридського саміту НАТО 29–30 червня. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-madrydskoho-samitu-nato-29-30-cherhvnya>.

12. Рущенко І. П. Ідеологія рашизму : монографія / І. П. Рущенко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. – 276 с.
13. Снайдер Т. Що зараз першочергово хвилює Вашингтон і який ризик для України у війні найбільший. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ukrajina-vikonuye-funkciji-nato-z-malenkim-byudzhetom-timoti-snyder-pro-te-shcho-hvilyuye-ssha-i-rosiyu-50360649.html>
14. Яценюк А. Саміт НАТО у Вашингтоні буде в 2024 році. Готуватися треба вже. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/10/25/7425608/>
15. Defence Data 2020–2021 / Key Findings and Analysis. URL: <https://eda.europa.eu/docs/default-source/brochures/eda-defence-data-2021-web-final.pdf>
16. Statement by the NATO–Ukraine Council marking two years of Russia’s full-scale invasion of Ukraine. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_223087.htm?SelectedLocale=en
17. The Secretary General’s Annual Report 2023. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/3/pdf/sgar23-en.pdf
18. Vilnius Summit Communiqué. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=en
19. 2022 Strategic Concept. URL: <https://www.nato.int/strategic-concept>.

References

1. Adaptovana richna natsional'na prohrama na 2024 rik. [Adapted Annual National Program for 2024] URL: <https://www.kmu.gov.ua/> [In Ukrainian]
2. Badrak V., Horbulin V. Nad prirvoyu. 200 dniv rosiys'koyi viyny. Kyiv: Brayt Buks, 2022. – 280 s. [Over the Abyss. 200 days of the Russian war. Kyiv: Bright Books, 2022. – 280 p.] [In Ukrainian]
3. Vallye V. Svoboda ta yiyi vorohy. – K.: Fabula, 2022. – 240 s. [Freedom and its enemies. Kyiv: Fabula, 2022. – 240 p.] [In Ukrainian]
4. Vidnyans'kyi S., Martynov A. Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna ta mizhnarodne spivtovarystvo: monohrafiya. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2023. 264 s. [Russian–Ukrainian war and international community: monograph. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 264 p. (in Russian)] [In Ukrainian]
5. V'yatrovych V. Nasha stolitnya. Korotki narysy pro dovhu viynu. – K.: Fabula, 2023. – 256 s. [Our century. Short Essays on a Long War. Kyiv: Fabula, 2023. – 256 p.] [In Ukrainian]
6. Harding L. Vtorhennya. Za lashtunkamy kryvavoyi viyny Rosiyi ta borot'by Ukrayiny za vyzhyvannya: per z anhl. I. Voznyaka. – Kharkiv: Vivat, 2023. – 352 s. [Invasion. Behind the scenes of Russia's bloody war and Ukraine's struggle for survival. I. Vozniak. – Kharkiv: Vivat, 2023. – 352 p.] [In Ukrainian]
7. Deklaratsiya Madryds'koho samitu. Pryynyata hlavamy derzhav i uryadiv NATO uchasnykiv zasidannya Pivnichnoatlantychnoyi rady v Madrydi 29 chervnya 2022 roku. [Madrid Summit Declaration. Adopted by the NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Madrid on 29 June 2022] URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_196951.htm. [In Ukrainian]
8. Plokhyy S. Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: povernennya istoriyi. K.: KSD, 2023. – 400 s. [Russian–Ukrainian war: return of history. Kyiv, KSD Publ., 2023. – 400 p.] [In Ukrainian]
9. Politychna bezpeka Ukrayiny: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnya. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennya : analitychna zapyska. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2023. 64 s. [Political Security of Ukraine: Problems of Political and State Rule. Predictive assessment, support mechanisms: policy brief. Kyiv : Institute of Political and Ethnic Studies. I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 64 p.] [In Ukrainian]
10. Potyekhin O., Klymenko YU. Heopolityka proty bezpeky: soyuznyts'ke strymuvannya ahresiyi v Yevropi XX – pochatku XXI st. – K.: Dukh i litera, 2023. 552 s. [Geopolitics against

Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe of the XX – Early XXI Centuries. Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 552 p.] [In Ukrainian]

11. Rezul'taty Madryds'koho samitu NATO 29–30 chervnya. [Results of the NATO Summit in Madrid on June 29–30.] URL: https://niss.gov.ua/dos_lidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-madrydskoho-samitu-nato-29-30-chervnya. [In Ukrainian]

12. Rushchenko I. P. Ideolohiya rashyzmu : monohrafiya / I. P. Rushchenko. – Kharkiv : KHNU imeni V. N. Karazina, 2023. – 276 s. [Ideology of Rashism: Monograph. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2023. – 276 p] [In Ukrainian]

13. Snayder T. Shcho zaraz pershocherhovo khvylyuye Vashynhton i yakyy ryzyk dlya Ukrayiny u viyni naybil'shyy. [What Washington is primarily concerned about now and what is the greatest risk for Ukraine in the war.] URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ukrajina-vikonuye-funkciji-nato-z-malenkim-byudzhetom-timoti-snayder-pro-te-shcho-hvilyuye-ssha-i-rosiyu-50360649.html> [In Ukrainian]

14. Yatseniuk A. Samit NATO u Vashynhtoni bude v 2024 rotsi. Hotuvatysia treba vzhe. [NATO summit in Washington will be in 2024. You need to prepare already] URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/10/25/7425608/> [In Ukrainian]

15. Defence Data 2020–2021/ Key Findings and Analysis. URL: <https://eda.europa.eu/docs/default-source/brochures/eda—defence-data-2021—web—final.pdf> [In English]

16. Statement by the NATO–Ukraine Council marking two years of Russia's full-scale invasion of Ukraine. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohqofficial_texts_223087.htm?SelectedLocale=en [In English]

17. The Secretary General's Annual Report 2023.. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/3/pdf/sgar23-en.pdf [In English]

18. Vilnius Summit Communiqué. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023.. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=en [In English]

19. 2022 Strategic Concept. URL: <https://www.nato.int/strategic-concept>. [In English]

УДК: 930.1:101

Роман ХАЛІМОН

*аспірант кафедри права, філософії та політології
(Навчально-науковий інститут історії та
соціогуманітарних дисциплін
ім. О. М. Лазаревського
Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка),
ORCID ID: 0000-0001-8760-6301
khalimamoon@gmail.com*

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ЕФЕКТИВНА ЗБРОЯ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

DOI: 10.5281/zenodo.13846377

Після підступного нападу Російської Федерації на Україну та розв'язання нею геноцидної війни проти українського народу проблема історії та її інтерпретації набула особливої гостроти. В ході інформаційної війни зі сторони країни-агресора відбувається справжня спекуляція інтерпретацією історії, що з одного боку призводить до песимістичних настроїв, росту агресивних тенденцій в багатьох сферах українського суспільства, а з іншого — поряд зі стражданнями, зростання рівня зневіри, український соціум за останні роки демонструє значний рівень консолідації на основі необхідності

досягнення єдиної мети — перемоги над ворогом. У цьому аспекті актуалізується необхідність наукового осмислення та філософського аналізу проблем інтерпретаційності історії України та потреба пошуків шляхів і механізмів протидії інформаційній війні росії проти України в сучасних суспільно–політичних реаліях.

Метою дослідження є оцінка можливостей, методів і способів ведення інформаційної війни, визначення основних напрямів протидії інформаційній агресії рф та визначення ролі інтерпретації історії в цих процесах.

У ході дослідження визначено основні проблеми та недоліки інформаційної сфери України, запропоновано основні механізми її захисту. Один із них — створення системи контрпропагандистського впливу, яка має базуватися на принципах історизму, людяності, та авторитетності. Серед напрямків контрінформаційної протидії у війні росії проти України виділено наступні: правотворчі (оновлення національної системи інформаційної безпеки на законодавчому рівні та розробка нової Доктрини національної безпеки України) та інституційні (діяльність державних та недержавних інституцій з метою формування та реалізації інформаційної безпеки України).

Фундаментальною потребою українського суспільства з точки зору власної самоідентифікації визначено конструювання національного історичного наративу та його закріплення у суспільній свідомості. Визначено потребу нової наукової інтерпретації української історії, яка оновить погляди на минуле українців, звільнить від нав'язаних та ідеологічно заангажованих тлумачень.

У своїх висновках автор спирається на наукові дослідження С. Кримського, В. Дільтея, Е. Ренана, Г. Дебора, І. Котерліна, Д. Мартинець, Г. Пуляк, Н. Гнаевич, О. Рудакевич та ін. дослідників.

Ключові слова: інтерпретація, інформаційна війна, пропаганда, маніпуляція, суспільство, історична пам'ять.

Roman Khalimon,
graduate student of the Department of Law, Philosophy and Political
(Science, educational and scientific institute of history
andsocio–humanitarian disciplines named after O. M. Lazarevsky
National University «Chernihiv Collegium»
named after Taras Shevchenko),
ORCID ID: 0000–0001–8760–6301
khalimamoon@gmail.com

INTERPRETATION OF HISTORY AS AN EFFECTIVE WEAPON IN THE INFORMATION WAR

After the Russian Federation's attack on Ukraine and its unleashing of a genocidal war against the Ukrainian people, the problem of history and interpretation has become particularly acute. In the course of the information war, on the part of the aggressor edge, there is a need for speculation in the interpretation of history, which on the one hand leads to pessimistic attitudes and the growth of aggressive tendencies in many areas Ukrainian marriage, and from another – the order of suffering, the growing level of hatred, the Ukrainian society for the remaining fates demonstrates a significant zeal for consolidation based on the need to achieve a single goal – victory over the enemy. This aspect highlights the need for scientific understanding and philosophical analysis of the problems of interpretation of the history of Ukraine and the need for the search of the nobility and mechanisms for counteracting information. Russia's war against Ukraine in current political realities.

The purpose of the investigation is to assess the possibilities, methods and ways of conducting an information war, identifying the main directions against the information aggression of the Russian Federation and the importance of the role of interpretation stories in these processes.

During the investigation, the main problems and shortcomings of the information sphere of Ukraine were identified, and the main mechanisms of protection were identified. One of them is the creation of a system of counter-propaganda infusion, which may be based on the principles of historicism, humanity, and authority. In the midst of direct counter-information opposition to Russia's war against Ukraine, an offensive has been seen: law-makers (updating the national information security system at the legislative level and developing a new Doctrine of the Nation other security of Ukraine) and institutions (the activities of sovereign and non-state institutions through the formation and implementation of information security of Ukraine).

The fundamental need of the Ukrainian marriage from the point of view of powerful self-identification is the construction of a national historical narrative and its consolidation in the marriage. There is a need for a new scientific interpretation of Ukrainian history in order to take a fresh look at the past of the Ukrainians and avoid the imposed and ideologically biased misconceptions.

In his drafts, the author draws on the scientific research of S. Krimsky, V. Dilthey, E. Renan, G. Debord, I. Koterlina, D. Martinets, G. Pulyak, N. Gnasevich, O. Rudakevich and in pre-successors.

Key words: *interpretation, information war, propaganda, manipulation, marriage, historical memory.*

Постановка проблеми. У сучасному світі інформація відіграє найважливішу роль. Всесвітньо-славний вислів Натана Ротшильда «Хто володіє інформацією, той володіє світом», який став крилатим після того, як його процитував Вінстон Черчіль, яскраво це підтверджує. У боротьбі «за світ» інформаційний простір вдається до ведення запеклих інформаційних воєн, які за останні десятиліття стали невід'ємною складовою практично всіх збройних конфліктів. До того ж, в умовах інформаційного суспільства, вдосконалення комп'ютерних технологій та мережі «Інтернет», інформація стає одним із найнебезпечніших видів зброї.

Одним з основних методів ведення інформаційної війни є пропаганда — поширення фейкових політичних, економічних, історичних, філософських та інших ідей із метою їх нав'язування соціуму. Не останню роль у цій справі відіграє інтерпретація історії. На думку німецького філософа В. Дільтея, завдяки інтерпретації приходить розуміння [3]. Таким чином, історія та її інтерпретація можуть стати ефективним засобом боротьби в інформаційній війні проти росії.

Різні філософські аспекти інтерпретованості проблем історії та осмислення історії досліджувала когорта вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких: С. Кримський, І. Бойченко, Ю. Павленко, В. Бранський, П. Рікбор, Р. Арон, Е. Тоффлер, К. Ясперс, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед найбільш яскравих прикладів інформаційних воєн зі сторони росії можна виокремити нав'язування ідей федералізації та надання російській мові статусу другої державної. Проте, у різні історичні періоди перелік провідних тем для інформаційної агресії змінювався, такими темами свого часу були проблеми Чорноморського флоту, паливно-енергетичного комплексу України, Криму та кримських татар, діяльність екстремістських політичних організацій УНА-УНСО тощо. Окремі дослідники проблематики інформаційних воєн (І. Котерлін, Д. Мартинець, Г. Пуляк) вважають, що вперше Україну перемогли в цій війні, коли шляхом маніпуляцій та спотворення інформації росія переконала світ про те, що Україна не здатна утримувати й обслуговувати ядерну зброю. Як наслідок — Україна добровільно позбулася ядерного статусу і втратила свій вплив на міжнародній арені [6, с. 122].

Метою статті є оцінка можливостей, методів і способів ведення інформаційної війни, визначення основних напрямів протидії інформаційній агресії рф та визначення ролі інтерпретації історії в цих процесах.

Під час інформаційної війни об'єктами руйнування стають ціннісні орієнтири суспільства, національний менталітет, суспільний ідеал, а одним з основних інструментів деструктивного інформаційного впливу стають засоби масової комунікації [1, с. 327].

Нажаль, Україна не стала виключенням. Насправді війна росії проти України розпочалася далеко до 2014 року. Точний рік початку визначити важко, проте можна припустити, що приблизно він співпадає з приходом до влади у рф Володимира Путіна. Спочатку війна мала інформаційну фазу, потім перейшла в економічну площину, з 2014 року — це гібридна віна, а з 24 лютого 2022 року розпочалась її гаряча фаза — повномасштабне вторгнення, що супроводжується тотальним насильством і терором.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Серед методів інформаційної агресії проти України можна виокремити наступні:

- 1) пропаганда;
- 2) інтерпретація історії у вигідному та потрібному напрямку;
- 3) диверсифікація громадської думки;
- 4) маніпуляція та дезінформація;
- 5) психологічний тиск;
- 6) поширення чуток.

Далеко не останню роль у цьому переліку відіграє інтерпретація історії. Інформаційна війна рф проти України активно спрямовувалася на дискредитацію її державності. На цьому фронті в росії працювала ціла армія професійних пропагандистів. Російські ЗМІ, які мають багатий досвід здійснення послідовного імперського впливу на масову свідомість, роками подавали викривлену інформацію та спотворено інтерпретували історію України з позиції великоросійського шовінізму. Як наслідок — зазомбована народна російська маса, у своїй абсолютній більшості, стала підтримувати свою правлячу верхівку.

Кремлівська влада послідовно продовжує використовувати історію та її інтерпретацію як зброю. На думку британської розвідки, цей курс посилюється з метою прищеплення антизахідних настроїв росіянам та залякування західних сусідів росії. Так, наприкінці 2023 року, майже через два роки після повномасштабного вторгнення в Україну, федеральне архівне агентство рф опублікувало збірник документів «Про історичну єдність росіян і українців». Збірник розпочинається статтею Володимира Путіна на цю тему, яка вже публікувалася в липні 2021 року, далі — звернення того ж Путіна про ситуацію в Україні, яке диктатор виголосив напередодні вторгнення — 21 лютого 2022 року.

Усього в збірнику представлено 242 документи, які охоплюють період із XI до XX століття включно. Документи інтерпретує особисто Путін, виправдовуючи нинішню політику Кремля. Вінцем збірника є заяви про те, що «іноземна підривна діяльність перетворила Україну на «антиросійську» державу» [4].

Маніпуляції історичними фактами та імперська ідеологія завжди були дієвими інструментами Кремля в реалізації внутрішньої політики. Проте, у сучасному медійному просторі з необмеженим доступом до інформації дуже легко долати внутрішні медійні кордони й виходити з дезінформацією на зовнішню аудиторію. Це дозволяє відокремити власних опонентів та мобілізувати прихильників по всьому світу. Такий підхід до інтерпретації історії з поширенням маніпулятивного контенту в Інтернеті створює додаткові виклики для збереження достовірності. Цифрові ЗМІ більш вразливі до маніпулятивних наративів, що може привести до заповнення інформаційного простору спотвореними уявленнями, зміни «колективної пам'яті» й цілковитого перегляду історії.

Щороку росія витрачає на інформаційну війну проти України близько 4 млрд дол. [5].

Чи мала шанс Україна виграти інформаційну війну? Можливо й так, якби не прогавила її початок та активну фазу. Нажаль, сьогодні ми змушені констатувати той факт, що інформаційну війну з рф Україна прогнала. Як наслідок, за даними незалежної російської

соціологічної організації «Левада-центр», станом на 02 грудня 2022 року 74 % російського суспільства підтримували війну проти України й були готові воювати з українцями. З них 42 % респондентів «рішуче підтримували» і 32 % «ймовірніше підтримували» дії окупантів [7]. Отже, варто визнати, що Україна — її суспільство, засоби масової інформації та державні органи влади виявилися не готовими до такої масованої інформаційної та військової агресії.

Однією з причин програшу в інформаційній війні є той факт, що українська держава й суспільство не мали такого брудного пропагандистського досвіду, який мала росія. Крім того, українська держава ніколи не атакувала росію на інформаційному фронті, а тримала лише оборонну позицію. Ще однією не менш важливою причиною фіаско України в інформаційній війні можна вважати хиткі підходи до інтерпретації власної історії.

Варто зауважити, що в будь-якому суспільстві встановлення історичної істини часто буває проблематичним явищем, історичні факти та події трактуються неоднозначно, з перекручуванням, із замовчуванням одних та перебільшенням інших фактів. Зачасту це відбувається на догоду правлячій верхівці, відповідно пануючих світоглядних концепцій [11].

Зазвичай для націй історична пам'ять — це об'єднавчий фактор. Французький дослідник Ернест Ренан ще в XIX ст. зауважував: «Нація — це результат довгих зусиль, жертв і самозречення... Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) — ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому — ось головні умови для того, щоби бути народом» [10, с. 117]. Тобто, для того, щоб спільнота стала нацією, недостатньо мати історичну пам'ять, як сукупність фактів, для цього необхідна вибірка за характером інтерпретація історії.

Про історію, як інтерпретацію, говорить і український дослідник Станіслав Кульчицький, який зазначає, що на історії завжди будуть спекулювати, бо така її природа. Саме такі спекуляції були широко представлені в Україні впродовж усього часу її незалежності. На жаль, у нашій державі єдина історична інтерпретація, яка б відповідала національним інтересам, не склалася. Зрозуміло, цим скористався зовнішній ворог, бо саме на суперечливих оцінках історичного минулого легко будувати конфліктну інтерпретацію. Більше того, навіть у державній політиці, яка за природою покликана консолідувати суспільство, були розбіжності щодо історичної пам'яті та її тлумачення. Яскравим прикладам подібних розбіжностей стала тема Голодомору 1932–1933 рр., яка обговорювалася у Верховній Раді п'ятого скликання. Обговорення продемонструвало діаметрально протилежні думки політичних фракцій і груп: НРУ, фракція «Наша Україна» та БЮТ наполягали на визнанні Голодомору геноцидом української нації; Партія Регіонів не визнавала факту геноциду; Соціалістична партія пропонувала в змісті законопроекту «націю» замінити на «народ»; КПУ не визнавали ні геноциду, ні Голодомору, називаючи явище трагедією мільйонів людей: українців, казахів, євреїв, росіян та інших націй і народностей [9]. Цей приклад демонструє, що інтерпретація історії різними політичними силами відбувається не за принципом достовірності, а за політичним принципом, і виступає як зброя в боротьбі за владу. Зрозуміло, що така внутрідержавна ситуація — тільки на руку зовнішнім ворогам та їхнім пропагандистам. Отже, у незалежній Україні історія стала знаряддям брехні на рівні державної політики, ефективним інструментом політичної боротьби та символом розколу українського суспільства, замість того, щоб його об'єднувати.

На думку французького філософа Гі Дебора, сучасні технології маніпуляції свідомістю можуть зруйнувати реальне знання людини, здобуте в ході історичного досвіду. Натомість, за допомогою тих же технологій можна створити штучне знання, яке формує переконання видимості. Людина починає сприймати життя як виставу, а історичний час стає часом пасивного спостереження. У такому стані людина перестає критично мислити, втрачає інтерес до діалогу, стає пасивним спостерігачем політичної вистави — саме те, що і треба владі [2]. Із зазначеного приходимо до висновку, що маніпулювання суспільною свідомістю

— це чітка цілеспрямована діяльність. Важливим ґрунтом для маніпуляцій та підміни понять є втрата реальності, якщо людина не знає власну історію — вона стає об'єктом маніпуляцій. Негативним наслідком політики, яка базується на маніпуляціях є руйнування історичної пам'яті.

Цілком очевидно, що проблемою сучасної довоєнної України був конфлікт інтерпретацій минулого. Низький рівень історичної свідомості українського соціуму та критичний стан його консолідації призвели до тотального інформаційного тиску на нього та до відкритої збройної агресії з боку рф.

Сьогодні ми всі щиро віримо в ЗСУ і з нетерпінням чекаємо на Перемогу України, проте варто зауважити, що для пришвидшення перемоги на полі бою не останню роль зіграє реванш України в інформаційній війні. Для цього треба передусім розробити ефективну систему контрпропагандистського впливу, яка має базуватися на таких принципах:

1) принцип історизму, який передбачає нагадування всьому світу тих сумних уроків історії, де яскравим фігурантом подій була росія, й ось тут, високоточною зброєю знову стане інтерпретація історії;

2) принцип людяності, який передбачає демонстрацію добродійності та людяності українців, навіть у нелюдських умовах, як достойна відповідь на ярлики нацизму, садизму й т.п.;

3) принцип авторитетності, який передбачає використання найвпливовіших, найпопулярніших і найавторитетніших джерел інформації в особах відомих у світі людей різних галузей і напрямків діяльності.

Ця система має охопити всі сфери життя, її варто донести до країн-союзників, до потенційних союзників і не тільки, максимально поширивши по всьому світу. Лише використовуючи такий системний підхід можна створити у світі атмосферу масової підтримки України та не сприйняття російської агресії.

Певні успіхи в цьому напрямку Україна вже має. Як показують соціологічні опитування, проведені «Левада-Центром» у серпні 2023 року, частка громадян росії, які «певно» підтримують дії армії в Україні, скоротилася до мінімуму з початку вторгнення — 38 % [8]. Звичайно, це передусім заслуга ЗСУ та успіхів українських військових на полі бою. Проте, й успіхи України в інформаційній війні також цілком очевидні.

Тож, з метою закріплення успіху на інформаційному фронті, першочерговим завданням усіх суспільних інституцій сьогодні є розробка ефективних заходів щодо нейтралізації інформаційних диверсій росії проти України та недопущення їх у майбутньому. З огляду на зазначене, на порядку денному стоїть повне оновлення національної системи інформаційної безпеки та необхідність розробки нової Доктрини національної безпеки України.

В інформаційній війні проти рф на передових позиціях має бути влада та дипломатичний корпус України. Безумовну підтримку мають надавати ЗМІ. Справжнім і надійним тилом для політиків, дипломатів і медіа мають стати науковці з виробленими актуальними науково-практичними дослідженнями щодо розробки нових стратегій, тактик, доктрин державного управління з метою захисту інформаційного простору держави.

Не дивлячись на актуальність і важливість реалізації викладених вище пропозицій, усе ж таки, на думку автора, найефективнішим ударом по ворогу буде подальша розбудова в Україні демократії та інтеграція в ЄС і НАТО, консолідація українського соціуму, становлення історичної свідомості, як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, та формулювання національної ідеї, як основного об'єднувального чинника. Історична пам'ять українців має бути основною підставою для цих процесів.

Багато хто з науковців, громадських та політичних діячів вважають, що справжнє становлення української нації розпочалося після повномасштабного вторгнення рф. Важливою складовою цього процесу є конструювання національного історичного нарративу та його закріплення в суспільній свідомості. У статті 11 Конституції України зазначається, що «держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Сьогодні конструювання історії України є фундаментальною потребою

суспільства з погляду власної самоідентифікації та розглядається як пріоритетне національне завдання. Нині на порядку денному — запит на нову наукову інтерпретацію української історії, яка оновить погляди на минуле українців, звільнить від нав'язаних та ідеологічно заангажованих тлумачень. Проте, створюючи нову національну історію, варто з повагою ставитися до історичного минулого інших країн і народів. Суперечливі сторінки історії мають досліджуватися спільно й об'єктивно, ми не маємо права нав'язувати свою інтерпретацію історії іншим країнам, проте і вони не повинні нав'язувати нам своє бачення суперечливих історичних подій.

Відповідно, з огляду на зазначене, перед освітянськими та науковими інституціями, такими як Міністерство освіти й науки України, Академія педагогічних наук, Інститут історії НАН України, Український інститут національної пам'яті та ін., постають нові завдання з вироблення таких методик, які б виключали можливості викривлення історичних фактів, мінімізували суб'єктивізм у процесі наукових досліджень. Суттєвого перегляду потребують і методичні рекомендації щодо викладання історії України в закладах освіти.

Цим процесам мають передувати соціологічні опитування щодо проблем історії. Варто зауважити, що останнім часом ґрунтовні дослідження в цій сфері не проводилися, тому дослідження динаміки змін громадської думки буде вкрай важливим і корисним.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що в період інформаційної війни ворог несе прямі загрози національній безпеці, тому інформаційну політику України необхідно якнайшвидше адаптувати до нових умов. На жаль, інформаційну війну, як постійне соціальне явище зовсім усунути не можна, але тримати на певному рівні соціальної небезпеки та контролювати за допомогою державного регулювання цілком можливо. З огляду на зазначене, цілком очевидно є необхідність адекватної інформаційної протидії та майбутніх дій на випередження на інформаційному фронті.

Список використаних джерел та літератури

1. Гнасевич Н. В., Рудакевич О. М. Вплив політичної пропаганди в інформаційно–психологічних операціях: принципи, форми та засоби впливу / Н. В. Гнасевич, О. М. Рудакевич // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали II Міжнародної науково–практичної конференції, м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 21–22 квітня 2017 р.]. – Тернопіль: Економічна думка, 2017 – 379 с.

2. Дебор Г. Суспільство спектаклю. URL: http://ni.biz.ua/11/11_17/11_175332_obshchestvo-spektaklya.html.

3. Dilthey W. Schleiermacher's Hermeneutical System in Relation to Earlier Protestant Hermeneutics // W. Selected Works: On 6 Vol. / Edited by Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1996. V. 4 : Hermeneutics and the Study of History. – P. 33–228.

4. Жабська Є. Яку зброю все частіше використовує РФ? / Єлизавета Жабська. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/jaku-zbroju-dedali-chastishe-vikoristovuje-rf-britanska-rozvidka-rozkrila-tsili-kremlja-967903.htm>.

5. Інформаційна війна коштує Росії 4\$ мільярди. URL: www.ukrinform.ua/ukr.news/2030605.

6. Котерлін І. Б., Мартинець Д. Р., Пуляк Г. В. Специфіка ведення інформаційної війни в Україні, засоби протидії їй як визначальний компонент впровадження інформаційної безпеки держави / І. Б. Котерлін, Д. Р. Мартинець, Г. В. Пуляк // Юридичний науковий електронний журнал. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. пр. – К.: 2015. – №3. – С. 121–123.

7. Ляшук Ю. Скільки росіян підтримують війну проти України – опитування. / Юрій Ляшук. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/skilki-rosijan-pidtrimujut-vijnu-proti-ukrajini-opituvannja-893326.html>.

8. Озтурк І. Скільки росіян підтримують війну: несподівані дані. / Ірина Озтурк URL.: <https://glavcom.ua/world/world-politics/skilki-rosijan-realno-pidtrimujut-vijnu-onovleni-dani-960018.html>.

9. Пленарні засідання 28 листопада 2006 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/8818.html

10. Ренан Е. Що таке нація? / Ернест Ренан. Переклад з французької Миколи Залізняка, «Націоналізм» (Антологія), К.: «Смолоскип», 2000. – С. 107–120.

11. Чуб Л. Встановлення історичної істини або Крах російських міфів / Л. Чуб. URL.: yatran.com.ua.

References

1. Hnasevych N. V., Rudakevych O. M. (2017). Vplyv politychnoyi propahandy v informatsiyno-psycholohichnykh operatsiyakh: pryntsypy, formy ta zasoby vplyvu. [The influence of political propaganda in information and psychological operations: principles, forms and means of influence]. Ternopil': Ekonomichna dumka, 2017, 379 [In Ukrainian]

2. Debor H. Suspil'stvo spektaklyu [Society of the performance]. URL.: http://ni.biz.ua/11/11_17/11_175332_obshchestvo-spektaklya.html [In Ukrainian]

3. Dilthey W. Schleiermacher's (1996). Hermeneutical System in Relation to Earlier Protestant Hermeneutics. W. Selected Works: On 6 Vol. Edited by Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi. Princeton, NJ : Princeton University Press V. 4 : Hermeneutics and the Study of History, 33–228. [In Ukrainian]

4. Zhabs'ka Y. Yaku zbroyu vse chastishe vykorystovuye RF? [What weapon is increasingly used by the Russian Federation?]. URL.: <https://glavcom.ua/world/world-politics/jaku-zbroju-dedali-chastishe-vikorystovuje-rf-britanska-rozvidka-rozkrila-tsili-kremlja-967903.htm> [In Ukrainian]

5. Informatsiyna viyna koshtuye Rosiyi 4\$ mil'yardy [Information warfare costs Russia \$4 billion]. URL.: www.ukrinform.ua/ukr.news/2030605 [In Ukrainian]

6. Koterlin I. B., Martynets' D. R., Pulyak H. V. (2015). Spetsyfika vedennya informatsiynoyi viyny v Ukrayini, zasoby protydyiyi yiy yak vyznachal'nyy komponent vprovadzhennya informatsiynoyi bezpeky derzhavy. [The specifics of conducting an information war in Ukraine, the means of countering it as a defining component of the implementation of state information security]. Kyiv: Filosofiya. Kul'turolohiya – №3, 121–123 [In Ukrainian]

7. Lyashchuk Y. Skil'ky rosiyan pidtrymuyut' viynu proty Ukrayiny – opytuvannya. [How many Russians support the war against Ukraine – survey]. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/skilki-rosijan-pidtrimujut-vijnu-proti-ukrajini-opituvannja-893326.html> [In Ukrainian]

8. Ozturk I. Skil'ky rosiyan pidtrymuyut' viynu: nespodivani dani. [How many Russians support the war: unexpected data]. URL.: <https://glavcom.ua/world/world-politics/skilki-rosijan-realno-pidtrimujut-vijnu-onovleni-dani-960018.html> [In Ukrainian]

9. Plenarni zasidannya 28 lystopada 2006 roku [Plenary sessions on November 28, 2006]. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/8818.html [In Ukrainian]

10. Renan E. Shcho take natsiya? (2000) [What is a nation?].

Translated from the French by Mykola Zalizniak, “Nationalism” (Anthology). Kyiv: Smolosky, 107–120 [In Ukrainian]

11. Chub L. Vstanovlennya istorychnoyi istyny abo Krakh rosiys'kykh mifiv [Establishment of historical truth or the collapse of Russian myths]. URL.: yatran.com.ua [In Ukrainian]

Людмила ЧАБАК
кандидат філософських наук,
директор проєктів Сіверського інституту регіональних досліджень
м. Чернігів,
ORCID ID: 0000–0001–8874–2647

**РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В ГРОМАДАХ:
ВИКЛИКИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ ТА ВІЙНИ**

DOI: 10.5281/zenodo.13846406

Стаття присвячена основним викликам, що постали перед сферою культури на локальному рівні в умовах пандемії COVID–19 та повномасштабного вторгнення держави–агресора. Дослідження здійснюється в контексті відображення нагальних суспільних та політичних процесів, які стали визначальними факторами для розвитку культури в територіальних громадах України.

Акцент зроблено саме на регіональному вимірі культури, де культурні установи та ініціативи стикаються з численними труднощами в умовах воєнного часу. Аналізується ситуація в культурному просторі територіальних громад з врахуванням викликів, що виникають внаслідок військових дій та пандемії. Розглядаються виклики, пов'язані з руйнуванням та знищенням культурних пам'яток, які є важливими елементами національної спадщини.

Особлива увага приділяється проблемам відтоку кадрів та втраті значної частини фахівців у сфері культури через зміну сфери діяльності та виїзд за межі України. Ці проблеми значно ускладнюють функціонування культурних інституцій та їх здатність надавати культурні послуги населенню. Окремий блок присвячено потребам у задоволенні культурного попиту українців, який набуває особливого значення в умовах соціальної напруги та кризи.

Проаналізовано проблеми фінансування сфери культури, які стали ще більш гострими в умовах економічних обмежень, викликаних війною та пандемією. Також йде мова про неможливість оцінки повного масштабу руйнувань та втрат у сфері культури через активні бойові дії та відсутність зв'язку з тимчасово окупованими територіями.

Ця стаття підкреслює необхідність системного підходу до відновлення та підтримки культурних ініціатив на регіональному рівні, а також закликає до більшої уваги з боку держави та міжнародної спільноти щодо збереження культурної спадщини України в умовах поточних викликів.

Ключові слова: культура, відновлення, війна, територіальні громади.

Liudmyla Chabak
candidate of philosophical sciences,
director of projects of the "Siverian Institute of Regional Studies"

**CHALLENGES FOR THE SPHERE OF CULTURE
IN THE CONDITIONS OF PANDEMIC AND WAR**

The article is dedicated to the main challenges faced by the cultural sphere at the local level under the conditions of the COVID–19 pandemic and the full–scale invasion by the aggressor state. The research is conducted in the context of reflecting urgent social and political processes, which have become decisive factors for the development of culture in the territorial communities of Ukraine.

The focus is on the regional dimension of culture, where cultural institutions and initiatives encounter numerous difficulties during wartime. The situation in the cultural space of territorial communities is analyzed, considering the challenges arising from military actions and the pandemic. The challenges related to the destruction and damage of cultural monuments, which are important elements of national heritage, are considered.

Special attention is paid to the problems of brain drain and the loss of a significant portion of specialists in the cultural sector due to changes in the field of activity and emigration outside of Ukraine. These problems significantly complicate the functioning of cultural institutions and their ability to provide cultural services to the population. A separate section is dedicated to the needs of satisfying the cultural demand of Ukrainians, which becomes particularly important in conditions of social tension and crisis.

The article analyzes the funding problems of the cultural sector, which have become even more acute under the economic constraints caused by the war and the pandemic. It also addresses the inability to assess the full scale of destruction and losses in the cultural sphere due to active hostilities and the lack of communication with temporarily occupied territories.

This article emphasizes the necessity of a systematic approach to the restoration and support of cultural initiatives at the regional level and calls for greater attention from the state and the international community to the preservation of Ukraine's cultural heritage in the face of current challenges.

Key words: *culture, recovery, war, territorial communities.*

Постановка проблеми. Не зважаючи на третій рік повномасштабної війни в Україні, ситуація з аналізом втрат та викликів для розвитку сфери культури на регіональному рівні залишається не до кінця усвідомленою та вивченою. Бракує тут, як системних досліджень, так і, власне, професійних кадрів, які могли б ці дослідження здійснити. Інші завдання з відновлення та підтримки територіальних громад найчастіше залишають поза увагою сферу культури, залишаючи ці питання на розсуд місцевої влади. Відтак, забезпечення життєдіяльності місцевих культурних інституцій там, де це взагалі можливо, продовжується за звичними, зачастих уже доволі застарілими принципами й нерідко передбачає підтримку розгалуженої мережі іноді вже фактично непрацюючих закладів чи їх філій в малонаселених пунктах.

Однак, фахівці різних галузей наук вже досить давно говорять про необхідність детального аналізу основних викликів, що постали перед сферою культури в умовах пандемії COVID-19, а потім й повномасштабного вторгнення російської федерації. Інтерес до проблематики підігривається й розумінням того, що за умов подальшого негативного розвитку ситуації деякі культурні артефакти та практики можуть бути не лише суттєво пошкоджені, але й знищені та втрачені назавжди, а деградація культури в окремих локальних осередках набуде незворотного характеру. При цьому варто розуміти, що передумови частини проблем та викликів, з якими зіткнулася українська культура, було закладено ще в довоєнний період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій демонструє, що в Україні вже почалося здійснення аналітичної роботи щодо викликів для сфери культури в умовах, як пандемії так і повномасштабного вторгнення російської федерації. Щоправда, такі дослідження не надто заглиблюються в регіональний рівень та не враховують регіональну та локальну специфіку, а апелюють, скоріше, до узагальнених результатів.

Зокрема, представниками Національного інституту стратегічних досліджень підготовлено аналітику «Ситуація у сфері культури: виклики та події» станом на 2022 рік. [1]. Заступницею Міністра культури та інформаційної політики Г. Григоренко висвітлено ситуацію на культурному фронті під час війни [2], представниками Українського культурного фонду досліджено, як війна вплинула на культурне дозвілля молодих українців, яким є актуальний запит на культурні послуги та який рівень готовності долучатися до культурних заходів та загалом до процесу післявоєнної відбудови української культури [3].

Однак, більшість такої аналітики зосереджена саме в громадській сфері, презентаціях та виступах громадських активістів, волонтерів, митців, фахівців–практиків, яким небайдужа доля української культури. Водночас на сьогодні ще замало, власне, наукових студій, професійного аналізу ситуації, що склалася, та напрацювання комплексних шляхів її пом'якшення, тобто подолання хоча б частини існуючих викликів. Також фактично відсутній аналіз ситуації на регіональному рівні, в розрізі територіальних громад, з врахуванням специфіки та відмінностей території, а також управління сферою культури.

Отже, **метою статті** є аналіз основних викликів, що постали перед сферою культури на локальному рівні (рівні територіальних громад) в умовах пандемії COVID–19, а потім й повномасштабного вторгнення сусідньої держави–агресора.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі українська культура зіткнулася з жахливими, непересічними викликами та проблемами, відлуння яких відчуватиметься десятиліття, а то й століття. Саме їх розгляду буде присвячена основна частина статті. Однак, розуміння викликів у сфері культури, з якими зіткнулися територіальні громади України з початком повномасштабного вторгнення неможливе і без тієї передісторії, яку створила пандемія. Адже тривала робота закладів культури у дистанційному режимі, чи, фактично, оголошення простою – призупинення роботи для значної частини тих професіоналів, хто найбільше працював із відвідувачами, але у 2020 – 2021 роках не зміг забезпечити належні карантинні умови, не сприяла активній роботі з громадянами. Відтак, утворився певний вакуум, не заповнений за об'єктивних причин і до цього часу. Найгостріше ця проблема відчувалася на місцях, невеликих територіальних громадах. У деяких з них, починаючи з 2020 року, не працює жоден заклад культури. В такому випадку майже не можна говорити про розвиток культурного життя на цих територіях (як мінімум в офіційній площині). В інших – заклади культури (однак не в повному сенсі цього слова) все ж повернулися після тривалої перерви до роботи, однак значно скоротили перелік надання культурних послуг, чи зосередилися, в основному на волонтерській діяльності, наприклад, плетінні сіток для військових, що (не піддаючи сумніву користь такої роботи), все ж не розкриває зміст культурної діяльності.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на українську територію значно поглибило існуючі проблеми. Основні виклики, з якими зіткнулися представники сфери культури, пов'язувалися з неможливістю для багатьох інституцій та професіоналів продовжувати активну культурну й мистецьку діяльність. Особливо гостро ця проблема постала на початку повномасштабного вторгнення. І пов'язана вона не лише з фізичною неможливістю продовження діяльності як такої (знищення або пошкодження приміщення закладу культури, активні бойові дії), але й з морально–психологічним станом митців, першочерговими потребами збереження власного життя та здоров'я. Пошкодження або руйнування значної частини закладів культури (театрів, клубів, музеїв, бібліотек, виставкових центрів тощо), які акумулювали культурний досвід та надбання – один із найсерйозніших викликів.

За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, станом на 29 вересня 2023 року збитків зазнали 1702 об'єкти культурної інфраструктури, які розташовані не лише на сході та півдні України, але й на півночі держави та в її центральній частині. Найбільших втрат і збитків культурна інфраструктура зазнала у Донецькій, Херсонській, Харківській, Київській, Миколаївській, Луганській та Запорізькій областях. При цьому найчисельнішою групою об'єктів культурної інфраструктури, які зазнали пошкоджень чи руйнувань, є клубні заклади [4].

На жаль, процес пошкоджень та руйнувань продовжується, й об'єктивно оцінити повні масштаби втрат можливо буде лише після завершення війни.

Наступний виклик пов'язаний з обмеженим режимом роботи значної частини вцілілих закладів культури в громадах. Деякі з них взагалі залишаються зачиненими. Причини різні: відсутність бомбосховищ чи їх неналежний стан, відтік кадрів (багато митців та працівників культури через повномасштабне вторгнення змушені були залишити рідні домівки),

фінансові втрати (через обмежені можливості для заробітку, зменшення фінансування на утримання закладів тощо).

Пов'язана з попереднім викликом і можливість (чи її відсутність) здійснювати культурну, художню діяльність за межами зруйнованого чи зачиненого закладу культури. Адже на багатьох окупованих та прифронтових територіях проведення цієї діяльності залишається так само недоступним.

Гострою залишається й необхідність переформатування діяльності тих закладів, які все ж таки (хоча б формально) працюють. Наприклад, актуальним залишається пошук шляхів задоволення попиту відвідувачів на культурні послуги в умовах постійних повітряних тривог, необхідності приймати обмежену кількість відвідувачів (з огляду на потенційне розміщення в бомбосховищі тощо), організація сучасної роботи музеїв, наповнення експозицій, пошук нових концепцій об'єктів для показу, зважаючи на евакуацію або консервацію більшої частини експонатів.

Відтак, проблемним є питання проведення культурних заходів в умовах воєнного стану. Тут також варто брати до уваги як етичний момент (не всі громадяни прихильно ставляться, зокрема, до проведення розважальних заходів в умовах війни, через власні втрати, травматичні ситуації тощо, відчувають біль та нерозуміння, несприйняття чужої радості), так і змістовну складову. Наприклад, на місцевому рівні заклади культури тільки поступово починають опановувати нову термінологію, нові наративи, пов'язані з відзначенням тих чи інших важливих історичних, знакових подій, державних свят, вшануванням подвигів героїв як минулого так і сучасності. Певного уніфікованого регламенту тут не існує і кожному доводиться самотужки, в міру можливостей та наявного кадрового потенціалу вирішувати таке питання. Відтак часом ще спостерігається вживання фактично «радянських» термінів, плутанини у питаннях війни, повномасштабного вторгнення тощо. Працівникам сфери культури часом бракує знань та підвищення кваліфікації в цьому напрямі.

Однак, як показує практика останнього року – в суспільстві, незважаючи на повномасштабне вторгнення, продовжує існувати низка культурних потреб (відвідування театральних вистав, концертів, виставок, читання книг, прослуховування пісень чи перегляд фільмів тощо), які потрібно задовольняти. Відтак є дилема: як організувати доступ до культурного продукту та не наразити на загрози відвідувачів й не пошкодити експонати.

Значним є й виклик, пов'язаний з втратою значної частини експонатів, культурних пам'яток, їх вивезення на непідконтрольну Україні територію. Наразі неможливо зафіксувати точну кількість таких тимчасово або назавжди втрачених експонатів та, власне, й не дуже зрозумілими є шляхи їх повернення.

Окремо варто сказати й про виклики, пов'язані власне з творчістю, можливістю створення нового культурного продукту. Перші дні війни не спонукали до цієї діяльності, оскільки, насамперед, йшлося про виживання та інстинкт самозбереження. Водночас, трагічні переживання та емоції згодом призвели до сплеску нових творчих ініціатив. Як зазначила Г. Григоренко, всі ці плакати, зображення, меми – це теж творчість, це те, що надихає, дає сили і розуміння того, за що ми воюємо [2]. Така творчість стала об'єктом для натхнення, мотивацією до дій, тим засобом, що дозволяла підтримати ментальне здоров'я, знизити рівень стресу та дати сили для виживання та відновлення в умовах війни.

В умовах війни доводиться констатувати й виклики, пов'язані з відтоком з України талановитих діячів культури. Окрім військових реалій та невизначеності майбутнього сприяє цьому й політика західних держав (через тимчасову допомогу, стипендії, навчання тощо). Втрати значної частини фахівців сектору пов'язуються і зі зміною сфери їх діяльності (як в Україні так і за її межами). Наприклад, на регіональному рівні через закриття переважної кількості закладів культури (клубів, бібліотек), оголошення простою ще в період пандемії, працівники поступово звільнялися або ж знаходили собі інші професійні сфери для розвитку. Ситуація поглибилася з початком повномасштабного вторгнення. До цього додалися міграційні процеси – вимушені переміщення представників сфери культури на інші

території. А вслід за тим – необхідність пошуку засобів для існування, нової роботи, яка зачасту не співпадала за професійним профілем з попередньою.

Не сприяє розвитку культури й стан її фінансування (який тривалий час залишався доволі низьким та став ще більш обмеженим в умовах воєнного стану). Тут можна говорити як про проблеми з фінансуванням закладів культури, так і про низький рівень винагород фахівців у культурному секторі.

З огляду на об'єктивні виклики війни недостатнім є й рівень уваги до сфери культури з боку місцевої влади. Сучасні керівники органів місцевого самоврядування не приділяють належної уваги питанням розвитку культури в громадах та, водночас, недооцінюють її роль в процесах підтримки не лише патріотизму, але й ментального здоров'я населення. Хоча на це є як суб'єктивні так і об'єктивні причини. І не завжди достатня підтримка сфери культури на місцевому рівні є взагалі можливою.

До того ж почалося певне «спекулювання» з боку різноманітних представників громадськості та політикуму щодо необхідності фінансування та розвитку сфери культури в умовах війни. Суспільна дискусія щодо того, проводити чи не проводити певний культурний захід, виділяти кошти на реалізацію того чи іншого культурного проекту чи ні, стає все більш гострою.

Окремо варто сказати й про формування спроможної мережі закладів культури в громадах. Наразі більшість закладів залишаються не інституалізованими, тобто, не є юридичними особами, не можуть самостійно проводити власну господарську та управлінську діяльність, а працівники таких умовних закладів насправді є працівниками місцевих рад, або ж їхніх структурних підрозділів.

Висновки. Це далеко не повний перелік викликів, з якими зіткнулася сфера культури в умовах пандемії та повномасштабного вторгнення російської федерації.

Наразі оцінити повний масштаб руйнувань та втрат у сфері культури неможливо через активні бойові дії та відсутність зв'язку з тимчасово окупованими територіями України, а відтак неможливо й об'єктивно оцінити весь спектр ризиків, з якими стикається та продовжуватиме стикатися українська культура в майбутньому. А, отже, нові дослідження, аналітика та напрацювання конкретних шляхів мінімізації втрат, виходу з ситуації, що склалася, є вкрай необхідними.

Список використаних джерел та літератури

1. Валецький О.Л., Литвиненко О.М. Ситуація у сфері культури: виклики та події. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/kultura_vikliki.pdf
2. Григоренко Г. Культурний фронт під час війни. URL: <https://voxukraine.org/kulturnyj-front-pid-chas-vijny?fbclid=IwAR1hdUdI9AMuBqKMTAfwu9B86ZeUduJ81hc2ixXglBGaz2Lwl4-aBmI6AX0>
3. Берковський В. Як війна вплинула на культурне дозвілля молодих українців?. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/03/15/253324/>
4. Через російську агресію в Україні постраждали 1702 об'єкти культурної інфраструктури/ Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-1702-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/>

References

1. Valevskyi O.L., Lytvynenko O.M. Sytuatsiia u sferi kultury: vyklyky ta podii [Situation in the field of culture: challenges and events.] URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/kultura_vikliki.pdf [In Ukrainian]
2. Hryhorenko H. Kulturnyi front pid chas viiny. [Cultural front during the war] URL: <https://voxukraine.org/kulturnyj-front-pid-chas-vijny?fbclid=IwAR1hdUdI9AMuBqKMTAfwu9B86ZeUduJ81hc2ixXglBGaz2Lwl4-aBmI6AX0> [In Ukrainian]

3. Berkovskyi V. Yak viina vplynula na kulturne dozvillia molodykh ukrainsiv?. [How did the war affect the cultural leisure of young Ukrainians?] URL: <https://life.Pravda.com.ua/columns/2023/03/15/253324/> [In Ukrainian]

4. Cherez rosiisku ahresiiv v Ukraini postrazhdaly 1702 obiekty kulturnoi infrastruktury/ Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. [Due to Russian aggression in Ukraine, 1702 objects of cultural infrastructure were damaged / Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine.] URL: <https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-1702-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/> [In Ukrainian]

УДК 37.017.4: [004.056.5+351.8628

Наталія ШАКУН

кандидат філософських наук, доцент,
зав. кафедри філософії і суспільних наук
Національного університету «Чернігівська політехніка»
(Чернігів, Україна) shakunn@meta.ua

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІІ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВІЙНАМ

DOI: 10.5281/zenodo.13846498

Стаття присвячена аналізу деструктивного впливу інформаційних воєн на людську свідомість та розкриттю потенціалу громадянської освіти як гуманітарної технології протидії інформаційним впливам ворога. У сучасному світі інформаційні війни стають все більш розповсюдженим інструментом маніпуляції та дезінформації, що ставить під загрозу суспільну стабільність та безпеку. Зважаючи на це, особливо важливо розробляти та впроваджувати ефективні методи захисту від таких впливів.

Для досягнення мети авторка застосовує проблемно-пошуковий метод, який дозволяє подати матеріал у вигляді проблемних ситуацій і заохотити читача до спільного аналізу та пошуку рішень. Використовується також критико-інформаційний метод, який передбачає встановлення об'єктивних зв'язків між окремими інформаційними джерелами, систематизацію інформації, зіставлення джерел та їхню критичну оцінку. Це дозволяє глибше зрозуміти механізми інформаційного впливу та розробити стратегії для їхньої нейтралізації.

Обґрунтовується думка, що ефективним засобом протидії інформаційним війнам є громадянська освіта. Вона формує громадянську компетентність особи, здатність до активізму, включає вміння фільтрувати когнітивні упередження, здійснювати фактчекінг, критично та аналітично мислити. Громадянська освіта сприяє формуванню стійкої громадянської ідентичності, що є важливим чинником у протистоянні дезінформації та пропаганді.

У статті аналізується, як громадянська освіта може бути інтегрована в навчальні програми різних рівнів, від початкової школи до вищої освіти, а також у програми неформальної освіти для дорослих. Розглядаються різні методи та інструменти, що можуть бути використані для підвищення рівня критичного мислення та медіаграмотності серед населення. Особлива увага приділяється необхідності розвитку навичок фактчекінгу та вміння розпізнавати маніпулятивні техніки в інформаційному просторі.

Також обговорюється роль державних і недержавних організацій у підтримці та розвитку громадянської освіти як засобу протидії інформаційним війнам. Пропонуються рекомендації щодо розробки державних політик та стратегій, спрямованих на підвищення інформаційної безпеки суспільства через посилення громадянської освіти. Наголошується на

важливості міжнародного співробітництва у цій сфері, обміну досвідом та кращими практиками між країнами.

Таким чином, стаття підкреслює, що громадянська освіта є ключовим елементом у боротьбі з інформаційними війнами, забезпечуючи суспільству необхідні знання та навички для захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Ключові слова: інформаційна війна, дезінформація, пропаганда, критичне мислення, аналітичне мислення, громадянська освіта, громадянська ідентичність.

Nataliia Shakun

*candidate of Philosophy Sciences (PhD in Philosophy Sciences)
Associate Professor, Head of the Department of Philosophy
and Social Sciences at Chernihiv Polytechnic National University
(Ukraine, Chernihiv),
shakunn@meta.ua*

CIVIC EDUCATION AS A MEANS OF COUNTERING INFORMATION WARS.

The article is dedicated to analyzing the destructive impact of information wars on human consciousness and uncovering the potential of civic education as a humanitarian technology to counter enemy informational influences. In the modern world, information wars are becoming an increasingly widespread tool of manipulation and disinformation, threatening societal stability and security. Therefore, it is especially important to develop and implement effective methods of protection against such influences.

To achieve the goal, the author employs a problem–search method, which presents the material in the form of problem situations and encourages the reader to jointly analyze and seek solutions. A critical information method is also used, which involves establishing objective connections between individual information sources, systematizing information, comparing sources, and critically evaluating them. This approach allows for a deeper understanding of the mechanisms of informational influence and the development of strategies for their neutralization.

It is argued that an effective means of countering information wars is civic education. Civic education develops civic competence, and the ability for activism, and includes skills for filtering cognitive biases, fact–checking, and critical and analytical thinking. Civic education contributes to forming a resilient civic identity, which is a crucial factor in resisting disinformation and propaganda.

The article analyzes how civic education can be integrated into educational programs at various levels, from primary school to higher education, as well as in non–formal adult education programs. Different methods and tools that can be used to enhance the level of critical thinking and media literacy among the population are considered. Special attention is given to the necessity of developing fact–checking skills and the ability to recognize manipulative techniques in the informational space.

The role of governmental and non–governmental organizations in supporting and developing civic education as a means of countering information wars is also discussed. Recommendations are offered for the development of state policies and strategies aimed at increasing societal informational security through the enhancement of civic education. The importance of international cooperation in this field, including the exchange of experiences and best practices between countries, is emphasized.

Thus, the article highlights that civic education is a key element in combating information wars, providing society with the necessary knowledge and skills to protect against destructive informational influences.

Key words: information war, disinformation, propaganda, critical thinking, analytical thinking, civic education, civic identity.

Постановка проблеми. В умовах інформаційного суспільства трансформуються всі сфери соціального буття, що супроводжується як появою нових можливостей, так і наростанням ризиків та глобальних і локальних загроз. Інформація, яка є ключовим фактором у процесах самоорганізації та еволюції складних соціальних систем (індивід, соціальна група, громада, суспільство, держава, планетарне людство) здатна, з одного боку, підтримувати їх стабільне функціонування, а з іншого — здійснювати деструктивний вплив та нарощувати процеси ентропії.

Новітні форми протистояння в інформаційному просторі та використання інформаційних засобів впливу породжують маніпуляцію індивідуальною та суспільною свідомістю, несуть загрозу національній безпеці держави, спричиняють численні локальні та глобальні конфлікти.

Проблема протидії інформаційним війнам, попередження та усунення їх наслідків належить до вкрай актуальних та викликає дослідницький інтерес фахівців різних галузей знання (політологів, філософів, соціологів, психологів, істориків), а також практиків у сфері інформаційних технологій, кібербезпеки, комунікації, політики, національної безпеки, дипломатії, місцевого самоуправління тощо.

Ця проблема тим більше актуалізується в умовах російської агресії проти України, спрямованої на знищення її суверенітету та державності. Ворог використовує велике різноманіття інформаційних технологій і засобів для того, щоб внутрішньо дестабілізувати нашу країну та створити її негативний образ на міжнародній арені.

У таких умовах особливої значущості набуває дослідження механізмів протистояння інформаційним загрозам шляхом впровадження демократичної моделі громадянської освіти, здатної сформувати громадянську компетентність індивіда — знання про устрій та функціонування політичної системи, окремих органів влади, а також навички протидії інформаційним впливам, розв'язання конфліктів, взаємодії з владою, формування критичного та аналітичного мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема інформаційного впливу, інформаційної війни досліджувалась науковцями різних галузей знання — філософами, соціологами, психологами, правниками. Інформаційний вплив на суспільну трансформацію став предметом уваги західноєвропейських учених із 60х рр. ХХ ст. — Д. Бела, М. Кастельса, Й. Масуди, Е. Тофлера. Вплив соціальних медіа на суспільну свідомість дослідив М. Маклюен, пропаганди — Ж. Еллюль, Г. Ласвель. Тему інформаційних воєн піднімали такі американські вчені, як П. Вілсон, А. Даллас, Р. Кларк, Р. Шафранські та ін.

Особливості українського інформаційного простору стали предметом уваги Л. Біловуса, Ю. Бондара. Сутність, засоби реалізації та можливості протидії інформаційним війнам досліджують такі вітчизняні вчені, як І. Валюшко, І. Гамова, В. Горбулін, О. Данильян, О. Дзьобань, О. Дубас, О. Курбан, В. Кротюк, О. Марунченко, Г. Почепцов, Г. Сасин, В. Таркін, О. Щербіна.

Тему критичного мислення, як засобу спротиву в інформаційній війні піднімає С. Куцепал, моделі та концептуальне підґрунтя громадянської освіти проаналізовані в роботах С. Клепка, О. Тягла, впровадження громадянської освіти, як умови розбудови демократії досліджує М. Бойчук.

Мета статті. У зв'язку з вищезазначеним, актуальності набуває аналіз деструктивного впливу інформаційних воєн на людську свідомість та розкриття потенціалу громадянської освіти, як гуманітарної технології протидії інформаційним впливам ворога.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформація, інформаційне суспільство, інформаційні війни — це поняття, які викликають найбільший інтерес дослідників у різних сферах життєдіяльності людини. Інформаційні технології докорінно змінюють суспільний

поступ, трансформують політику, економіку, освіту, культуру, державне управління, місцеве самоврядування тощо.

Принагідно нагадаємо, що «інформація» (від лат. *informatio* — роз'яснення, виклад, обізнаність) — це отримання відомостей про що–небудь. Поняття використовується в різних науках (інформатиці, кібернетиці, біології, фізиці), при цьому в кожній галузі знання наповнюється різним змістом.

Спроби досягнути сутність інформаційного впливу на людину були здійснені ще в античні часи. Філософи аналізують інформацію як багатоплановий, складний феномен, що по–різному проявляє себе в умовах реалізації комунікаційних процесів. В онтологічному плані інформація тлумачиться як єдність ідеального та матеріального, оскільки, будучи ідеальною за сутністю, для свого проявлення потребує фізичного об'єкту — носія.

Інформація є основним фактором у процесах самоорганізації та еволюції складних систем. Переоцінити її вплив на державу, суспільство, громаду, громадянина складно, оскільки він нині є ефективнішим, ніж політичний, економічний і, навіть, військовий.

Уперше суспільно–економічний вплив інформаційних воєн було розкрито Т. Роном у звіті «Системи зброї і інформаційна війна» (1976), де автор підкреслював, що інформаційна інфраструктура є ключовим аспектом американської економіки, у той же самий час вона стає і вразливою метою як у воєнний, так і в мирний час [8, с. 77]. Водночас І. Прогноза наводить думку І. Панаріна, про те, що «за точку відліку слід прийняти не 1976, а 1967 рік, коли А. Даллес (головний організатор інформаційної війни проти Радянського Союзу) випустив книгу під назвою «Темна капітуляція», присвячену темним сепаратним переговорам між США і Великобританією, з одного боку, і рейхсфюрером СС Гімлером — з іншого. У ній уперше вводився термін «інформаційна війна», що представляє собою особисті, розвідувальні, диверсійні дії по підризу тилу противника» [8, с. 77–78].

Аналіз різночитань терміну «інформаційна війна», дозволяє визначити основні підходи до інтерпретації цього феномену. Розглянемо основні.

1) Комунікативний підхід, з позицій якого, інформаційна війна трактується як «комунікативна технологія впливу на масову свідомість, яка має за мету дестабілізацію керівних ланок держави, перш за все військових, з метою впливу на суспільну свідомість» [6, с. 169]. При чому метою застосування цієї інформаційно–комунікативної технології є реалізація політичних чи національних інтересів.

2) Конфліктологічний підхід трактує інформаційні війни в ракурсі військового й політичного протистояння — як «найгострішу форму протистояння в інформаційному просторі, де першочергового значення набувають такі якості взаємодії, як безкомпромісність, висока інтенсивність суперечки та короткотривалість гострого суперництва» [9, с. 19].

3) Кібернетичний підхід — розглядає інформаційні війни, як протистояння між технічними системами, тобто інформаційні війни фактично ототожнюються з кібернетичними війнами [там само].

4) Комплексний підхід тлумачить інформаційну війну як «комплексний вплив на інформаційну сферу противника, який передбачає створення умов для ведення бойових дій або виступає як самостійний чинник, який змушує конфронтуючу державу відмовитись від намічених політичних, економічних чи інших цілей» [2, с. 85].

5) Інноваційно–технологічний підхід. У його межах інформаційна війна — це «форма забезпечення та ведення військово–силових дій за допомогою найсучасніших електронних засобів (цифрових випромінювачів, супутникових передавачів та інших аналогічних засобів, які застосовуються для виконання військових завдань) [10].

6) Експансіоністський підхід трактує інформаційну війну як технологію поневолення, експансії.

7) Політичний підхід акцентує політичну природу інформаційної війни, як форми політичного протистояння сторін із різними політичними поглядами, інтересами, цілями тощо.

8) Психологічний підхід акцентує увагу на впливі інформації на індивідуальну, групову й масову свідомість за допомогою методів пропаганди, дезінформації, маніпулювання з метою формування нових поглядів на соціально–політичну організацію суспільства через зміну ціннісних орієнтацій, ментальної сфери й базових установок особистості.

9) Геополітичний підхід трактує інформаційну війну, як форму протистояння між державами, що спрямована на досягнення зовнішньополітичних цілей засобами інформаційних технологій.

10) Військово–стратегічний підхід. У його контексті інформаційна війна розглядається як вид військового конфлікту, який виступає або самостійною формою, або частиною розширеного набору військових дій, що утворюють мережеві й кібервійни [1, р. 771–788].

Свої особливості має трактування інформаційних воєн у контексті системного, синергетичного, мережевого, гібридного та інших методологічних підходів. Водночас, попри концептуальне різноманіття, доцільно, на нашу думку, виокремити те ключове, що притаманне визначенню інформаційних воєн та відтворює сутність цього складного феномену:

1) інформаційна війна — це не атрибут війни, а цілком самостійне явище;

2) інформаційні війни — впливовий аспект сучасної суспільно–політичної діяльності;

3) метою інформаційної війни є спотворення об’єктивної інформаційної картини світу та заміна її вигадкою, домислом, симулякром, спотвореною інформацією;

4) засоби та інструменти інформаційної війни різноманітні, арсенал інформаційної зброї досить великий (чутки, фейки, хибні історичні наративи, дезінформація, пропаганда);

5) інформаційний ресурс непідконтрольний і дуже слабо піддається правовій регламентації, тому активно застосовує неправдиву, перекручену інформацію, як засіб маніпуляції масовою свідомістю;

6) інформаційно–психологічний вплив на людину здійснюється з використанням новітніх інформаційно–комунікаційних засобів та технологій впливу;

7) важливим компонентом інформаційної війни є маніпуляція громадською думкою (створення негативного образу певної події, діяча, країни за допомогою масових ЗМІ);

8) масштаби інформаційної війни вражаючі, оскільки сучасні цифрові технології здатні поширювати інформацію на багатомільйонну аудиторію, а кожен споживач контенту одночасно може виступати його творцем.

З плином історії зазнавали трансформації процеси комунікації, розвивались засоби масової інформації, вдосконалювались інформаційно–комунікаційні технології. Поява письма, книгодрукування, періодичного друку, телеграфу, радіо, телебачення, Інтернету, соціальних мереж змінила й методики інформаційного впливу на суспільну свідомість. Скажімо, в античному світі на перебіг війни впливала безпосередня комунікація з воїнами, а їхній бойовий дух перед битвою полководець піднімав донесенням інформації про справедливість війни чи неправоту ворога. Форми й методи інформаційно–психологічного тиску на військових та цивільних, із часом, змінювались — роздача листівок, поширення інформації про звірства й жорстокість ворога та героїзм своєї армії тощо.

Важливим інструментом в інформаційній війні в усі часи лишалось нагнітання страху, проте методи його застосування в сучасних умовах модернізувались — від психологічного тиску через символіку та міфологізацію історії до поширення фейків та дезінформації.

В умовах інформаційного суспільства держава втрачає монополію на контроль над інформаційними потоками на своїй території. Громадяни мають доступ до різних джерел інформації, самі стають творцями інформаційного контенту. Відтак, гостро постає питання про протидію деструктивному впливу.

Для нашої країни це завдання актуалізується у зв’язку з необхідністю доносити масовано та безперервно правду про російсько–українську війну світові, формувати в населення знання, навички та ставлення, необхідні для ефективного моніторингу інформації, вдосконалювати вміння аналітичного та критичного сприйняття і усвідомленого

використання інформації, підвищувати його стійкість до маніпуляцій та навчати медіаграмотності.

Поряд із вищевказаним імперативом сьогодення в умовах інформаційних загроз стає розвиток критичного мислення. В умовах інформаційного суспільства воно надважливе, оскільки, на думку Метью Ліпмана, професора філософії Колумбійського університету, консультанта ЮНЕСКО з освітніх питань, містить такі ключові елементи:

1. Уміння мислити передбачає володіння певними прийомами, які в сукупності створюють перевірену на практиці ефективну методологію опрацювання інформації.

2. Відповідальність передбачає, що людина, звертаючись до інших, усвідомлює обов'язок надавати слухачам чи читачам доводи та приклади відповідно до прийнятих стандартів. Або, якщо ці стандарти її не влаштовують, піддавати їх сумніву за допомогою переконливої аргументації. Вона готова до того, що надані докази будуть предметом розгляду фахівців у цій галузі і їхні судження треба буде врахувати надалі.

3. Формулювання самостійних суджень, як продукт критичного мислення означає, що воно спрямоване на творчу мисленнєву діяльність, а не на репродуктивне мислення, що ґрунтується на жорстких алгоритмах і стереотипах. Творчий підхід є необхідним у ситуаціях порівняння різних суджень і визначення альтернатив на основі врахування пріоритетів, чинників, що обумовлюють істинність та вірогідність інформації загалом, і висловлених суджень, зокрема.

4. Дуже важливими є критерії, до яких апелює, на які спирається критичне мислення. Критерії — це положення, які бере до уваги критично мисляча людина, оцінюючи ідеї в процесі їх аналізу чи критики. М. Ліпман вважає такими критеріями, наприклад, стандарти, закони, підзаконні акти, правила, регламенти, керівництва, інструкції, приписи поведінки, вимоги, умови, обмеження, конвенції, норми, домовленості про уніфікацію, принципи, передбачення, дефініції, ідеали, мету, наміри, результати перевірки, експериментальні дані, методи, процедури тощо. Критично мисляча людина має чітко уявляти структуру власної аргументації. А її міркування, суттєві для конкретного дослідження, мають бути доступними для аудиторії. Проте критерії не можуть бути абсолютизованими, у процесі критичного мислення вони піддаються сумніву, зміні або навіть заміні на інші.

5. Самокорекція потребує, щоб людина використовувала критичне мислення як метод, звернений на її власні судження з метою їх виправлення чи покращання. Мисляча людина постійно піддає власні мисленнєві процеси рефлексії, використовуючи при цьому суттєві критерії та процедурні норми.

6. Використання загальних критеріїв не виключає уваги та чуйності до контексту. Адже загальні критерії мають обов'язково перевірятися на відповідність і на можливість зміни в кожному конкретному випадку. Критично мисляча людина розуміє критерії у зв'язку із контекстом їх використання та допускає інші альтернативи, що відповідають ситуації [5].

Як підкреслюють сучасні дослідники, «споживання інформації та медійних контентів зазнали значних змін через розвиток інтернету, соціальних мереж, цифрових технологій. Освіта має адаптуватися до цих змін та викликів, щоб забезпечити здобувачів освіти необхідними навичками для аналізу та критичної оцінки інформації» [4, с. 340]. Критичне мислення означає не негативність суджень або критику, а розумний розгляд різноманітності підходів для винесення обґрунтованих суджень і рішень.

Формування аналітичного мислення також дозволяє протистояти інформаційним загрозам. Всесвітній економічний форум поставив аналітичне мислення на перше місце серед десяти основних навичок, які будуть затребувані серед роботодавців через п'ять років. Тому розвивати в себе здатність мислити аналітично — не просто забаганка, а вимога часу, адже дає змогу прогнозувати ситуацію, розставляти пріоритети, рости як особистість.

Саме такі компетентності, на нашу думку, формує громадянська освіта. С. Клепко підкреслює, що термін «громадянська освіта» вживається для позначення поняття сучасної інтернаціональної інтегративної педагогічної технології формування громадянських чеснот

населення, передусім молоді [3, с. 86]. Міркуючи над основною ідеєю громадянської освіти, автор виокремлює реальні моделі громадянської освіти в українській освіті [3, с. 95–99]:

1) Модель етатистської громадянської освіти. Після розпаду радянської держави прийшла на зміну комуністично–тоталітарній моделі виховання, яка готувала радянського громадянина всіма можливими засобами ідеологотворення, у т.ч. й через використання громадянської освіти в пропагандистських та ідеологічних цілях. Громадянська освіта, у контексті етатизму, декларативно спрямовувалась на формування навичок самодисципліни та самоуправління особи, а реально виявлялась ідеологічною оснасткою громадянина й, по суті, формувала в нього громадянську лояльність до влади.

2) Національно–патріотична модель громадянської освіти. Щодо цієї моделі та її змістовно–методологічного спрямування, серед вітчизняних науковців на сьогодні немає одностайності. Мова йде про дискусії на тему необхідності поєднувати унікальність української традиції та національне виховання з ідеями мультикультуралізму та плюралізму. Точаться суперечки також у напрямку проблеми співвідношення культури предків і сучасних інформаційно–комунікаційних технологій у національно–патріотичній освіті та вихованні.

3) Демократична модель громадянської освіти зорієнтована на підтримку громадянського суспільства в Україні. У її межах громадянська освіта спрямовується на завершення в Україні демократичних перетворень, утвердження ліберально–демократичних цінностей, популяризації ідей проактивності та свободи. Таким чином, вона виступає ефективним інструментом демократичних перетворень, занурює в теми демократичного врядування, медіаграмотності та відповідального споживання інформації, захисту прав людини, інструментів участі громадян тощо.

Підтримуємо думку про значний потенціал демократичної моделі громадянської освіти, оскільки її метою є створення системи навичок і ставлень, пов'язаних з активною та відповідальною громадянською участю. Водночас, формування відповідної сучасним вітчизняним реаліям моделі громадянської освіти, на наш погляд, передбачає поєднання національно–патріотичного та демократичного підходу. У такому разі для реалізації визначеної моделі варто об'єднати зусилля і відповідальність держави та громадянського суспільства.

Авторка статті, разом з іншими науково–педагогічними працівниками НУ «Чернігівська політехніка», є сертифікованою тренеркою громадянської освіти та викладає курс «Демократія: від теорії до практики», розроблений спеціально для закладів вищої освіти України за партнерської підтримки IFES, USAID Ukraine — USAID Україна, Міністерства міжнародних справ Канади (Embassy of Canada to Ukraine Canada's International Development — Global Affairs Canada) та британської допомоги від уряду Великої Британії (British Embassy Kyiv). Курс спрямований на оволодіння здобувачами вищої освіти навичками громадянської участі через реалізацію власних суспільно–важливих ініціатив. У межах дисципліни активно застосовується проєктний підхід, завдяки чому молодь створює, захищає та набуває досвіду реалізації найрізноманітніших проєктів, які стосуються тем здорового способу життя, гендерної рівності, інформаційної та фінансової грамотності, булінгу, соціального згуртування, медіаграмотності.

Наприклад, усвідомлюючи важливість морально–психологічної підтримки наших захисників–героїв та членів їх родин, студенти спеціальності «програма інженерія» створили, відмінно захистили та почали реалізовувати проєкт «Портал морально–психологічної допомоги військовослужбовцям». Команда проєкту зробила платформу [7], де розміщені актуальні ресурси морально–психологічної та соціальної реабілітації для військовослужбовців та їх родин. Мета цього інформаційного ресурсу — полегшити пошук інформації для тих, кому необхідна допомога, сприяти морально–психологічній та соціальній реабілітації військовослужбовців та їх родин.

Завдяки зусиллям проактивної молоді та підтримці ГО «Йода» в нашому місті також було створено ДемКлуб — майданчик для щомісячних зустрічей амбітної молоді з метою обговорення актуальних тем, пов'язаних із демократією та правами людини.

Таким чином, сучасна громадянська освіта в Україні визначається широким колом питань: правова освіта (інформування про устрій та функціонування політичної системи, окремих органів влади), оволодіння сучасними інструментами утворення громадянської ідентичності та громадянської стійкості, формування навичок громадянської поведінки людей, взаємодії з владою, адвокації суспільнозначущих питань, медіації, медіаграмотності, критичного мислення.

На нашу думку, важливими складовими громадянської освіти є екологічне, моральне, національно-патріотичне виховання. Громадянська освіта — це формування культури громадянськості, що включає в себе конкретні речі, потрібні громадянинові для ефективної участі в демократичних перетвореннях, політичному житті країни. Вона передбачає також подолання в громадян безвідповідальності, у тому числі, і в споживанні та поширенні інформації.

Висновки. Отже, дослідження викликів, що ставлять перед громадянським суспільством інформаційні війни, а також аналіз можливостей їх подолання засобами громадянської освіти, дозволяє зробити декілька висновків.

По-перше, інформаційні війни є атрибутом інформаційного суспільства й аспектом сучасної суспільно-політичної діяльності. Це означає, що найближчим часом загроза деструктивного інформаційного впливу на особистість та соціум не зникне, а буде посилюватись. Його технології, методи, інструменти будуть дедалі більш різноманітними — від поширення фейків, до продукування дезінформації, розповсюдження історичних міфів та ворожих наративів.

По-друге, дієвими інструментами протидії інформаційним загрозам стає розвиток критичного та аналітичного мислення, як основи розуміння технологій, які використовуються для створення та поширення інформації.

По-третє, громадянська освіта має бути спрямованою на розвиток громадянської культури, громадянських чеснот та компетентностей з акцентом на розвиток аналітичного мислення та вміння критично оцінювати інформацію.

Таким чином, проблема протидії інформаційним війнам, у т.ч. і шляхом розвитку громадянських цінностей та ставлень у громадян, є важливою і багатоаспектною, вона потребує для свого осмислення об'єднаних зусиль дослідників. Наведені вище ідеї щодо громадянської освіти, як інструменту протидії деструктивним інформаційним впливам ворога, потребують подальшого доповнення та розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Der Derian J. Virtuous War. *International Affairs*. 2000. № 4 (76). P. 771–788.
2. Богуш В.М. Інформаційна безпека держави /В.М. Богуш, О.К. Юдін. К.: МК–Прес, 2005. 432 с.
3. Клепко С. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 86–115.
4. Лабенко О.В., Шакур Н.В., Заїка Т.П. Критичне мислення та медіаграмотність у цифрову епоху: виклики та можливості для української освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2023. №12 (30). С.331–346.
5. Липман М. Чим може бути критичне мислення / Метью Липман. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2006. № 27. С. 17–23.
6. Почепцов Г. Г. *Информация & дезинформация*. Киев : Эльга : Ника–Центр, 2001. 256с
7. Портал морально-психологічної допомоги військовим та їхнім сім'ям. URL: <https://civhelp.stu.cn.ua>.
8. Проноза І. І. Інформаційна війна: сутність та особливості прояву. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 61. С.76–84.
9. Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. № 3 (119) березень 2015. С.18–23.

10. Шпи́га П.С. Основні технології та закономірності інформаційної війни / П.С. Шпи́га, Р.М. Рудник. Проблеми міжнародних відносин. 2014. Вип. 8. С. 326–339. URL: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk8/22.pdf>

References

1. Der Derian J. Virtuous War. *International Affairs*. 2000. № 4 (76). P. 771–788. [In English]
2. Bohush V.M. *Informatsiina bezpeka derzhavy* / V.M. Bohush, O.K. Yudin. K.: MK–Pres, 2005. 432 s. [Information security of the state / V.M. Bogush, O.K. Yudin. Kyiv: MK–Press, 2005. 432 p] [In Ukrainian]
3. Klepko S. Hromadianska osvita: utopii, modeli, filosofii. *Filosofii osvity*. 2005. № 1. S. 86–115. [Civic Education: Utopias, Models, Philosophy. *Philosophy of Education*. 2005. № 1. P. 86–115.] [In Ukrainian]
4. Labenko O.V., Shakun N.V., Zaika T.P. Krytychne myslennia ta mediahramotnist u tsyfrovi epokhu: vyklyky ta mozhlyvosti dlia ukrainskoi osvity. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*. 2023. №12 (30). S.331–346. Lipman M. CHim mozhe buti kritichne mislennya / Metyu Lipman. *Visnik program shkilnih obminiv*. 2006. № 27. S. 17–23. [Critical thinking and media literacy in the digital era: challenges and opportunities for Ukrainian education. *Perspectives and Innovations of Science*. 2023. №12 (30). pp. 331–346.] [In Ukrainian]
5. Lipman M. Chym mozhe buty krytychne myslennia / Metiu Lipman. *Visnyk proham shkilnykh obminiv*. 2006. № 27. S. 17–23. Pocheptsov G. Gibridna vijna: informacijna skladova. *Detektor media*. [What can be critical thinking / Matthew Lipman. *Bulletin of School Exchange Programs*. 2006. № 27. P. 17–23.] URL: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/>. [In Ukrainian]
6. Pocheptsov H. H. *Ynformatsyia & dezynformatsyia*. Kyev : Elha : Nyka–Tsentr, 2001. 256 s. [Information & disinformation. Kiev: Elga: Nika–Center, 2001. 256 p 7. Portal of moral and psychological assistance to military personnel and their families] [In Ukrainian]
7. Portal moralno–psykholohichnoi dopomohy viiskovym ta yikhnim simiam. [Portal of moral and psychological assistance to military personnel and their families] URL: <https://civhelp.stu.cn.ua/>. [In Ukrainian]
8. Pronoza I. I. *Informatsiina viina: sutnist ta osoblyvosti proiavu*. Aktualni problemy polityky. 2018. Vyp. 61. S.76–84. [Information war: essence and features of manifestation. *Current Issues of Politics*. 2018. Issue. 61, pp. 76–84.][In Ukrainian]
9. Sasyn H.V. *Informatsiina viina: sutnist, zasoby realizatsii, rezultaty ta mozhlyvosti protydiv* (na prykladi rosiiskoi ekspansii v ukrainskyi prostir). *Hrani*. № 3 (119) berezen 2015. S.18–23. [Information War: Essence, Means of Realization, Results and Possibilities of Counteraction (on the Example of Russian Expansion in Ukrainian Space). *Faces*. No 3 (119) March 2015. P.18–23.] [In Ukrainian]
10. Shpyha P.S. *Osnovni tekhnolohii ta zakonmirnosti informatsiinoi viiny* / P.S. Shpyha, R.M. Rudnyk. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. 2014. Vyp. 8. S. 326–339. [Basic technologies and patterns of information warfare. *Problems of International Relations*. 2014. Issue. 8, pp. 326–339] URL: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk8/22.pdf> [In Ukrainian]

Розділ II. Історичний досвід (світовий та вітчизняний) державного управління

УДК 94(477.51):35.071.6

Володимир БОЙКО
кандидат історичних наук,
директор Чернігівського регіонального
центру підвищення кваліфікації
(Україна, Чернігів), volodimir.boenko@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-1710-8490>

ПІВНІЧНІ ПОВІТІ ЧЕРНІГОВО–СІВЕРЩИНИ: ВИБІР МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.13846193

У статті автор зробив спробу проаналізувати позиції демократично обраних органів місцевого самоврядування, земств та міських дум північних повітів Чернігівської губернії, щодо адміністративно–територіальної та державної приналежності зазначених територій до України. На думку автора, тогочасна держава делегувала право рішення щодо територіальної приналежності до України низки губерній та повітів новим демократично обраним органам місцевого самоврядування. Наголошується – на півночі Чернігівської губернії серед населення існували доволі потужні, переважно стихійні проукраїнські настрої, в основі яких – сполучення етнічної мотивації, відчуття територіальної спільності, економічні інтереси. При цьому, відповідно до наявної інформації, в виборних органах влади чисельно переважали російські політичні сили, такі саме настрої – серед виборців. Тим не менше, стверджується в статті, повалення більшовиками Тимчасового уряду та проголошення створення Української Народної Республіки змусило органи місцевого самоврядування визначитися без огляду на партійну приналежність – з ким вони. Спираючись на доступні джерела автор доводить – в підсумку всі міські думи та повітові земства північних повітів Чернігівщини ухвалили рішення про визнання своєї приналежності до України. Зроблено висновок – таким чином вони виконали попередньо висунуту законодавчу вимогу. При цьому винесення на обговорення зібрань гласних про приналежність територій до Білорусі було вкрай рідкісним явищем. Наступні події привели до фактичної окупації РСФСР переважної більшості цих територій, водночас, поставили ще одне питання – приналежності Гомеля та Гомельського повіту до України. В цьому випадку міська дума пройшла шлях від невизнання до підтримки такої ідеї, чому неабияк сприяли успіхи в економіці. Водночас формальне приєднання північних повітів Чернігівщини до РСФСР відбулося силовим рішенням «зверху» всупереч, як міркуванням про дотримання хоч якоїсь форми законності, так і волі тогочасних місцевих мешканців.

Ключові слова: північні повіти, Чернігівська губернія, земства, думи, місцеве самоврядування

Volodymyr Boyko,
Candidate of Historical Sciences,
Director of the Chernihiv
Regional Centre of Advanced Training,
(Ukraine, Chernihiv),
volodimir.boyko@gmail.com

NORTHERN POVITS OF CHERNIHOVO–SIVERSHCHYNA: THE CHOICE OF LOCAL SELF–GOVERNMENT

In the article the author attempt to reseach the positions of democratically elected local self–government bodies, zemstv and city/towns dums (councils) of the northern povits of Chernihiv Governorate, regarding the administrative–territorial and state affiliation of the mentioned territories to Ukraine. According to the author`s opinion, the state of that time delegated the right to decide on the territorial affiliation of a number of governorate and povits to new democratically elected local self–government bodies. It is emphasized that in the north of the Chernihiv Governorate, there were quite powerful, mostly spontaneous pro–Ukrainian sentiments among the population, based on a combination of ethnic motivation, a sense of territorial community, economic interests. At the same time, according to the available information, the Russian political forces prevailed numerically in the elected authorities, and – among the voters.

Nevertheless, in the article claims, the overthrow of the Provisional Government by the bolsheviks and the proclamation of the creation of the Ukrainian People's Republic forced local self–government bodies to decide, regardless of party affiliation, with whom are they. Relying on available sources, the author proves that in the end, all city/towns dumas and povit`s zemstva of the northern povits of Chernihiv Governorate decided to recognize their affiliation to Ukraine. It was concluded that in this way they fulfilled the previously stated legal requirement.

At the same time, it was an extremely rare phenomenon to bring up for discussion in the meetings the glasni (vowels) about belonging the territories to Belarus. The following events led to the actual occupation by the RSFSR of the vast majority of those territories, at the same time raised another question – the affiliation of Gomel and the Gomel povit to Ukraine. In this case, the city дума went from not recognizing it to supporting such an idea, which was greatly facilitated by economic success. At the same time, the formal accession of the northern povits of Chernihiv Governorate to the RSFSR took place by a forceful decision “from above” contrary to both considerations of compliance with at least some form of legality and the will of the local residents.

Key words: *Northern povities, Chernihiv Governorate, zemstva, dumy, local self–government.*

Постановка проблеми. Проголошене Українською Центральною Радою (далі – УЦР) прагнення національно–територіальної автономії України на землях, де переважали етнічні українці, поставило на порядок денний питання визначення її державних кордонів. Природно, що найзначніші труднощі виникли щодо східних та північних територій, адже до 1917 р. там не існувало ніяких державних чи природних кордонів – на відміну від заходу чи півдня України, лише адміністративні межі губерній. Ситуація ускладнювалась різноманіттям складу населення, яке, до того ж, переважно не замислювалось над самоідентифікацією. Чернігівщина з цього погляду – один із найскладніших регіонів, адже історична Чернігово–Сіверщина (не лише губернія) – це і Стародубщина (Брянщина – в цілому), і Гомельщина, і Курщина... Фактично, мовиться про макрорегіон, де попри строкатість національного складу (контактна смуга білорусів, українців, росіян) зберігалось відчуття історико–культурної спорідненості мешканців. До того ж з елементами історичної пам'яті стосовно приналежності в минулому до української козацької держави в формі Гетьманщини – це вже поза міркуваннями етнічної спільноти, скоріше – територіальної. Тож постає питання, як цей фактор проявив себе за доби революційних змін понад сто років тому назад.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чи не найфундаментальніша праця останніх років належить Ярославі Верменич – «Адміністративно–територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування». Частина друга дослідження містить розділ «Україна в системі радянського територіального управління (1917–1921 рр.)», де детально проаналізовані відповідні зміни що відбувалися в цілому в Україні [1]. Олена Бойко дослідила процес формування території УНР в 1917–1918 рр., в тому числі – щодо Чернігівської губернії [2]. Зокрема, вказала на причини включення Гомельського повіту до складу Чернігівської губернії [3]. Олександр Кривобок проаналізував сполучення чинників, що вплинули на зміни в Чернігівській губернії в зазначений період [4]. У низці публікацій Ірина Еткіна проаналізувала роль німецьких військ у стримуванні російських підрозділів на півночі Чернігівської губернії, питання анексії радянською РСФСР північних повітів Чернігівщини, водночас порушила питання ставлення місцевого населення північних повітів до України [5]. На особливу увагу заслуговують праці білоруської історикині Валентини Мятлицька (Лебедева) – в низці статей та в своїй останній монографії вона вперше ґрунтовно досліджено період, коли Гомель та Гомельщина входили до складу України [6]. Крім того, зазначена дослідниця є автором (а не упорядником – як зазначено в бібліографічній картці та книзі) переважної більшості матеріалів книги «Гомельская губернія», де, зокрема, проаналізовані обставини анексії червоною росією північних територій України [7].

Зазначені вище публікації стосувалися, насамперед, формування адміністративно–територіального устрою та території України на рівні держави. Водночас революційні події змусили державу долучити до реалізації цієї функції щойно створені демократичні органи місцевого самоврядування – земства та міські думи (їх попередників, цензові земства та думи навряд чи можна вважати органами місцевого самоврядування). Історичний прецедент надзвичайно цікавий для дослідження історії України, тим більше, що подібне сталося в 2014р., коли опинившись на межі існування центральна державна влада так само вирішила тимчасового «поділитися» функцією формування базових адміністративно–територіальних одиниць із органами місцевим самоврядування. Фактично, у випадку початку ХХ ст., йдеться про прояв спроби побудови держави «знизу», з опорою на базові демократично обрані владні інституції. В 1917 р. фактор військової сили ще не відігравав вирішальної ролі, політичні чинники діяли більш–менш у рамках законодавства, що існувало й політики зважали на громадську думку. Отже, вирішення територіальної проблеми мало порівняно правовий та демократичний характер – на відміну від наступного періоду, коли домінувало право сили. У зазначених вище дослідженнях, роль органів місцевого самоврядування в розв'язанні питання територіальної приналежності згадується лише побіжно. Між тим на той час земства та міські думи, вперше обрані протягом червня – листопада 1917 р. на основі демократичного законодавства та, фактично, з новими повноваженнями, були єдиними легітимними органами влади – не лише місцевої, влади як такої.

Мета статті – дослідити ставлення демократично обраних органів місцевого самоврядування на півночі Чернігівщини до питання державної приналежності зазначених територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В травні 1917 р. делегація від УЦР вела переговори з Тимчасовим Урядом стосовно визнання автономії України. Між іншим українська делегація наполягала, аби майбутня автономія включила землі, де українці становлять більшість, а саме: Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську, Подільську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську та деякі прилеглі до них території [8]. Після проголошення І Універсалу наприкінці червня – на початку липня велись нові переговори, цього разу в Києві, між представниками Тимчасового Уряду та керівництвом УЦР. Але тоді досягнута угода, зафіксована декларацією Тимчасового Уряду та II Універсалом УЦР, не накреслила межі автономної України [9]. Не розв'язував проблеми і проєкт «Статуту вищого управління України», який розробила УЦР [10]. Ймовірно, керівництво Центральної Ради прагнуло вирішити питання про автономію в принципі, не наголошуючи поки що на кордонах.

Втім відсутність конкретної домовленості дуже швидко далася взнаки. Дещо стабілізувавши своє становище після липневих подій Тимчасовий Уряд в Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 р. обмежив автономію України теренами п'яти губерній (Київська, Полтавська, Чернігівська, Волинська, Подільська), виділивши, крім того, Стародубський, Суразький, Новозибківський, Мглинський повіти Чернігівської губернії як неукраїнські [11]. Між тим, ще в червні 1917 р. таке їх трактування заперечували місцеві мешканці.

8 – 10 червня в Чернігові проходив український губернський з'їзд, що, фактично, за складом учасників, значною мірою трансформувався 10 – 12 червня у Другий губернський селянський з'їзд [12]. Несподівано для організаторів на національний з'їзд без запрошення з'явилися делегати від чотирьох північних повітів. З огляду на збіг у часі, ймовірно, що це делегати селянського з'їзду, які завітали на український, до якого їх не запросили. Делегати «дуже обурились, що їх, нібито не хочуть прийняти до автономної вільної України» та заявили, що «вони, хоча не вмюють розмовлять по-українському, але завжди були, есть українцями, і просять їх від вільної України не одштовхувати» [13]. Після деякого сум'яття з'їзд визнав їх повноваження та прийняв невеличку резолюцію: «Зважаючи на те, що на з'їзд заявили представники північних повітів Чернігівщини і в своїх привітаннях зазначили, що вони не хочуть при майбутньому будіванні автономії України терять історичного зв'язку з рідною землею і прохають од імені пославших їх селян прилучити ті повіти до краєвої організації – Центральної Ради, – з'їзд постановив уважати Суразький, Стародубський, Мглинський, Новозибківський та Новгород–Сіверський повіти за українські» [14].

Отже, питання про приналежність північних повітів Чернігівщини постало з усією гостротою, і, якщо керівникам Центральної Ради в той період було, так би мовити, не до північних територій, то ініціатива перейшла на місця. Як дуже швидко з'ясувалось, селяни у своєму бажанні жити в Україні виявилися непоодинокі. 9 липня 1917 р. в Новозибкові за ініціативою місцевих діячів була скликана нарада з представників повітових громадських організацій, в якій взяли участь посланці виконкомів громадських, земельних та продовольчих комітетів, повітових рад робітничих, військових та селянських депутатів, земств, кооперативів для обговорення подальшої долі північних повітів [15]. На той час – це вся представницька влада. Нарада ухвалила таку резолюцію: «Так как между северными й южными уездами Черниговской губернии исторически существует политически–культурная й зкономическая связь, то северные уезды губернии (Новозыбковский, Мглинский, Стародубский, Суразский й Новгород–Северский), не отделяются от южных, а остаются в территории автономной Украины с обязательным обезпечением прав меньшинства населения». Була створена спеціальна комісія для з'ясування ставлення населення зазначених уездів (повітів) до України [16].

Наведені рішення не дають підстав для подвійного трактування. Щоправда, вони як вияв громадської думки мали декларативний характер та не створювали юридичних наслідків. Інший вияв громадської думки в північних повітах зафіксовано у спогадах Дмитра Дорошенка, якого в серпні 1917 р. призначили на посаду Чернігівського губернського комісара: «...Північні чернігівці ніяк не хотіли відлучатись від решти губернії, а разом і України. Коли Тимчасове Правительство задумало відрізати чотири повіти... від території автономної України, з усіх кутків посипались протести, делегації, телеграми проти того відлучення» [17].

На підставі наведених фактів можемо зробити висновок про існування досить потужного руху за приєднання північних повітів до України, який охоплював різні прошарки населення. Між іншим губернський комісар Дмитро Дорошенко доволі докладно описує яким чином він поєднував непокєднуване – фактично здійснював управління начеб то відокремленими від автономної України північними губерніями. Складається враження, що в цьому випадку для нього самого залишалось загадкою як поділялися його повноваження як губернського комісара Генерального Секретаріату та його ж – від імені Тимчасового уряду. Тобто – фактично, жодного відокремлення від автономної України не було.

Разом із тим, північ Чернігівщини – далеко не Полтавщина чи Київщина, якщо мати на увазі силу українського руху. В органах місцевого самоврядування тут мали великий вплив сили, які намагалися уникати прямої відповіді на питання, очікуючи як розвиватимуться події. Так, з усіх міських дум, обраних влітку 1917 р. на основі нового законодавства, лише в Стародубі відомо про двох гласних від української громади [18]. Тож зовсім не випадково, що під час виступу Лавра Корнілова у північних повітах не знайшлося, на відміну від інших регіонів України, жодного органу місцевого самоврядування, який би висловив підтримку не лише Тимчасовому Уряду, але й УЦР. То була масова практика й присутність або відсутність тези про підтримку УЦР відображала позицію органу місцевого самоврядування. Та навіть більше, міська дума Новгород–Сіверського, міста, яке, на відміну від Стародуба, Новозибкова, Суража, Мглина, включалося Тимчасовим урядом до складу автономної України, ухвалила резолюцію, де в категоричній формі заперечила приналежність як міста, так і повіту в цілому до України. Дума зажадала проведення всенародного опитування з цього питання або, принаймні, відповідних рішень органів місцевого самоврядування [19]. Тобто вимагала поширити на територію міста та уезду (повіту) норму «Інструкції...», що стосувалася чотирьох північних повітів у частині визначення їх територіальної приналежності. Інші міські думи, на нашу думку, не прийняли аналогічних рішень у той період лише тому, що ці повіти офіційно не підпорядковувалися Генеральному Секретаріату УЦР.

Отже, ситуація в північних повітах Чернігівщини виглядала неоднозначною. У громадській думці існували різні точки зору стосовно питання, що розглядається. Крім того, за ступенем впливу на населення розклад політичних сил на півночі Чернігівщини більш близький до російського, ніж до українського. Про це свідчать результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів, що відбулися на теренах Чернігівської губернії 26 – 28 листопада 1917 р. [20]:

Повіти	укр. есери	УПСФ (есефи)	більшо-вики	меншо-вики	російські есери	каде-ти	голосу-вало
Стародубський	2408	1008	29305	429	12811	2507	51983
Новозибківський	4204	213	39792	560	8782	2755	61877
Суразький	1156	467	42465	1563	29959	1480	80799
Мглинський	4708	486	32472	668	11187	1166	52226
Разом	12476	2174	144034	3220	61739	7908	250458
Н.–Сіверський	20816	231	30325	987	9991	1391	67121

Як видно з таблиці, найбільшу кількість голосів у чотирьох північних повітах отримали більшовики – 58% та російські есери – 25%. Українські партії мали разом 6%, з них українські есери 5%, УПСФ – 1%. У Новгород–Сіверському повіті більшовики отримали 45%, російські есери – 15%, українські есери – 31%. Для порівняння наведемо результати виборів в Українські Установчі Збори, що відбулися 5 – 7 січня 1918 р. [21]:

Повіти	Укр. есери	Укр. соц. дем	УПСФ (есефи)	біль-шовики	мен-шови-ки	рос. есе-ри	каде-ти	голосувало
Стародубський	3561	24	135	9596	154	461	781	16024
Новозибківський	4114	40	71	2731	194	213	1565	11301
Суразький	4685	13	271	24341	373	56	529	33203
Мглинський	не відбулися							
разом	12540	77	477	36668	727	730	3075	60528
Н.–Сіверський	2001	2	143	21807	193	147	384	26054

Наведені результати демонструють значне зростання відсотку виборців, які голосували за українські партії у Стародубському, Новозибківському, Суразькому повітах – до 21,8%, з них за українських есерів 21%. Більшовики отримали цього разу 60,5%, російські есери – 1%. Водночас в Новгород–Сіверському повіті тенденція була протилежна: за українських есерів проголосувало 5%, а за більшовиків – 84%.

Зазначимо, що великий відсоток голосів, поданих за більшовиків, не є, на нашу думку, прямим відображенням оцінки населення повітів їх приналежності до України та її держави. Більшовики здобули собі популярність, насамперед, завдяки радикальним соціальним гаслам. Що ж до національного питання, то влітку 1917 р. РСДРП(б) виявилася єдиною російською партією, яка виступила на захист УЦР після проголошення I Універсалу. Формально більшовики визнавали право націй на самовизначення взагалі й, у 1917 р., право на національно–територіальну автономію України зокрема, навіть не заперечували проти її повного відокремлення [22]. Інша справа, що наступна російсько–українська війна розкрила їхні реальні плани. А в листопаді 1917 р. та й значною мірою на початку січня 1918 р. голосування за більшовицький список і прагнення бачити свій повіт у складі України в масовій свідомості ще не суперечили одне одному.

Між тим специфіка політичних процесів в Україні посилювалася. Наприкінці жовтня 1917 р. в Петрограді стався більшовицький переворот, а в Києві утвердилася влада УЦР. На виборах до Всеросійських Установчих Зборів у росії великий відсоток голосів отримали більшовики, а в Україні вони програли. Натомість абсолютну більшість здобули українські есери. Це певною мірою змушувало російських есерів, меншовиків, кадетів шукати спільників серед ідеологічно близьких українських партій. Склалася ситуація, коли, як відзначав Дмитро Дорошенко, навіть у неукраїнських колах «...з відділенням України від збільшовиченої Москви, надіялись на збереження у нас ладу і спокою» [23]. Безумовно, такі обставини з огляду на склад демократичної обраних гласних сприяли позитивному вирішенню органами місцевого самоврядування північних повітів Чернігівщини питання про їх приналежність до України, поки що як автономії.

Відзначимо таке. Згідно з Інструкцією Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріату повноваження останнього визнавались у межах п'яти губерній, але без чотирьох північних повітів Чернігівщини. Водночас інструкція стверджувала, що ці повноваження «могут быть распространяемы и на другие губернии или на части их, в случае если образованные в их губерниях, на основании постановления Временного Правительства, земские учреждения выскажутся за желательность такого распространения» [24]. Власне цим пунктом скористалась УЦР після повалення Тимчасового Уряду для легітимізації свого рішення про розповсюдження української влади на дев'ять губерній. Протягом листопада – грудня майже всі органи місцевого самоврядування дев'яти губерній визнали владу Генерального Секретаріату УЦР. При цьому присутність–відсутність гласних від українських політичних сил значної ролі не грала – це той випадок, коли під загрозою фізичного знищення консенсус знайшовся доволі швидко.

На нашу думку, поворот у ставленні Києва до питання про приєднання північних повітів до України стався відразу після повалення Тимчасового Уряду, у зв'язку з ухваленням рішення та наступною підготовкою виборів до Українських Установчих Зборів. Зафіксовано воно у III Універсалі УЦР, яким власне проголошено створення УНР. Між іншим, в тексті документу немає жодних виключень зі складу Чернігівської губернії [25]. Тоді ж український Центрвиборчком розіслав телеграми й наказав місцевим комісіям, що займалися виборами до Всеросійських Установчих Зборів, готувати нові вибори [26]. Деякі місцеві комісії, в тому числі Новозибківська, відмовились проводити вибори до Українських Установчих Зборів, мотивуючи тим, що їх повіти не належать до України [27]. У відповідь Центрвиборчком, наскільки це було можливим, починає тиснути з метою добитися згоди на проведення виборів. В підсумку, після деякої затримки, Києву вдалося досягнути бажаного [28]. Прийняття місцевими комісіями позитивного рішення стосовно виборів було

неможливим без згоди на це органів місцевого самоврядування. Більше того, саме необхідність прийняття такого рішення змусила земства та думи північних повітів Чернігівщини поквалитись та зайняти чітку позицію стосовно приналежності до все ще автономної УНР.

Як з'ясувалось, найбільш проукраїнськими виявились Стародубський та Новгород–Сіверський повіти. Вже на першому засіданні переобраного восени 1917 р. на основі нового законодавства Стародубського земства 24 листопада 1917 р. було заслухано питання про приєднання до УНР. Доповідь зробив голова Стародубського українського товариства Ф.Кибальчич. Питання не викликало суперечок серед гласних, і після невеликого обговорення була ухвалена резолюція: «...Признати: а) Стародубский уезд входит в состав автономной Украины; б) что выработка закона о пределах автономии относится к компетенции Всероссийского Учредительного Собрания и в) признать участие в выборах в Украинское Учредительное Собрание» [29].

На жаль, не вдалося знайти відповідного рішення Стародубської міської думи, але відомо, що 25 листопада вона відмовилась обирати делегата на Велику Білоруську Раду, мотивуючи це тим, що Стародубський повіт, вже приєднався до України [30].

Так само на першому засіданні (14 грудня 1917 р.) питання про приєднання до УНР розглянуло Новгород–Сіверське повітове земське зібрання. Під час обговорення з'ясувалось, що вересневу постанову Новгород–Сіверської міської думи (коли гласні відмовилися виловити підтримку УЦР), на думку гласних, громадськість зрозуміла неправильно. Натомість дещо несподівано виявилось, що остання, за словами представника міської думи Н.Шевурдіна, таки визнає владу УЦР як крайову, лише кінцеве вирішення питання про територію автономної України покладає на Всеросійські Установчі Збори [31]. Таким чином, попередню заяву думи гласні дезавували. Що ж до земських гласних, то їх загальний настрій висловив голова земського зібрання А.А.Кононенко: «Мы, господа гласные, которых население прислало сюда строить, а не разрушать не можем пойти за народными комиссарами. Рада зовет нас своим универсалом к организованому, созидательному народному творчеству... Наши пути сходятся. Мы только за Радой можем пойти (аплодисменты)». Земство підтримало свого голову й одногосно постановило приєднатися до УНР [32].

У вітальній телеграмі на адресу УЦР зазначалось: «Зібрання має надію, що Центральна Рада прийме всі засоби, щоб забезпечити інтереси трудящого люду, встановить лад на Україні, заборонить народне багатство, пробудить в українській народності порозуміння сучасного політичного моменту й тим доведе спокійно Україну до Українських Установчих Зборів. З свого боку Земське зібрання в лиці своїх народних виборців буде підтримувати на місцях всі розпорядження Ради, направлені по цій дорозі. Зібрання тож має надію, що розпорядження Ради дадуть змогу організувати Всеросійську Федеративну Республіку й теж дадуть Всеросійським Установчим Зборам владу і силу зібранні тепер від них» [33].

В інших повітах справи виглядали значно складніше. На початку листопада відмовилось приєднатись до УНР Мглинське земське зібрання [34], тягнули з рішенням Новозибківське та Суразьке земства. Показовим є обговорення цього питання в Новозибківській міській думі. 9 листопада на своєму засіданні вона приєдналась до Всеросійського союзу міст. Водночас думі було запропоновано взяти участь у нараді цієї організації в Гомелі та у з'їзді Українського союзу міст у Києві. Вирішили послати гласних на обидва зібрання [35]. 23 листопада на приватній нараді гласних думи оприлюднила свою позицію міська управа. Вона пропонувала щодо УЦР «...различать, во-первых, требования чисто формального характера, которые вытекают из существа административного управления, центром которого для нашего города служит Чернигов и второе, признание за Центральной Радой [полномочий] высшего органа правительственной власти на Украине, к каковой по географическому положению принадлежит вся Черниговская губерния» [36]. Така позиція яскраво свідчить про розгубленість керівників

думи перед подіями, що, розвивалися. Було зрозуміло, що у більшовицькій росії шансів на політичне виживання у них немає, лише приєднання до УНР могло дати таку надію. Тим не менше гласні ніяк не наважувались зробити рішучий крок. Мабуть, саме тому управа пропонувала дивну формулу: «Распоряжения, идущие от Черниговского комиссара, являются для городского общественного управления приемлимыми». Управа також пропонувала визнати УЦР вищим органом урядової влади на Україні як з практичних міркувань (більшовицький заколот), так і тому, що в УЦР представлені всі народи, які проживають в Україні. Водночас управа залишала остаточне рішення щодо приєднання відкритим до всенародного голосування [37]. Але і через тиждень на засіданні думи 30 листопада питання вирішено не було [38]. Лише 11 грудня дума нарешті спромоглася поставити крапку. Міський голова В. Г.Євтушевський, аргументуючи необхідність приєднання до УНР, заявив: «...Мнение управы не субъективно, а сходится с мнением горожан города Новозыбкова» [39]. Важко сказати, чи то справді була якась форма опитування, чи то просто голова висловив громадську думку. Гласний А. Ф. Афанасьев, який робив доповідь з цього питання, заявив, що автономія України давно визнана Тимчасовим Урядом, що оголошення республіки в Україні обумовлено політичним моментом, і що УЦР є органічним центром боротьби з анархією. У резолюції, ухваленій на пропозицію російських есерів, відзначалось: «...Считая, что Новозыбковский уезд исторически й административно связан с Украиной, что бытовыми й экономическими условиями своей жизни он также к ней тяготеет, Новозыбковская городская дума, избранная всеобщим, прямым, тайным й равным голосованием, признавая УНР как составную часть России, которая должна являться демократической Российской республикой, й Центральную Украинскую Раду й Генеральный Секретариат – Верховными органами власти на Украине, высказывается за то, что город Новозыбков должен принадлежать к Украинской республике. Вместе с тем Новозыбковская городская дума находит, что окончательное закрепление границ территории Украинской республики, а также окончательное включение города Новозыбкова, должно принадлежать Всероссийскому Учредительному Собранию, в согласии с результатами плебисцита...» [40].

12 грудня питання обговорювалось Новозыбківським повітовим земством. Попередньо воно запросило висловити свою думку з приводу приєднання до УНР усі волості й міські управління повіту [41]. На їх основі ухвалена постанова: «...В виду ясно й определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское Уездное Земское Собрание, являясь выразителем мнения населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельных волостей, города й посадов...». Передбачалось створити комісію для проведення виборів до Українських Установчих Зборів [42].

На жаль, не вдалося знайти протоколів Суразького та Мглинського повітових земств, де б фіксувалося обговорення приєднання цих повітів до УНР. Але про сам факт ухвалення відповідних рішень відомо.

2 грудня на засіданні Суразької міської думи гласний А.З. Юдович оголосив рішення повітової земської управи щодо приєднання до УНР і запропонував думі вирішити питання в позитивному сенсі. Дума погодилась і ухвалила провести вибори до Українських Установчих Зборів [43]. 4 грудня питання обговорювалося в Клинівській думі Суразького повіту. Гласний Поляков, агітуючи за приєднання до УНР, тоді зазначив – Суразьке, Новозыбківське, Стародубське земства вже визнали владу УЦР. Інший гласний А.Я. Писин вважав: «Решая вопрос об Учредительном Собрании, Думе приходится решать вопрос принципиальный: присоединяемся ли мы к Великой Украине или к Великороссии». В результаті обговорення дума одноголосне визнала «желательным й необходимым участие населения п. Клинцы в выборах в Украинское Учредительное Собрание» [44]. Місцеве самоврядування ще одного містечка Суразького повіту, Святська, прийняло аналогічне рішення 19 грудня [45].

У середині грудня в Києві отримали телеграму: «Киев. ГС. Мглина 432–15–16–13–130. Мглинское уездное земское собрание постановило присоединиться к Украине. Председатель уездной земской управы» [46].

14 грудня міська дума Мглина ухвалила: «Городская дума, являясь выразительницей мнения всего населения города Мглина, заявляет о присоединении к УНР и уполномочивает Председателя Думы сообщить об этом Украинской Центральной Раде». Було також ухвалене рішення про участь у виборах до Українських Установчих Зборів [47].

Привертає вагу, що двічі органи місцевого самоврядування порушували також питання білоруської приналежності зазначених територій – у Стародубській та Новозибківській міській думах. В першому випадку – рішуча відмова, а в другому – компромісне рішення, що відкривало можливості для подвійного (якщо не потрійного) його трактування у майбутньому. Це відгомін пошуків білорусами меж своєї майбутньої держави. Відповідно протоколу з'їзду білоруських національних організацій, що проходив у 25 – 27 березня 1917 р., частина Чернігівської губернії розглядалася етнографічною комісією як кордон межі розселення білоруського народу [48]. Як саме, на думку білоруських національних діячів мала пройти межа, засвідчує інший протокол – засідання Делегації Народного Секретаріату БНР в справі перемовин з Українською Народною Республікою від 20 квітня 1918 р.: білоруси наполягали, аби відправною точкою на сході вважалося злиття річок Судості та Десни біля містечка Грем'яч, а українська делегація – містечка Мглин, тобто вважали, що всі північні повіти Чернігівщини – українські, а саме: «На наше предложение наметить проэктируемую ими пограничную линию украинцы провели её так: Мглин, от него по северной границе Черниговщины на юго-запад до Ветки, дальше через Гомель на Днепре на Загорье, Комаровичи, Морочь и прямо на запад до Выгановского озера, считая эту точку основной, и конечную, за которую намечать дальше линию они не уполномочены и не в праве, т.к. дальше линия уже проведена в Бресте, по мирному договору Украины с Центральными державами. При намерении указанной линии они руководились необходимостью сохранить за Украиной Припять и железную дорогу Пинск – Гомель. Белорусская делегация провела свою линию так: от слияния речки Судости с Десной возле Гремяча по Десне до Чернигова, оттуда прямой линией на Дерновичи, дальше на Злодин, Стлин, Пинск, Дрогичин и дальше на запад до границы Гродненской губ., т.е. провели таким образом, чтобы сохранить за собой Припять, железную дорогу Брест – Брянск и северные уезды Черниговщины». Чувствується, що все це диктують їм немці і українці настаивають на цьому, чтобы обезопасить себя (стратегические соображения) с севера, если при слабости Беларускае Республики змогуць запановаць там Великоросія цы Польшча». Під час дискусій, що розгорнулися, професор Митрофан Довнар–Запольський закликав «не уступать империалистическим тенденциям Украины [49]. За повідомленням газети «Голос Києва» від 31 травня 1918 р. «Представники білорусинів професор Довнар–Запольський, Цвикевиц і Курилович просили Раковського, щоби большевицька мирна делегація обороняли інтереси білоруського народу від можливості прилучення часті Білорусі до Української держави» [50]. Тобто, фактично, йдеться про збіг інтересів представників БНР та РСФСР.

Як згодом з'ясувалося, стосовно небезпеки з півночі для України, в тому числі – з Гомельщини та Брянщини, українські переговорники в 1918 р. не помилялися. Більше того, їхні побоювання, причому саме з вище зазначеної причини, спрацювали на початку ХХІ ст. – 24.02.2022, коли Україна була атакована рашистами в тому числі зі сторони Білорусі. Геополітичні рішення мають величезну інерцію. Разом із тим претензії української сторони щонайменше на північні повіти Чернігівської губернії підтверджувалися рішеннями демократично обраних земств та міських дум. Білоруська позиція зі сторони органів місцевого самоврядування на території що розглядається підтримки не мала.

Отже, наведені документи свідчать, що органи місцевого самоврядування всіх північних повітів Чернігівської губернії, як того вимагала інструкція Тимчасового Уряду, визнали свою приналежність до України. Цей крок не зумовлений якоюсь однією причиною: чи то розмахом руху за приєднання, до України, чи тиском з боку УЦР, чи ситуацією, що

склалася в листопаді – грудні 1917 р. Маємо їх комбінацію та, як наслідок, наведені рішення. Їх вагомість підсилювалась тим, міські думи та земства, були єдиними легітимними місцевими органами влади та й найбільш легітимними на всіх революційних просторах колишньої росії що розпалася також. Звичайно, у рішеннях органів місцевого самоврядування йшлося про автономну республіку в складі незрозуміло якої російської федерації. Але ж тоді керманічі УЦР ще міцно тримались за ідею федерації й лише подальші події змусили їх проголосити незалежність УНР. Крім того, й органи місцевого самоврядування інших українських губерній, приймаючи рішення про визнання влади Генерального Секретаріату УЦР, також мали на увазі саме автономію, яка вже за кілька тижнів проголосила свою незалежність.

З рішень повітових земств та міських дум видно, що остаточне слово вони залишали за Всеросійськими Установчими Зборами, які б мали винести рішення на основі всенародного голосування в уездах (повітах) щодо державної приналежності території. Але ж конституванту розігнали більшовики та ліві есери. Стосовно референдуму – формально в 1918 р. він проводився. Сучасна дослідниця Ірина Еткіна стверджує: «Скориставшись ситуацією, більшовицька влада почала готувати населення півночі Чернігівської губернії до «плебісциту». Для цього з Москви до Мглина було прислано 40 агітаторів, що дискредитували владу Української Держави. І зрештою московська комісія під загрозою арештів і розстрілів змушувала перелякане населення північних повітів заповнювати анкети за приєднання до Радянської Росії» [51]. Це дійство відбувалося під час мирних російсько-українських переговорів у Києві. Такі засоби «агітації» (добре знаємо нинішнім поколінням) російська влада застосувала понад сто років тому. Втім все ж таки факт проведення «референдуму» важливий – чомусь для окупантів виявилось недостатньо просто контролювати територію та її населення, натомість вони влаштували виставу з голосуванням. На нашу думку його мета – дезавувати попередні рішення демократично обраних органів місцевого самоврядування, які, за рішенням уряду, отримали право визначати до якої держави їхні території належатимуть. Тобто йшлося про легітимацію влади на захопленій території.

Між тим після підписання в 22 січня (9 лютого) 1918 р. Брестського миру межі Чернігівської губернії змінилися. Більша частина території північних повітів Чернігівщини потрапила до «нейтральної зони», що охоплювала 43 волості з 55 наявних [52]. На території Чернігівської губернії межа цієї зони проходила через Сураж – Унечу – Новгород-Сіверський – Глухів. Фактично РСФСР трактувало ці волості та уезди (повіти) як Чернігівську губернію у своєму складі. Під час мирних переговорів з РСФСР Українська Держава відстоювала територію північних повітів [53].

Тоді ж до української Чернігівської губернії були долучені Путивльський та Рильський повіти Курської губернії. На початку червня 1918 р. гетьманський уряд утворив Поліську губернію з включенням до неї Пінського, Мозирського та Речицького уїздів (повітів) Мінської губернії, а Гомельський уезд (повіт) Могильовської губернії приєднав до Чернігівської губернії. Тобто кількість повітів Чернігівської губернії в 1918 р. зросла з 15 до 18. Зазначимо, що лідери Білоруської Народної Республіки, що була проголошена в Мінську 25 березня 1918 р., протестували проти включення Гомельського уезду (повіту) до складу України, північного Полісся в цілому. Однак реального впливу на цій території БНР не мала.

Найбільше місто субрегіону що розглядається – Гомель. Тож позиція його органів місцевого самоврядування справляла неабиякий вплив на колег із інших місцевостей. Як зафіксував протокол засідання Гомельської міської думи від 29 листопада 1917 р.: «Пратэстуючы супраць контррэвалюцыйнай антынароднай і антыпралетарскай палітыкі партыі бальшавікоў, гарадская Дума ўсе свае надзеі на выратаванне рэвалюцыі і краіны ўскладае на Устаноўчы Сход, які з’яўляецца адзінай крыніцай улады. Уся ўлада Устаноўчаму Сходу!» [54]. Думка чітка, про Україну – ані слова, вочевидь, будь яку причетність до неї гласні тоді не розглядали. В підсумку в Гомелі утворилося своєрідне двовладдя, коли

одночасно існувала міська дума та збільшовичена рада. Остання перебирала все більше влади, спираючись на військову силу.

Тож входження Гомеля та Гомельського уезду (повіту) спочатку до Дригавіцької [Дрыгавіцка] землі (разом з Речицьким та Мозирським) УНР, а на початку травня 1918 р. – до Чернігівської губернії Української держави виявилось для місцевої думи та повітового земства несподіваним поворотом. Стосовно періоду УНР в Гомелі Валентина Мятлицька зазначає: «Наяўныя крыніцы не дазваляюць рэканструяваць пазіцыю Гомельскай гарадской думы адносна з’яўлення ў горадзе і павеце адміністрацыі Украінскай Народнай Рэспублікі. Можна меркаваць, што ў сілу кароткачасовасці знаходжання Гомеля ў складзе УНР, яе дзяржаўная прысутнасць насіла тут хутчэй намінальны характар. Украінскія ўладныя структуры не пастелі канчаткова аформіцца і распачаць паўнаўтасную дзейнасць, а Гомельскае гарадское самакіраванне цалкам захавала самастойнасць» [55].

Після гетьманського перевороту ні міська дума, ні повітове земське зібрання не засудили повалення УЦР – тобто дали зрозуміти, що їх ставлення до України не змінилось. Втім, за свідченням повітового старости Євгена Стоша «Прадстаўнікі мясцовага гарадскога Самакіравання і Земскіх упраў, як стаўленікі рэвалюцыйнага перыяду, настройваюць насельніцтва апазіцыйна, асабіста агітуючы і дапускаючы на сходах выступленні аратараў, якія па сутнасці заклікаюць да непрызнання новай улад» [56].

Наприкінці травня міська дума «зрабіла новы крок у адстойванні “гомельскага суверэнітэту”, накіраваўшы ў Кіеў пратэст супраць далучэння павета да Украіны і прызначэння камісара Украінскай Дзяржавы. Да гэтай “дыпламатычнай ноты” была прыкладзена рэзалюцыя з патрабаваннем права гомельцаў на свабоднае самавызначэнне і правядзенне рэфэрэндуму аб выбары дзяржаўнай прыналежнасці. Да вынікаў плебісцыту Дума прасіла вызваліць горад ад уключэння ў любую дзяржаву» [57]. Таке собі незалежне місто все одно в складі якої держави. Йдеться про реакцію на утворення Поліської губернії та передачу Гомельського повіту до складу Чернігівської губернії.

Зазначимо, що за складом гласних демократична Гомельська міська дума була лівою (зі 101 місця на виборах 1917 р. 65 здобули представники соціалістичних партій, а головою думи став меншовик, а згодом відомий більшовик Петр Богданов [58]). Втім у травні його змусили залишити Гомель, за ним були видалені й інші ліві гласні, що виявляли фрондерство. Це доволі типове явище для режиму влади гетьмана Павла Скоропадського.

Унікальні події сталися восени – в жовтні 1918 р. пройшли вибори до нової Гомельської міської думи за законом Української Держави [59]. В цілому виборча кампанія планувалася на листопад – грудень, але голосування зірвалося через антигетьманське повстання. Гомель таким чином став виключенням. Мала бути вагома причина поспіху організації виборів саме в цьому місті. На нашу думку – це невідповідність вазі та потенційному впливу міської думи як владної інституції її реальному стану. Літо – початок осені 1918 р. – це час економічного підйому в Українській Державі. А Гомельщина його відчула, можливо, навіть більше, за інші регіони завдяки бурхливому росту прикордонної торгівлі, не в останню чергу – контрабандної. Зрештою фінансовий стан виявився настільки добрим, що, як зазначає Валентина Мятлицька, ймовірно вперше за роки війни та революції місто спробувало зробити кроки у розвитковій діяльності [60]. Так міська дума знайшла можливість зробити другу артезіанську свердловину на правому березі річки Сож, а в жовтні міська управа вирішила зайнятися надважливою (стратегічною) справою – міською бойнею [61]. Та навіть більше – дума замислилась над проектом електрифікації міста та заміни конки трамваєм.

Ймовірно, це був вагомий аргумент на користь прискорення виборів. Більшість у думі знову отримали соціалісти: «на чале «гетманскай думы» стаў яўрэйскі сацыяліст Абрам Вайнштэйн, а гарадскім галавой быў прызначаны «памяркоўны сацыяліст» Аляксандр Бірскі. Але нейтралізацыя радыкалаў дазволіла надаць самакіраванню памяркоўны характар. Галосныя пераклучыліся з палітычнай палемікі і дэмаршаў на вырашэнне наспелых сацыяльна-эканамічных праблем, прагматычна прыбгаючы да выкарыстання рэсурсаў

центральной киевской улад» [62]. Місцеві гласні та службовці доволі швидко звикали працювати разом із центральною кївською владою, конструктивно розв'язувати поточні питання управління територією. Ризикнемо зробити припущення – наявний стан справ сприяв росту привабливості України серед гомельчан, зокрема – місцевого самоврядування.

Тож принципово погоджуємося з таким твердженням: «Невлялікі храналагічна епізод меў пэўныя рысы «гістарычнага эксперыменту», у якім апрабіраваўся варыянт інтэграцыі новадалучаных іншанацыянальных тэрыторый ва ўкраінскую дзяржаўнасць, узаемадзеяння рознапартыйных палітычных сіл ўладнага цэнтру і муніцыпальнай кіруючай адзінкі ў вырашэнні» [63]. Додамо від себе – експеримент пройшов вдало, сторони відчули взаємну зацікавленість, потребу один в одному.

Ставлення до геополітичних змін нової міської думи стало зрозумілим наприкінці 1918 р. 16 грудня в Гомелі міська робітничка конференція, скликана соціалістами, утворила міську демократичну Директорію. Вона була поповнена й гласними міської думи. Директорія УНР визнала гомельську Директорію єдиною законною владою, а остання в свою чергу мала намір орієнтуватися на УНР й сформувала делегацію для переговорів у Києві. Валентина Мятлицька стверджує: «...лідари УНР выказаліся за захаванне Гомеля ў складзе Украіны і перабудову гарадской улады на ўзор кіеўскай» [64]. Але втриматися вона не змогла – під збройним тиском російських більшовиків та місцевих колаборантів на початку січня 1919 р. міська Директорія, дума та управа склали свої повноваження. Між іншим, наведений перелік засвідчує, що противники сприймали зазначені інституції як єдину протидіючу ним сторону [65]. В такий спосіб, фактично, було вирішено питання державної приналежності Гомеля та повіту.

Ще один штрих до гомельської історії, хоча й опосередкований. Наприкінці березня 1919 р. на Гомельщині спалахнуло потужне повстання, що отримало назву стрекопитівського – за прізвиськом його лідера, колишнього штабс-капітату з Тули та воєнспеца Червоної армії Владіміра Стрекопитова. Поштовхом для виступу червоноармійців став вдалиий опір армії УНР під Овручем та Словечно. Повстанцям ненадовго вдалося встановити контроль над Гомелем, але зрештою залишили місто. Керівництво повстанців (переважно російських) повело військо на захід залізницею – на з'єднання з українською армією. Єдиний варіант, адже шлях на південь був відрізаний через захоплення Червоною армією Чернігова. Ймовірно, що більшості таки вдалося пробитися (переважно пішо), а Владімір Стрекопитов в Рівному зустрівся з Симоном Петлюрою. Тоді ж було прийнято рішення про створення в складі Північної групи Дієвої армії УНР Русско-тульського загону [66]. На нашу думку цей епізод ілюструє – на Гомельщині противники радянського політичного режиму в якості спільників могли розраховувати виключно на українські сили, а взаємодія між ними відкривала нові можливості в протидії червоній навалі.

Після захоплення територій питання про приналежність північних повітів Чернігівщини вирішувала вже нова влада, створена російськими більшовиками. В основі їх позиції були не принцип етнічної приналежності населення, його волевиявлення, відчуття територіальної єдності, економічних зв'язків, а міркування «державного порядку» [67], вочевидь – власного. Мабуть, саме вони змусили голову РНК УСРР Християна Раковського направити на адресу НКВС РСФРР у лютому 1919 р. телеграму, де він повідомляв – український радянський уряд не має жодних претензій на територію північних повітів Чернігівщини та деяких інших [68]. 25 лютого 1919 р. НКВД РСФСР ухвалює рішення про передачу чотирьох північних повітів Чернігівської губернії (Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький, тепер це територія Брянської області) до складу щойноутвореної Гомельської губернії РСФСР. У квітні 1919 р. аналогічне рішення ухвалило Політбюро ЦК КП(б)У [69]. До РСФСР також долучалися Путивльський та Рильський повіти. Між іншим, це означає, що в підсумку Чернігівська губернія втратила не чотири, а сім північних повітів (включно з Гомельським).

В книзі «Гомельская губерния», яку готувала до друку Валентина Мятлицька, наводиться красномовні епізоди яким чином «вирішувалося питання» приналежності

північних повітів Чернігівської губернії та як до цього ставилося місцеве населення. Як зазначалося в телеграмі за підписами голови Гомельського міського виконавчого комітету Даниїла Гуло та голови гомельського повітового комітету РКП(б) Менделя Хатаєвича, що скеровувалася наркомуну внутрішніх справ РСФСР та голови ЦВК УСРР: «Разрешенный в центре вопрос о включении в состав Гомельской губернии северных уездов Черниговщины тормозится нежеланием Черниговского губисполкома и самих уездов. До сих пор им неизвестно состоявшееся постановление центра» [70]. Тобто, думкою місцевих мешканців особливо ніхто не цікавився, адже рішення, виявляється, вже прийнято «в центрі».

В першій половині квітня пройшло засідання за участю представників північних повітів Чернігівської губернії. Учасникам було запропоновано погодитися з ухваленим вже рішенням. Але делегати виявилися «обеспокоены экономическими последствиями и предлагают отменить перестройку губернских границ до окончания весенних сельскохозяйственных работ» [70]. Найбільш проукраїнськи виявилися налаштованими мешканців Стародуба. Голова місцевого виконкому Парлюк надіслав таку телеграму:

«19 апреля 1919 г.

Киев, Москва, ВУЦИК, копия ВЦИК, Чернигов губ ревком и губернскому съезду.

До сведения Стародубского уездисполкома дошло о присоединении Стародубского уезда к Великоросии. Уездисполком именем населения протестует против такого ненормального явления и заявляет, если Стародубский уезд был присоединен к Великоросскому центру на основании федерации, то только лишь потому, что в Великороссии существует Советская власть для совместного противодействия и изгнания врага гетьмана Скоропадского, захватившего власть в Украине. От Украины же Стародубский уезд не отделялся и, в настоящее время, с согласия двохсоттысячного населения уезда, к Великоросии не может быть присоединен, так как последние считают себя в историческом, экономическом и географическом отношении украинцами... Уезды даже в известность не были поставлены. Для обсуждения такого чрезвычайно важного вопроса на местах нужно было созвать съезды, посему просив об оставлении нашего уезда принадлежащим к Украине.

Председатель Парлюк» [71].

Тож, на думку місцевих радянських діячів, перебування Стародубщини в складі росії – явище ненормальне. Наголосимо – йдеться не про позицію обраного всім населенням органу місцевого самоврядування, як наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Уездний (повітовий) виконком – класовий орган, підконтрольний правлячій комуністичній партії. Однак він протестує іменем населення уезду. Втім доба, коли місцеві представницькі владі інституції, не кажучи вже про мешканців, могли впливати на центральні за російського великодержавного більшовизму пішли в небуття. Їх рішення до волевиявлення місцевого населення вони відношення не мали – хіба що в тому сенсі, що прямо йому суперечили.

Зрештою з ласки нової влади формально незалежна УСРР отримала лише один, Новгород-Сіверський повіт, який нічим принципово не відрізнявся від відокремлених. Також в 1926 р. повернуло до складу УСРР Семенівську волость Новозибківського повіту. Ці рішення знайшло своє відображення в положеннях про адміністративні межі всіх наступних конституцій союзних республік та СРСР.

З вищенаведених фактів, на нашу думку, можна зробити такі висновки:

у північних повітах існував досить потужний, але переважно стихійний рух за приналежність до України;

за умови співпадіння інтересів навіть байдужі до української справи політичні сили схильні були діяти разом з українськими державними формуваннями, причому ця тенденція з часом зростала;

демократично обрані органи місцевого самоврядування, земства та думи всіх північних уездів (повітів) Чернігівської губернії, виконали формальну вимогу Тимчасового уряду щодо визначення приналежності своїх територій – до України; тобто мовиться про цілком легітимні рішення, що не втратили своєї юридичної сили;

претензії білоруських національно–державних організацій на території північних повітів Чернігівської губернії не знаходять свого підтвердження в рішеннях зазначених вище органів місцевого самоврядування;

перебування Гомеля та уезду (повіт) у складі I та II УНР, Української Держави супроводжувалося повільним дрейфом міського самоврядування – від небажання визначати приналежність до України до підтримки такої ідеї;

приєднання північних повітів Чернігівщини до РСФСР відбулося рішенням «зверху», здійснювалося у силовий спосіб, не відповідало тогочасним настроям місцевого населення. Але вони нікого не цікавили.

Список використаних джерел та літератури

1. Верменич Я. В. Адміністративно–територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. – У 2–х чч. – К.: Інститут історії України, 2009. – Ч. 2. – 370 с.

2. Бойко О. Формування території української незалежної держави в діяльності Української Центральної Ради (1917–1918 рр.)/ О. Бойко. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2007. – 63 с.

3. Бойко Олена. Територія, кордони і адміністративно–територіальний поділ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей/ Головний редактор В.Смолій. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 216 – 231.

4. Кривок Олександр. Територіальні зв'язки як чинник формування партійно–політичної і адміністративної мережі на півночі Лівобережної України // Регіональна історія України. Збірник наукових статей/ Головний редактор В.Смолій. – Вип. 3. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 233 – 248.

5. Еткіна Ірина. Втрата Україною північних територій Чернігівської губернії (1917–1926) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – С. 189 – 205; Еткіна І. Участь німецького війська у захисті північних кордонів Української Держави на Чернігівщині від більшовицької Росії в 1918 р.// Україна та Німеччина: міждержавні відносини [Текст] : зб. наук. пр. / [І. Басенко та ін.; редкол.: В. Верстюк та ін.]; НАН України, Ін–т історії України [та ін.]. – Київ ; Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2018. – 381 с. та ін.

6. Мятлицкая В.М. На пагранічы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918) / Валянціна Мятлицкая. – Гомель: Барк, 2021. – 223 с.; Лебедзева, В.М. «Українская» ўлада на Беларускай Палесі: Гомельская гарадская Дырэкторыя 1918–1919 гг. АРСНЕ. Пачатак. 2011. № 3. С. 356–370; Тимчасова німецька окупація і її вплив на долю східного білоруського Полісся (березень 1918 – січень 1919 рр.)// Україна та Німеччина: міждержавні відносини [Текст] : зб. наук. пр. / [І. Басенко та ін.; редкол.: В. Верстюк та ін.]; НАН України, Ін–т історії України [та ін.]. – Київ ; Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2018. – 381 с.; Мятлицька (Лебедєва) В.М. Гомельське міське самоврядування в період становлення Української держави у 1918 р. //Розумовські зустрічі. – 2021. – № 8. – С.174 – 186 та ін.

7. Такоева И. Т. Гомельская губерния. Как всё начиналось. Неизвестные страницы/ Ирина Такоева, под общ. ред. Владимира Дворника; науч. ред. Валентина Лебедева. – Гомель: Редакция газеты «Гомельская праўда», 2014. – 288 с.

8. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 13.

9. Див.: Грушевський М.С. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 10. – С. 140–144.

10. Див.: Винниченко В. К. Відродження нації. – Т. 1. – К. – Відень, 1920. – С. 298 – 302.

11. Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – 30 июня.

12. Там же.

13. ЧЗГ. – 1917. – 18 июля.
14. Там же.
15. Там же
16. Там же.
17. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – С.179.
18. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 2866, арк. 11.
19. Известия Черниговского губисполкома. – 1917. – 14 сентября/
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 44.
21. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 45–46.
22. Borus J. The sovietisation of Ukraine. 1917 – 1923. – Edmonton, 1980. – P. 136.
23. Дорошенко Д. І. Вказана праця. – С. 207.
24. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1917. – 9 августа.
25. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. – К., 1993. – С. 280.
26. ЦДАВО України, ф.2180, оп.1, спр.19, арк.2.
27. Там же, ф. 1133, оп 1, спр. 2, арк. 128.
28. Там же, арк. 202.
29. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 786, арк. 11.
30. Там же, ф. 145, оп. 3, спр. 2792, арк. 23.
31. Там же, ф. 145, оп. 2, спр. 854, арк. 3.
32. Там же, арк. 4.
33. Там же, арк. 13.
34. ЧЗГ. – 1917. – 17 ноября.
35. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2788, арк. 273.
36. Там же, арк. 313.
37. Там же.
38. Там же, спр. 2788, арк. 306;
39. Там же, арк. 150.
40. Там же, арк. 151.
41. Там же.
42. Сергійчук В. Стародубщина завжди горнулась до матері України //Сіверянський літопис. – 1996. – № 3. – С. 4.
43. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2794, арк. 40.
44. Там же, спр. 2793, арк. 182.
45. Там же, спр. 2807, арк. 24.
46. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 47, арк. 51 зв.
47. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2786, арк. 85.
48. Мітрафан Доўнар–Запольскі (1868–1934 гг.): Асоба ў дакументах і ўспамінах / укл.: В.М. Мятліцкая. – Мінск : Лімарыус, 2020. – 488 с., іл. – С.88.
49. Там же. – С. 92 – 93.
50. Там же. – С. 113.
51. Еткіна І. Участь німецького війська у захисті північних кордонів Української Держави на Чернігівщині від більшовицької Росії в 1918 р.// Україна та Німеччина: міждержавні відносини [Текст] : зб. наук. пр. / [І. Басенко та ін.; редкол.: В. Верстюк та ін.]; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. – Київ; Чернігів: Сівер. центр післядиплом. освіти, 2018. – С. 277.
52. Еткіна Ірина. Втрата Україною північних територій Чернігівської губернії (1917–1926) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – С. 52/

53. Лупандін О. І. Українсько–російські мирні переговори 1918 року. – К., 1994. – С. 13.
54. Цит. за: Мятліцкая В.М. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918) / Валянціна Мятліцкая. – Гомель: Барк, 2021. – С.103.
55. Мятліцкая (Лебедева) В.М. Гомельскае міське самоврядуванне в перыяд становлення Украінскай дзяржавы у 1918 р. //Розумовскіі зустрэчці. – 2021. – № 8. – С.178.
56. Цит. за: Мятліцкая В.М. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918) / Валянціна Мятліцкая. – Гомель: Барк, 2021. – С.148.
57. Там же. – С. 142.
58. Мятліцкая (Лебедева) В.М. Гомельскае міське самоврядуванне в перыяд становлення Украінскай дзяржавы у 1918 р. //Розумовскіі зустрэчці. – 2021. – № 8. – С.177.
59. Мятліцкая В.М. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918) / Валянціна Мятліцкая. – Гомель: Барк, 2021. – С.149.
60. Там же. – С.161.
61. Там же. – С.163.
62. Мятліцкая (Лебедева) В.М. Гомельскае міське самоврядуванне в перыяд становлення Украінскай дзяржавы у 1918 р. //Розумовскіі зустрэчці. – 2021. – № 8. – С.179.
63. Там же. – С.183.
64. Цит. за: Мятліцкая В.М. На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918) / Валянціна Мятліцкая. – Гомель: Барк, 2021. – С.206 – 207.
65. Там же. – С. 212.
66. Такоева И. Т. Гомельская губерния. Как всё начиналось. Неизвестные страницы/ Ирина Такоева, под общ. ред. Владимира Дворника; науч. ред. Валентина Лебедева. – Гомель: Редакция газеты «Гомельская праўда», 2014. – С. 192 – 200.
67. Босчко В. ...Вказана праця. – С. 50.
68. Там же. – С. 51.
69. Сергійчук В. Вказана праця. – С. 3.
70. Цит. за: Такоева И. Т. Гомельская губерния. Как всё начиналось. Неизвестные страницы/ Ирина Такоева, под общ. ред. Владимира Дворника; науч. ред. Валентина Лебедева. – Гомель: Редакция газеты «Гомельская праўда», 2014. – 218.
71. Там же. – С.219.
72. Там же. – С. 220.

References

1. Vermenych Ya. V. Administratyvno–terytorialnyi ustroi Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – U 2–kh chch. – К.: Instytut istorii Ukrainy, 2009. – Ch. 2. – 370 s. [Vermenych, Y. V. Administrative–Territorial Structure of Ukraine: Evolution, Current State, Problems of Reform. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of the History of Ukraine. 2 volumes. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2009. Part 2. 370 p.] [in Ukrainian].
2. Boyko O. Formuvannia terytorii ukrainskoi nezaleznoi derzhavy v diialnosti Ukrainskoi sentralnoi Rady (1917–1918 rr.)/ O. Boyko. – К.: In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – 63 s. [Boyko, O. Formation of the Territory of the Ukrainian Independent State in the Activities of the Ukrainian Central Rada (1917–1918). Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2007. 63 p.] [in Ukrainian].
3. Boiko Olena. Terytoriia, kordony i administratyvno–terytorialnyi podil Ukrainskoi Derzhavy hetmana P.Skoropadskoho (1918) // Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei/ Holovnyi redaktor V.Smolii. – Vyp. 3. – К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – S. 216 – 231. [Boiko, Olena. Territory, Borders, and Administrative–Territorial Division of the Ukrainian State under Hetman Pavlo Skoropadsky (1918). Regional History of Ukraine. Collection of Scientific Articles. Edited by V. Smolii. Issue 3. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. pp. 216–231.] [in Ukrainian].

4. Kryvok Oleksandr. Terytorialni zv'iazky yak chynnyk formuvannia partiino-politychnoi i administratyvnoi merezhi na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy // Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei/ Holovnyi redaktor V.Smolii. – Vyp. 3. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – S. 233 – 248. [Kryvok, Oleksandr. Territorial Connections as a Factor in the Formation of Party–Political and Administrative Networks in the Northern Left–Bank Ukraine. Regional History of Ukraine. Collection of Scientific Articles. Edited by V. Smolii. Issue 3. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. pp. 233–248.] [in Ukrainian].

5. Etkina Iryna. Vtrata Ukrainoiu pivnichnykh terytorii Chernihivskoi hubernii (1917–1926) // Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei. – Vyp. 12. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – C. 189 – 205. [Etkina, Iryna. Loss of the Northern Territories of Chernihiv Governorate by Ukraine (1917–1926). Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution 1917–1921: Collection of Scientific Articles. Issue 12. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. pp. 189–205.] [in Ukrainian]; Etkina I. Uchast nimetskoho viiska u zakhysti pivnichnykh kordoniv Ukrainiskoi Derzhavy na Chernihivshchyni vid bilshovytskoi Rosii v 1918 r.// Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny [Tekst] : zb. nauk. pr. / [I. Basenko ta in.; redkol.: V. Verstiuk ta in.]; NAN Ukrainy, In–t istorii Ukrainy [ta in.]. – Kyiv ; Chernihiv: Siver. tsentr pisliadyplom. osvity, 2018. – 381 s. ta in. [Etkina, Iryna. The participation of the German army in the protection of the northern borders of the Ukrainian State in Chernihiv Governorate from bolshevik Russia in 1918// Ukraine and Germany: interstate relations [Text]: coll. of science pr. / [Ivan Basenko and others; editor: V. Verstyuk and others]; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine [etc.]. – Kyiv ; Chernihiv: Siver Centre of Postgraduate Education, 2018. – 381 p. etc.] [in Ukrainian].

6. Miatlitskaia V.M. Na pahranychy epokh i dziarzhay. Staronki istorii Homelia (1917–1918) / Valiantsina Miatlitskaia. – Homel: Bark, 2021. – 223 s. [Myatlytska, V. M. On the Verge of Eras and States. Pages of Gomel's History (1917–1918). Valentina Myatlytska. Gomel: Bark, 2021. 223 p.]; Lebedzeva, V.M. «Ukrainskaia» ŷlada na Belaruskim Palessi: Homelskaia haradskaia Dyręktorıia 1918–1919 hh. ARCHE. Pachatak. 2011. № 3. S. 356–370 [Lebedeva, V.M. “Ukrainian” power in Belarusian Palessia: Gomel City Directory 1918–1919. ARCHE. Pachatak. 2011. № 3. C. 356–370]; Tymchasova nimetska okupatsiia i yii vplyv na doliu skhidnoho biloruskoho Polissia (berezen 1918 – sichen 1919 rr.)// Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny [Tekst] : zb. nauk. pr. / [I. Basenko ta in.; redkol.: V. Verstiuk ta in.]; NAN Ukrainy, In–t istorii Ukrainy [ta in.]. – Kyiv; Chernihiv: Siver. tsentr pisliadyplom. osvity, 2018. – 381 s. [The temporary German occupation and its influence on the fate of the eastern Belarusian Polissia (March 1918 – January 1919)// Ukraine and Germany: interstate relations [Text]: coll. of science pr. / [I. Basenko and others; editor: V. Verstyuk and others]; National Academy of Sciences of Ukraine of Ukraine, Institute of History of Ukraine [etc.]. – Kyiv; Chernihiv: Siver Centre of Postgraduate Education, 2018. – 381 p.]; Miatlytska (Lebedieva) V.M. Homelske miske samovriaduvannia v period stanovlennia Ukrainiskoi derzhavy u 1918 r. //Rozumovski zustrichi. – 2021. – № 8. – S.174 – 186 ta in. [Myatlytska (Lebedeva) V.M. Gomel city self–government in the period of the formation of the Ukrainian state in 1918 // Rozumovsky meetings. – 2021. – No. 8. – P.174 – 186]; [in Belarusian].

7. Takoieva Y.T. Homelska huberniia: Kak vse nachynalos. Neyzvestnyje stranitsy /Yryna Takoieva, pod obshch. Red. Vladymyra Dvornyka; nauch. Red. Valenyina Lebedeva. – Homel: Redaktsiia hazety “Homelskaia prauda”, 2014. – S.218. [Takoieva I.T. Homel Governorate: How it all began. Unknown pages / Iryna Takoieva; edited by Volodymyr Dvornik; scientific editor Valentyna Lebedeva. – Homel: Editorial office of “Homelskaia Prauda” newspaper, 2014. – P. 218.] [in Russian].

8. Boiechko V., Hanzha O., Zakharchuk B. Kordony Ukrainy: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan. – K., 1994. – S. 13 [Boiechko V., Ganzha O., Zakharchuk B. Borders of Ukraine: historical retrospective and current state. – K., 1994. – P. 13] [in Ukrainian].

9. Dyv.: Hrushevskiyi M.S. Spomyny // Kyiv. – 1989. – № 10. – S. 140–144 [See: Hrushevskiyi M.S. Memories // Kyiv. — 1989. — No. 10. – P. 140–144] [in Ukrainian].
10. Dyv.: Vynnychenko V. K. Vidrozhennia natsii. – T. 1. – K. – Viden, 1920. – S. 298 – 302 [Див.: Винниченко В. К. Відродження нації. – Т. 1. – К. – Відень, 1920. – С. 298 – 302] [in Ukrainian].
11. Chernyhovskaia zemskaia hazeta (dali – ChZH). – 1917. – 30 yiunia [Chernygovskaya Zemskaya Gazeta (ChZG). – 1917. – June 30] [in Russian].
12. Tam zhe [Ibid] [in Russian].
13. ChZH. – 1917. – 18 yiulia [ChZH. – 1917. – 18 yiulia] [in Russian].
14. Tam zhe [Ibid] [in Russian].
15. Tam zhe [Ibid] [in Russian].
16. Tam zhe [Ibid] [in Russian].
17. Doroshenko D. I. Moi spomyny pro nedavnie mynule. – Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 1969. – S.179 [18. Doroshenko D. I. My memories of the recent past. – Munich: Ukrainian Publishing House, 1969. – P.179] [in Ukrainian].
18. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 145, op. 3, spr. 2866, ark. 11 [State Archive of Chernihiv Oblast (DACHO), f. 145, case description 3, archival file 2866, sheet. 11] [in Ukrainian].
19. Izvestyia Chernyhovskoho hubyspolkoma. – 1917. – 14 sentiabria [Izvestyia Chernyhovskoho hubyspolkoma. – 1917. – 14 of September] [in Russian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy), f. 1133, op. 1, spr. 53, ark. 44 [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (Central State Archive of Ukraine), f. 1133, case description. 1, archival file 53, sheet 44] [in Ukrainian].
21. TsDAVO Ukrainy, f. 1133, op. 1, spr. 53, ark. 45–46 [Central State Archive of Ukraine of Ukraine, f. 1133, case description 1, archival file 53, sheet 45–46] [in Ukrainian].
22. Borus J. The sovietisation of Ukraine.1917–1923. – Edmonton, 1980. – P. 136 [In English].
23. Doroshenko D. I. Vkazana pratsia. – S. 207 [Doroshenko D. I. The specified work. – P. 207] [in Ukrainian].
24. Izvestyia Odesskoho Soveta rabochykh deputatov y predstavitelei armyy y flota. – 1917. – 9 avhusta [Izvestyia Odesskoho Soveta rabochykh deputatov y predstavitelei armyy y flota. – 1917. – August 9] [in Russian].
25. Derzhavnyi tsentr Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli. – K., 1993. – S. 280 [The State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile. – K., 1993. – P. 280] [in Ukrainian].
26. TsDAVO Ukrainy, f.2180, op.1, spr.19, ark.2 [(Central State Archive of Ukraine, f.2180, case description 1, archival file no. 19, sheet 2] [in Ukrainian].
27. Tam zhe, f. 1133, op 1, spr. 2, ark. 128 [Ibid, f. 1133, case description 1, archival file no. 2, sheet 128] [in Ukrainian].
28. Tam zhe, ark. 2 [Ibid, sheet 202] [in Ukrainian].
29. DACHO, f. 145, op. 2, spr. 786, ark. 11 [State Archive of Chernihiv Oblast, f. 145, case description . 2, archival file no. 786, sheet 11] [in Ukrainian].
30. Tam zhe, f. 145, op. 3, spr. 2792, ark. 23 [Ibid, f. 145, case description 3, archival file no. 2792, sheet 23] [in Ukrainian].
31. Tam zhe, f. 145, op. 2, spr. 854, ark. 3 [Ibid, f. 145, case description 2, archival file no. 854, sheet 3].
32. Tam zhe, ark. 4 [Ibid, sheet 4] [in Ukrainian].
33. Tam zhe, ark. 13 [Ibid, sheet 13] [in Ukrainian].
34. ChZH. – 1917. – 17 nojabria [ChZH. – 1917. – 17 of November] [in Russian].
35. DACHO, f. 145, op. 3, spr. 2788, ark. 273 [State Archive of Chernihiv Oblast, f. 145, case description 3, archival file no. 2788, sheet 273] [in Ukrainian].
36. Tam zhe, ark. 313 [Ibid, sheet 313] [in Ukrainian].

37. Tam zhe [Ibid] [in Ukrainian].
38. Tam zhe, archival file no 2788, ark. 306 [Ibid, archival file no. 2788, sheet 306] [in Ukrainian].
39. Tam zhe, ark. 150 [Ibid, sheet 150] [in Ukrainian].
40. Tam zhe, ark. 151 [Ibid, sheet 151] [in Ukrainian].
41. Tam zhe [Ibid] [in Ukrainian].
42. Serhiichuk V. Starodubshchyna zavzhdy hornulas do materi Ukrainy //Siverian–skyi litopys. – 1996. – № 3. – S. 4 [Serhiychuk V. Starodubshchyna always turned to mother Ukraine //Siveryanskyi litopys. – 1996. – No. 3. – P. 4] [in Ukrainian].
43. DACHO, f. 145, op. 3, spr. 2794, ark. 40 [State Archive of Chernihiv Oblast, f. 145, case description 3, archival file no. 2794, sheet 40] [in Ukrainian].
44. Tam zhe, spr. 2793, ark. 182 [Ibid, archival file no. 2793, sheet 182] [in Ukrainian].
45. Tam zhe, spr. 2807, ark. 24 [Ibid, archival file no. 2807, sheet 24] [in Ukrainian].
46. TsDAVO Ukrainy, f.1115, op.1, spr.47, ark. 51 zv [(Central State Archive of Ukraine, f.1115, case description 1, archival file 47, sheet 51 back] [in Ukrainian].
47. DACHO, f. 145, op. 3, spr. 2786, ark. 85 [State Archive of Chernihiv Oblast, f. 145, case description 3, archival file no. 2786, sheet 85] [in Ukrainian].
48. Mitrafan Doŭnar–Zapolski (1868–1934 hh.): Asoba ŷ dokumentakh i ŷspaminakh / ukl.: V.M. Miatlitskaia. – Minsk : Limarijus, 2020. – 488 s., il. – S.88 [Mitrofan Downar–Zapolsky (1868–1934): Personality in documents and memories / incl.: V.M. Myatlitskaya. – Minsk: Limarius, 2020. – 488 p., illustrations. – P.88.] [in Belarusian].
49. Tam zhe. – S. 92 – 93 [Ibid – P. 92 – 93] [in Belarusian].
50. Tam zhe. – S.113 [Ibid – P. 113] [in Belarusian].
51. Etkina I. Uchast nimetskoho viiska u zakhysti pivnichnykh kordoniv Ukrainskoi Derzhavy na Chernihivshchyni vid bilshovytskoi Rosii v 1918 r.// Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny [Tekst] : zb. nauk. pr. / [I. Basenko ta in.; redkol.: V. Verstiuk ta in.]; NAN Ukrainy, In–t istorii Ukrainy [ta in.]. – Kyiv ; Chernihiv: Siver. tsentr pisljadiplom. osvity, 2018. – S.277 ta in. [Etkina, Iryna. The participation of the German army in the protection of the northern borders of the Ukrainian State in Chernihiv Governorate from bolshevik Russia in 1918// Ukraine and Germany: interstate relations [Text]: coll. of science pr. / [Ivan Basenko and others; editor: V. Verstyuk and others]; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine [etc.]. – Kyiv ; Chernihiv: Siver Centre of Postgraduate Education, 2018. – P. 277. etc.] [in Ukrainian].
52. Etkina Iryna. Vtrata Ukrainoiu pivnichnykh terytorii Chernihivskoi hubernii (1917–1926) // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei. – Vyp. 12. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – C. 52. [Etkina, Iryna. Loss of the Northern Territories of Chernihiv Governorate by Ukraine (1917–1926). Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution 1917–1921: Collection of Scientific Articles. Issue 12. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. – P. 52] [in Ukrainian].
53. Lupandin O. I. Ukrainsko–rosiiski myrni perehovory 1918 roku. – K., 1994. – S. 13 [Lupandin O. I. Ukrainian–Russian peace negotiations of 1918. – K., 1994. – P. 13] [in Ukrainian].
54. Tsyt. za: Miatlitskaia V.M. Na pahranichchы эпоkh i dziarzhaj. Staronki history Homelia (1917–1918) / Valiantsina Miatlitskaia. – Homel: Bark, 2021. – S. 103 [Cited by: Myatlytska, V. M. On the Verge of Eras and States. Pages of Gomel's History (1917–1918). Valentina Myatlytska. Gomel: Bark, 2021. – P.103] [in Belarusian].
55. Miatlytska (Lebedieva) V.M. Homelske miske samovriaduvannia v period stanovlennia Ukrainskoi derzhavy u 1918 r. //Rozumovski zustrichi. – 2021. – № 8. – S.174 – 186 ta in. [Myatlytska (Lebedeva) V.M. Gomel city self–government in the period of the formation of the Ukrainian state in 1918 // Rozumovsky meetings. – 2021. – No. 8. – P.174 – 186]; [in Belarusian].
56. Miatlytska (Lebedieva) V.M. Homelske miske samovriaduvannia v period stanovlennia Ukrainskoi derzhavy u 1918 r. //Rozumovski zustrichi. – 2021. – № 8. – S.178 [Myatlytska

(Lebedeva) V.M. Gomel city self-government in the period of the formation of the Ukrainian state in 1918 // Rozumovsky meetings. – 2021. – No. 8. – P.178] [in Belarusian].

57. Tsyt. za: Miatlitskaia V.M. Na pahranychchy epokh i dziazhaŭ. Staronki history Homelia (1917–1918) / Valiantsina Miatlitskaia. – Homel: Bark, 2021. – S. 148 [Cited by: Myatlytska, V. M. On the Verge of Eras and States. Pages of Gomel's History (1917–1918). Valentina Myatlytska. Gomel: Bark, 2021. – P.148] [in Belarusian].

58. Tam zhe. – S.142 [Ibid – P. 142] [in Belarusian].

59. Miatlytska (Lebedieva) V.M. Homelske miske samovriaduvannia v period stanovlennia Ukrainskoi derzhavy u 1918 r. //Rozumovski zustrichi. – 2021. – № 8. – S.177 [Myatlytska (Lebedeva) V.M. Gomel city self-government in the period of the formation of the Ukrainian state in 1918 // Rozumovsky meetings. – 2021. – No. 8. – P.177] [in Belarusian].

60. Miatlitskaia V.M. Na pahranychchy epokh i dziazhaŭ. Staronki history Homelia (1917–1918) / Valiantsina Miatlitskaia. – Homel: Bark, 2021. – S. 149 [Myatlytska, V. M. On the Verge of Eras and States. Pages of Gomel's History (1917–1918). Valentina Myatlytska. Gomel: Bark, 2021. – P.149] [in Belarusian].

61. Tam zhe. – S.161 [Ibid – P.161] [in Belarusian].

62. Tam zhe. – S.163 [Ibid – P.163] [in Belarusian].

63. Miatlytska (Lebedieva) V.M. Homelske miske samovriaduvannia v period stanovlennia Ukrainskoi derzhavy u 1918 r. //Rozumovski zustrichi. – 2021. – № 8. – S.179 [Myatlytska (Lebedeva) V.M. Gomel city self-government in the period of the formation of the Ukrainian state in 1918 // Rozumovsky meetings. – 2021. – No. 8. – P.179]; [in Belarusian]

64. Tam zhe. – S.183 [Ibid – P.183] [in Belarusian].

65. Tsyt. za: Miatlitskaia V.M. Na pahranychchy epokh i dziazhaŭ. Staronki history Homelia (1917–1918) / Valiantsina Miatlitskaia. – Homel: Bark, 2021. – S. 206 – 207 [Cited by: Myatlytska, V. M. On the Verge of Eras and States. Pages of Gomel's History (1917–1918). Valentina Myatlytska. Gomel: Bark, 2021. – P.206 – 207] [in Belarusian].

66. Tam zhe. – S.212 [Ibid – P. 212] [in Belarusian].

67. Takoieva Y.T. Homelska hubernia: Kak vse nachynalos. Neyzvestnyje stranitsy /Yryna Takoieva, pod obshch. Red. Vladymyra Dvornyka; nauch. Red. Valenyna Lebedeva. – Homel: Redaktsyia hazety «Homelskaia prauda», 2014. – S.192 – 200. [Takoieva I.T. Homel Governorate: How it all began. Unknown pages / Iryna Takoieva; edited by Volodymyr Dvornik; scientific editor Valentyna Lebedeva. – Homel: Editorial office of “Homelskaia Prauda” newspaper, 2014. – P. 192 – 200.] [in Russian].

68. Boiechko V. ...Vkazana pratsia. – S. 50 [Boyechko V. ... The specified work. – p. 50.] [in Ukrainian].

69. Tam zhe – S. 51 [Ibid – P. 51] [in Ukrainian].

70. Serhiichuk V. Vkazana pratsia. – S. 3 [Serhiychuk V. The specified work. – P. 3] [in Ukrainian].

71. Tsyt. za: Homelska hubernia: Kak vse nachynalos. Neyzvestnyje stranitsy /Yryna Takoieva, pod obshch. Red. Vladymyra Dvornyka; nauch. Red. Valenyna Lebedeva. – Homel: Redaktsyia hazety “Homelskaia prauda”, 2014. – S.218. [Takoieva I.T. Homel Governorate: How it all began. Unknown pages / Iryna Takoieva; edited by Volodymyr Dvornik; scientific editor Valentynf Lebedevf. – Homel: Editorial office of “Homelskaia Prauda” newspaper, 2014. – P. 192 – 218] [in Russian].

72. Tam zhe. – S.219 [Ibid – P.219] [in Russian].

73. Tam zhe. – S. 220 [Ibid – P. 220] [in Russian].

Віталій ГОЛЕЦЬ.

к.і.н., доцент, доцент кафедри права, філософії та політології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-9308-1361
v.goletc@gmail.com

РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ – ЗАПОРУКА ШЛЯХУ ДО ЄС

DOI: 10.5281/zenodo.13846568

Розвиток місцевого самоврядування в сучасних умовах є запорукою ефективного шляху інтеграції до Європейського Союзу. Нагальна потреба в завершенні реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади вимагає втілення теоретичних положень у законодавство, що регулює місцеве самоврядування як складову сфери публічного управління. Проблеми системи місцевого самоврядування в Україні та її складових досліджували такі відомі науковці, як В. Вакуленко, М. Баймуратова, О. Батанов, П. Біленчук, В. Борденюк, І. Дробот, В. Кампо, В. Кравченко, В. Куйбіда, В. Олуйко, М. Орлатий, В. Погорілко та інші.

Проте виникає потреба звернутися до проблеми незавершеності реформи місцевого самоврядування в Україні та нових викликів, пов'язаних з початком переговорів щодо вступу України до Європейського Союзу та військовою агресією рф. У статті розглядаються питання адаптації законодавства України до європейських стандартів місцевого самоврядування, а також обговорюються ключові етапи та перешкоди на шляху до повної інтеграції.

Важливим аспектом є аналіз чинників, які впливають на ефективність місцевого самоврядування в Україні, включаючи політичні, економічні та соціальні умови. Розглядаються також приклади успішних реформ у країнах ЄС, які можуть бути адаптовані та застосовані в українських реаліях. Особлива увага приділена ролі громадянського суспільства та місцевих громад у процесі реформування, їхньому внеску у зміцнення демократичних принципів і підвищення якості управління на місцевому рівні.

У статті наголошується на необхідності посилення фінансової незалежності місцевих органів влади, забезпечення прозорості та підзвітності їх діяльності, а також розвитку механізмів громадського контролю. Обґрунтовується думка, що успішне завершення реформи місцевого самоврядування є критично важливим для подальшого прогресу України на шляху до членства в Європейському Союзі.

Крім того, досліджуються виклики, які виникають у контексті військової агресії рф, що суттєво впливають на функціонування місцевого самоврядування, включаючи питання безпеки, переселення населення та відновлення інфраструктури. Пропонуються рекомендації щодо підвищення стійкості місцевих громад до зовнішніх загроз і забезпечення безперервності управління в кризових умовах.

Ключові слова: *міське самоврядування, реформування, субсидіарність, європейські принципи місцевого самоврядування, Конституція України, закони.*

Vitalii Golets.

*Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law,
Philosophy and Political Science National University "Chernihiv Collegium"
named after T.G. Shevchenko,
ORCID ID: 0000-0001-9308-1361
v.goletc@gmail.com*

THE DEVELOPMENT OF LOCAL GOVERNMENT IS THE KEY TO THE PATH TO THE EU

The development of local self-government in modern conditions guarantees an effective path to integration into the European Union. The urgent need to complete the reform of local self-government and the territorial organization of power requires the implementation of theoretical provisions into legislation regulating local self-government as part of the public administration sphere. The problems of the local self-government system in Ukraine and its components have been studied by renowned scholars such as V. Vakulenko, M. Baymuratova, O. Batanov, P. Bilenchuk, V. Bordenyuk, I. Drobot, V. Kampa, V. Kravchenko, V. Kuybida, V. Oluyko, M. Orlaty, V. Pogorilko, and others.

However, there is a need to address the issue of the incomplete reform of local self-government in Ukraine and the new challenges associated with the beginning of negotiations on Ukraine's accession to the European Union and the military aggression by the Russian Federation. The article examines the adaptation of Ukrainian legislation to European standards of local self-government, and discusses the key stages and obstacles on the path to full integration.

An important aspect is the analysis of factors affecting the effectiveness of local self-government in Ukraine, including political, economic, and social conditions. The article also examines examples of successful reforms in EU countries that can be adapted and applied in Ukrainian realities. Special attention is paid to the role of civil society and local communities in the reform process, their contribution to strengthening democratic principles, and improving the quality of governance at the regional level.

The article emphasizes the need to strengthen the financial independence of local authorities, ensure transparency and accountability of their activities, and develop mechanisms of public control. It argues that the successful completion of local self-government reform is critically important for Ukraine's further progress towards EU membership.

Furthermore, the challenges arising in the context of the Russian Federation's military aggression are explored, significantly affecting the functioning of local self-government, including security issues, population displacement, and infrastructure restoration. Recommendations are offered to increase the resilience of local communities to external threats and ensure the continuity of governance in crisis conditions.

Key words: *local government, reform, subsidiarity, European principles of local government, the Constitution of Ukraine, laws.*

Постановка проблеми. Розвиток місцевого самоврядування в сучасних умовах є не тільки важливим вектором суспільної трансформації, а й запорука ефективного шляху інтеграції до європейської сім'ї народів. Нагальна потреба в завершенні реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади потребує втілення теоретичних положень у законодавство, що регулює місцеве самоврядування, як складову сфери публічного управління. Важливим з цієї точки зору є, зокрема, питання щодо того, що має зробити держава, щоби привести основні складові системи місцевого самоврядування в Україні до європейських стандартів?

Аналіз останніх джерел та публікацій. У сучасній науковій літературі питання системи місцевого самоврядування в Україні та її складових знайшло своє висвітлення в публікаціях В. Вакуленка, М. Баймуратова, О. Батанова, П. Біленчука, В. Борденюка, І. Дробота, В. Кампо, В. Кравченка, В. Куйбіди, В. Олуйка, М. Орлатого, В. Погорілка, М.Пухтинського, І. Куяна, О. Слобожана, О. Морцелюка та інших дослідників. Проте

виникає потреба звернутися до проблеми незавершеності реформи місцевого самоврядування в Україні та нових викликів пов'язаних з початком переговорів щодо вступу України до Європейського Союзу та військовою агресією РФ.

Метою статті є аналіз системи місцевого самоврядування в Україні як об'єкта реформування та запоруки ефективного руху на шляху до ЄС.

Наукова розвідка базується на вивченні та рефлексії вітчизняних і зарубіжних літературних джерел, результатів соціологічних досліджень, статистичних даних як державних органів влади, так і міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Світовий банк та ін.) і недержавних дослідницьких центрів, актів права. Її мета полягає у висвітленні та аналізі реформи місцевого самоврядування. Для її досягнення застосовані соціологічний, історичний, системний, структурно–функціональний та інші загальнонаукові методи пізнання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток місцевого самоврядування є не тільки засадою державотворення, але й можливістю повноцінного повернення України до європейської сім'ї народів. Саме цей інститут здатний поєднати в єдине ціле інтереси держави, суспільства та особистості, сприяти гармонізації прав і свобод людини і громадянина з інтересами держави і суспільства. Сучасне місцеве самоврядування має забезпечити сприятливе життєве середовище, необхідне для всебічного розвитку людини, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади.

Власне тому, нагальна потреба реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади була викликана з одного боку через значну малочисельність територіальних громад (особливо сільських), відсутність власних можливостей розвитку, старіння населення, значний відтік економічно активної його частини ускладнюються проблеми з наданням членам громад, насамперед сільських та селищних, якісних послуг, відповідальність за які несуть органи місцевого самоврядування, з іншого – більш широкі можливості і повноваження у міст, і особливо «обласного значення», обласних центрів та великих агрегацій. Окрім того, закріплений у Конституції України шлях до інтеграції в Європейський Союз та приєднання до НАТО вимагає не тільки імплементації європейських стандартів місцевого самоврядування у вітчизняне законодавство, а й практичних кроків з боку держави, місцевих громад, громадянського суспільства по втіленню цих стандартів в життя.

Принципи місцевого самоврядування є невід'ємною ознакою будь-якої демократичної європейської держави та закріплені в Європейській Хартії місцевого самоврядування [1], яка узагальнює та визначає загальновизнані в Європі принципи здійснення демократії на місцевому і регіональному рівні та зобов'язує сторони застосовувати основні правила, які гарантують політичну, адміністративну та фінансову незалежність органів місцевого самоврядування [1]; Декларації щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях від 24–25 лютого 2005 року, Європейській конвенції про участь іноземців в громадському житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року, Європейській Хартії щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях від 21 травня 2003 року [2, с. 21], Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями від 21 травня 1980 року, Декларації про принципи місцевого самоврядування в державах–учасниках Співдружності від 29 жовтня 1994 року, Всесвітньою декларацією місцевого самоврядування від 23–26 вересня 1985 року [3, с. 110]. Саме норми цих документів можуть створити умови для розвитку місцевої демократії в Україні, сприятимуть пошуку найбільш оптимальних і результативних форм місцевого самоврядування з урахуванням кращого європейського і світового досвіду, в яких закріплено базові принципи європейського місцевого самоврядування. Можливо виділити основоположні принципи, які мають значення для формування «європейської (демократичної)» моделі влади на субнаціональних

територіальних рівнях та адаптації законодавства України до європейських стандартів і принципів місцевого самоврядування, їх імплементації в національне законодавство України.

Аналізуючи ці документи та думки фахівців і експертів вважаємо за доцільне виділити три базові і найбільш важливі принципи місцевого самоврядування, які застосовуються в європейських країнах: по–перше – це автономія місцевого самоврядування, яка може включати організаційну самостійність органів місцевого самоврядування; самостійність населення у визначенні структури власних органів; самостійне вирішення населенням питань місцевого значення; економічну самостійність місцевого самоврядування, яка забезпечується наявністю муніципальної власності, правом муніципальних органів від імені населення самостійно управляти і розпоряджатися таким майном; фінансова самостійність місцевого самоврядування, що обумовлює право органів місцевого самоврядування самостійно відповідно до законодавства формувати і виконувати місцевий бюджет, встановлювати місцеві податки і збори, брати участь у кредитних відносинах [4, с. 171–с172], по–друге децентралізації, яка покликана збільшити можливостей участі громадян у вирішенні політичних, економічних і соціальних проблем, 3) субсидіарності – функції публічної влади повинні закріплюватися на тому рівні, де вони максимально якісно виконуються. При цьому передача функцій повинна відбуватися не зверху вниз, а знизу до центру. Засади місцевого самоврядування в Україні закладено у 1997 році [5, с. 105]. Це був період, коли після ухвалення Верховною Радою України Конституції точилася гостра боротьба стосовно визначення пріоритетів у сфері місцевого самоврядування. Після прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» парламент ратифікував Хартію без будь–яких застережень, що мало на меті збалансувати систему місцевого самоврядування. Проте такий підхід парламенту зумовив практично постійний конфлікт між Україною та Радою Європи, оскільки ні політично, ні юридично наша держава впродовж тривалого часу не могла виконати взяті зобов'язання Хартії [5]. В. Кравченко стверджує, що навіть поверхневий аналіз зазначених принципів Хартії дає змогу зробити висновок щодо їх неповного відтворення в Конституції та чинних законах України [6, с. 40].

Багато положень чинної Конституції України фактично ґрунтуються на положеннях Хартії, що цілком об'єктивно і закономірно, оскільки відповідає європейському вибору України. Наприклад, місцеве самоврядування визначається і ґрунтується на рівні Конституції України. Статті 140 і 143 Конституції України частково запроваджують принцип субсидіарності. Конституційні принципи організації системи місцевого самоврядування в Україні також співзвучні з деякими положеннями Хартії. На думку К. Ровинської існують концептуальні відмінності інститутів місцевого самоврядування у Хартії та Конституції України. Зокрема, у Конституції збереглися підходи до місцевого самоврядування як до інституту державної влади, що не відповідає принципу децентралізації влади, закладеному в Хартії. Тому і вітчизняний законодавець, і органи місцевого самоврядування на практиці часто беруть на себе відповідальність за стан усіх суспільних справ на підвідомчій території, а не лише питань місцевого значення. В цьому виявляється радянський варіант організації місцевої влади, яка не визнавала її поділу на виконавчу владу і місцеве самоврядування [7]. Продовжуючи свою думку, К. Ровинська доходить висновку, що існуюча в Україні модель місцевого самоврядування не повністю відповідає принципам та стандартам Хартії:

1) суперечить положенням щодо віднесення до суб'єкта права на місцеве самоврядування всіх рівнів місцевих властей, оскільки передбачає визнання права на місцеве самоврядування лише за їх низовим рівнем (село, селище, місто);

2) у законодавстві України не визначено територіальної основи місцевого самоврядування (територіальних меж юрисдикції громади);

3) при закріпленні компетенції місцевого самоврядування не дотриманий принцип субсидіарності, проголошений Хартією. Зокрема, значна частина повноважень місцевого самоврядування отримала статус «делегованих», а характер розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади призвів до

виникнення «конкуренції компетенцій», тобто до такої ситуації, коли до відання органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій віднесені тотожні питання управління [7]. Проблемою залишається й те, що в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 25 травня 1997 році було передбачено, що місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріальнофінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування [8].

Проте не були враховані важливі принципи, які були взяті за основу в Хартії, – це принципи децентралізації, субсидіарності та автономії місцевого самоврядування [1]. Ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна тим самим отримала орієнтир для своїх перетворень, відображених у ключових документах сучасної державної політики України. Позитивні тенденції щодо процесу реформування місцевого самоврядування, пов'язані зі схваленням Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333–р, якою передбачено базові принципи для реалізації децентралізації влади і побудову такої системи місцевого самоврядування. Вказана Концепція повністю відповідає принципам Хартії та положенням інших міжнародних договорів, рекомендаціям Ради Європи у сфері місцевої і регіональної демократії [9]. Відповідно до положень Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні здійснюється з дотриманням таких принципів як верховенства права; відкритості, прозорості та громадської участі; повсюдності місцевого самоврядування; субсидіарності; доступності публічних послуг; підзвітності та підконтрольності органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді; підконтрольності органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів України; правової, організаційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування; державної підтримки місцевого самоврядування; партнерства між державою та місцевим самоврядуванням; сталого розвитку територій. Важливим кроком щодо впровадження європейських принципів місцевого самоврядування є проєкт Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (щодо децентралізації влади), який «дає відповіді на питання, перед якими постала останнім часом країна, – врегулювання відносин між центральною та місцевою владою, виконання вимог європейської інтеграції, намагання Президента України унеможливити в подальшому узурпацію влади однією з гілок» [3, с. 69].

Незважаючи на це, варто констатувати, що модель децентралізації публічної влади в Україні залишається незмінною та характеризується фактичною імплантацією місцевого самоврядування до матерії державного управління, тотальною залежністю від держави й відсутністю політичних, економічних, управлінських амбіцій. Місцеве самоврядування за такого варіанту політико–правового оформлення поєднує в собі властивості правоздатності муніципальних самоврядних колективів і реальної спроможності публічної державної влади, допускає можливість не лише юридичного, а й адміністративного втручання у свою діяльність, що в цілому суперечить загально визнаним принципам і міжнародним стандартам місцевого самоврядування [10, с. 69]. Чинне законодавство про місцеве самоврядування ще не повністю відповідає принципам Хартії у питаннях організаційної, правової та фінансово–економічної самостійності територіальних громад. Повноцінна реалізація Хартії в Україні можлива лише після внесення змін до чинної Конституції України, що на сучасному етапі ускладнюється через правовий режим «воєнного стану» під час якого Ст. 157 Конституції України, забороняє вносити зміни до Основного закону країни.

Варто звернути вашу увагу, що децентралізація влади — це передача повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування, яка

стала одним з перших вагомих кроків по наближенню до європейських стандартів муніципальної політики. Це дало можливість для жителів територіальної громади села, селища, міста через відповідні органи місцевого самоврядування мати значно більше коштів та розпоряджатися ними для вирішення усіх місцевих питань, нести за це відповідальність. До таких відносяться не тільки медицина, освіта, адміністративні та соціальні послуги, а й просто чисті, причепурені, освітлені вулиці, парки, сквери.

Серед проблем, які необхідно було подолати відповідно до «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1 квітня 2014 року., уряд визначив такі:

неспроможність переважної більшості органів місцевого самоврядування здійснювати власні та делеговані повноваження;

обмеженість фінансових ресурсів місцевого самоврядування;

складна демографічна ситуація в більшості територіальних громад;

неузгодженість місцевої політики щодо соціально–економічного розвитку з реальними інтересами територіальних громад;

зниження рівня професіоналізму кадрів органів місцевого самоврядування, закритість та непрозорість їх діяльності;

надмірна централізація повноважень органів виконавчої влади тощо.

У Концепції було, зокрема, передбачено шляхи та способи вирішення цих проблем.

До основного в цій сфері закону «Про місцеве самоврядування в Україні» були внесені зміни щодо територіальної громади села, селища, міста як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій і повноважень.

Крім того, під територією тепер варто розуміти нерозривну місцевість, в межах якої громада здійснює свої повноваження щодо вирішення питань місцевого значення відповідно до законодавства, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

У 2015 році було прийнято закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який регулює відносини, що виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст і добровільного приєднання до об'єднаних [11]. Процес добровільного об'єднання тривав до 27 травня 2020 року, коли Кабмін завершив затвердження перспективних планів усіх 24 областей України.

12 червня 2020 року урядом було затверджено новий адміністративно–територіальний устрій базового рівня. 17 липня 2020 року ВРУ прийняла Постанову №3650 «Про утворення та ліквідацію районів», згідно з якою тепер в Україні 136 районів замість 490 [12]. Після місцевих виборів від 25 жовтня 2020 року, в Україні утворилося 1469 територіальних громад.

Стосовно надання публічних послуг органами місцевого самоврядування, варто звернути увагу на те, що дійсно ефективним є прийнятий закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг», який забезпечує доступність публічних послуг належної якості, таких як:

— реєстрація місця проживання;

— видача паспортних документів;

— держреєстрація юридичних та фізосіб, підприємців, об'єднань громадян;

— реєстрація актів цивільного стану, речових прав, вирішення земельних питань

тощо;

— вдосконалення процедур та умов надання цих послуг.

Отже, реформа набула реального змісту.

Із внесенням змін до Податкового та Бюджетного кодексів, від 1 січня 2015 року місцевим самоврядуванням отримано більше фінансів для підвищення економічної спроможності. Перші результати такої фінансової децентралізації стали зрозумілими ще у 2019 році: власні доходи місцевих бюджетів з 2014 по 2019 рік збільшилися на 200 млрд. грн. (з 68,6 млрд. грн. до 267 млрд. грн.).

17 вересня 2020 року ВРУ прийнято закон «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України», яким уніфіковано визначення терміну «бюджети місцевого самоврядування»; визначено склади доходів і видатків окремо для бюджетів місцевого самоврядування (бюджетів територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань) та районних бюджетів. У результаті, створено належну ресурсну базу для здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на новій територіальній основі.

Але не втрачає своєї актуальності закон України «Про співробітництво територіальних громад», який сприяє вирішенню спільних проблем життєдіяльності територіальних громад на місцевому рівні, більш ефективному наданню послуг місцевому населенню, створенню спільних об'єктів муніципальної інфраструктури для декількох територіальних громад, що, у свою чергу, сприятиме розвитку регіонів [13].

Найбільш дискусійним і проблемним залишається питання взаємовідносин органів самоврядування з органами виконавчої влади, зокрема, місцевими держадміністраціями, визначення і розподілу повноважень. Одним із важливих завдань реформування місцевого самоврядування є прийняття закону, спрямованого на чітке розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади, оновлення функцій місцевих державних адміністрацій відповідно до законодавчих змін та нових повноважень, важливим є запровадження механізму державного контролю за відповідністю рішень та нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування Конституції і законам України [14, С. 62–63].

Для успішного продовження та завершення реформи місцевого самоврядування варто не лише продовжувати законодавчі зміни, а й залучати місцеву громаду і її мешканців більш активно брати участь у її життєдіяльності, бути відповідальним мешканцем свого села, селища, міста, виховувати відповідальних громадян починаючи з садочку і саме за таких умов Україна стане європейською не тільки географічно, а й ціннісно, духовно і ментально.

Висновки. Розвиток місцевого самоврядування базується на положеннях Конституції України, Європейської хартії місцевого самоврядування і здійснюється на засадах законності та верховенства права, державної підтримки місцевого самоврядування, партнерства між державою та місцевим самоврядуванням, правовій, організаційній та матеріальній автономності місцевого самоврядування; підзвітності та підконтрольності органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді та органам виконавчої влади у межах делегованих функцій, субсидіарності. Метою реформування місцевого самоврядування в Україні є підвищення якості життя людини за рахунок створення умов для сталого розвитку територіальних громад, як самостійних та самодостатніх соціальних спільнот, члени яких матимуть можливість ефективно захищати власні права та інтереси шляхом участі у вирішенні питань місцевого значення.

Законодавчі документи щодо реформи місцевого самоврядування мають бути розроблені з урахуванням національного і міжнародного досвіду становлення та організації місцевого самоврядування, документів Ради Європи, з метою визначення засад розбудови оптимальної, ефективною системи належного, добросовісного місцевого самоврядування в Україні, якнайшвидше розмежування (чітко визначення) повноважень державних органів влади, її територіальних органів і місцевих представницьких органів і територіальних громад сприятиме становленню і розвитку, як держави, місцевого самоврядування, так і громад в цілому. Успіх цього процесу, розбудова дійсно ефективного інституту місцевого самоврядування, залежатиме від реального втілення у суспільно-політичну практику визначених орієнтирів і напрямів реформування, вирішення законодавчих прогалин.

Список використаних джерел та літератури

1. Європейська хартія місцевого самоврядування URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

2. Батанов О.В. Деякі концептуальні проблеми реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в сучасній Україні / О.В. Батанов // Публічне право. 2015. № 2. С. 18–25. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2015_2_4.pdf.
3. Фоміна Д.С. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року та інших міжнародно-правових актів щодо правової організації місцевого самоврядування / Д.С. Фоміна // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво–Могилянська академія»]. Сер.: Державне управління. 2013. Т. 226, Вип. 214. С. 109–113. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdu_2013_226_214_23.pdf.
4. Ровинська К.І. Місцева автономія як загальний принцип організації місцевого самоврядування / К.І. Ровинська // Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 1. С. 170–176. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pubupr_2013_1_29.pdf. С. 171–172.
5. Пасічник М. Еволюція та характерні ознаки децентралізації публічного управління / М. Пасічник // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2010. № 4. С. 175–182. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadu_2010_4_24.pdf.
6. Кравченко В.В. «Проблеми адаптації законодавства України до стандартів і принципів Європейської хартії місцевого самоврядування»// Вісник Центральної виборчої комісії. № 2 (12). Червень, 2008. С. 38–41.
7. Ровинська К.І. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування як основа формування місцевого самоврядування / К.І. Ровинська. // Державне будівництво. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/DeVu_2013_1_31.pdf.
8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97–ВР. URL: www.zakon.rada.gov.ua.
9. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333–р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
10. Батанов О. Політико–правові засади децентралізації публічної влади в зарубіжних країнах у контексті муніципальної реформи в Україні / О. Батанов //Юридичний вісник. 2014. № 4. С. 64–70. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/urid_2014_4_15.pdf.
11. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 р. №157–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
12. Постанова Верховної Ради України № 3650 від 17 липня 2020 р. «Про утворення та ліквідацію районів» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>
13. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508–VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>
14. Куян І.А., Какауліна Л.М., Нецька Л.С. Проблема законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування в Україні. Розумовські зустрічі: збірник наукових праць/ Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2023. Вип. 10. С. 53–67.

References

1. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia [European Charter of Local Self-Government] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text [In Ukrainian]
2. Batanov O.V. Deiaki kontseptualni problemy reformy konstytutsiinoi modeli mistsevoho samovriaduvannia v suchasni Ukraini / O.V. Batanov // Publichne pravo. 2015. № 2. S. 18–25. [Some Conceptual Problems of the Reform of the Constitutional Model of Local Self-Government in Modern Ukraine / O.V. Batanov // Public Law. 2015. № 2. Pp. 18–25.] URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2015_2_4.pdf. [In Ukrainian]
3. Fomina D.S. Pryntsypy Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia 1985 roku ta inshykh mizhnarodno-pravovykh aktiv shchodo pravovoi orhanizatsii mistsevoho samovriaduvannia / D.S. Fomina // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu “Kyievo–Mohylianska akademiia”]. Ser.: Derzhavne upravlinnia. 2013. T. 226, Vyp. 214. S. 109–113. [Principles of the European Charter of Local Self-Government

of 1985 and Other International Legal Acts Regarding the Legal Organization of Local Self-Government / D.S. Fomina // Scientific Works [of the Black Sea State University named after Petro Mohyla of the Kyiv-Mohyla Complex "Kyiv-Mohyla Academy"]. Ser.: Public Administration. 2013. Vol. 226, Issue. 214, pp. 109–113.] URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdu_2013_226_214_23.pdf. [In Ukrainian]

4. Rovynska K.I. Mistseva avtonomiia yak zahalnyi pryntsyyp orhanizatsii mistsevoho samovriaduvannia / K.I. Rovynska // Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. 2013. Vyp. 1. S. 170–176. [Local autonomy as a general principle of local self-government organization. 2013. Issue. 1, pp. 170–176.] URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pubupr_2013_1_29.pdf. S. 171–172. [In Ukrainian]

5. Pasichnyk M. Evoliutsiia ta kharakterni oznaky detsentralizatsii publichnoho upravlinnia / M. Pasichnyk // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. 2010. № 4. S. 175–182. [Evolution and Characteristic Signs of Decentralization of Public Administration // Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. 2010. № 4. pp. 175–182.] URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadu_2010_4_24.pdf. [In Ukrainian]

6. Kravchenko V.V. "Problemy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do standartiv i pryntsyypiv Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia" // Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii. № 2 (12). Cherven, 2008. S. 38–41. [Problems of Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Standards and Principles of the European Charter of Local Self-Government // Bulletin of the Central Election Commission. № 2 (12). June, 2008. Pp. 38–41] [In Ukrainian]

7. Rovynska K.I. Pryntsyyp Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia yak osnova formuvannia mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini / K.I. Rovynska. // Derzhavne budivnytstvo. 2013. № 1. [Principles of the European Charter of Local Self-Government as a Basis for the Formation of Local Self-Government in Ukraine. State building. 2013. № 1.] URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/DeBu_2013_1_31.pdf.

8. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21 trav. 1997 r. № 280/97–VR. [On Local Self-Government in Ukraine: Law of Ukraine on May 21, 1997 No 280/97–VR.] URL: www.zakon.rada.gov.ua. [In Ukrainian]

9. Kontseptsiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 r. № 333–r. [The Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from April 1, 2014 No 333–p.] URL: <http://www.rada.gov.ua>. [In Ukrainian]

10. Batanov O. Polityko-pravovi zasady detsentralizatsii publichnoi vlady v zarubizhnykh krainakh u konteksti munitsypalnoi reformy v Ukraini / O. Batanov // Yurydychnyi visnyk. 2014. № 4. S. 64–70. [Political and legal principles of decentralization of public power in foreign countries in the context of municipal reform in Ukraine. 2014. № 4. pp. 64–70] URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/urid_2014_4_15.pdf. [In Ukrainian]

11. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad : Zakon Ukrainy vid 5 liutoho 2015 r. №157–VIII. [On voluntary association of territorial communities: Law of Ukraine on February 5, 2015 No. 157–VIII.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> [In Ukrainian]

12. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 3650 vid 17 lypnia 2020 r. "Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv" [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 3650 of July 17, 2020 "On the Formation and Liquidation of Districts] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> [In Ukrainian]

13. Pro spivrobotnytstvo terytorialnykh hromad : Zakon Ukrainy vid 17 chervnia 2014 r. № 1508–VII [On Cooperation of Territorial Communities: Law of Ukraine on June 17, 2014 No 1508–VII] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> [In Ukrainian]

14. Kuian I.A., Kakaulina L.M., Netska L.S. Problema zakonodavchoho zabezpechennia reformy mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini. Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats/ Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity; Siverskyi instytut rehionalnykh doslidzhen. Chernihiv:

Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 2023. Vyp. 10. S. 53–67. [Problem of legislative support of local self-government reform in Ukraine. Razumovsky meetings: collection of scientific papers / Seversky Center for Postgraduate Education; Seversky Institute of Regional Studies. Chernihiv: Siverskyi Center for Postgraduate Education, 2023. Vyp. 10, pp. 53–67.] [In Ukrainian]

УДК9+352.07(477)

Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ

член–кореспондент Української Академії Наук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права
Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права
Міжнародного науково–технічного університету
імені академіка Ю.Бугая
subton7@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАХИСТ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ОПОЗИЦІЙНОЮ ЛІБЕРАЛЬНОЮ ФРОНДОЮ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ(ПОЧАТОК 80РР.ХІХСТ.)

DOI: 10.5281/zenodo.13846584

Розвідка присвячена дослідженню маловідомого сюжету політичної діяльності земської ліберальної партії північної України на початку 80рр.ХІХст., безпосередньо пов'язаного з процесами захисту прав опозиційною аристократичною фрондою Північного Лівобережжя у цей період. Автор прийшов до висновків про те, що історичні першоджерела засвідчують вагоме значення процедур захисту своїх політичних прав у практичній діяльності земської опозиції регіону. Мемуари В. Хижнякова та І. Петрункевича дозволили з'ясувати дуже цікаві «кулуарні» подробиці перебігу конфлікту між головою Чернігівського губернського земства та фракцією аристократичної фронди Північного Лівобережжя у зібранні. Указ Правлячого Сенату на офіційний протест ліберальної партії краю щодо незаконних та свавільних дій М.Неплюєва на сесії губернського земського зібрання у січні 1879р. був вручений лише двом особам з персонального складу опозиційного руху — І. Петрункевичу на заслання та В. Хижнякову, як міському голові Чернігова, оскільки, очевидно, канцелярія чернігівського губернатора побоювалася, що «мер», маючи авторитет і значиму суспільну посаду, знову буде скаржитись до інституцій верховної влади. «Патріарх» земської опозиції у Російській імперії — І. Петрункевич свідчив, що у документі Сенат формально визнав незаконність дій М. Неплюєва, але, явно «не симпатизуючи» ліберальній фронді, повністю підтримав пояснення та аргументи голови земства і беззастережно став на його сторону у конфлікті, використовуючи «ієзуїтські» ідеологеми. Подальші практичні кроки земської ліберальної партії регіону, спрямовані за захист своїх прав і свобод, зокрема використання інструменту «показового мовчання», явно запозиченого з політичних практик парламентських європейських держав та режим попереднього обговорення проектів рішень на засіданнях фракції поза межами зали засідань земського зібрання з розподілом публічних виступів між депутатами яскраво довели, що опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя являла собою самодостатню політичну силу з чітко визначеними ідеологічними пріоритетами, яка, творчо адаптувавши до реалій російської імперії кращі політичні практики цивілізації Заходу, мала усі шанси реалізувати альтернативний проект розвитку держави Романових — на основі ідеалів конституціоналізму, парламентаризму та верховенства права.

Ключові слова: земська ліберальна партія, північна Україна, захист політичних прав, В.Хижняков, І.Петрункевич, Чернігівське губернське земство.

Nazar.Kotelnytskyi
Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences,
candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Law
Chernihiv Institute of Information, Business and Law
International Scientific and Technical University
named after academician Yu. Bugai
subton7@gmail.com

**ON THE QUESTION OF THE PROTECTION OF POLITICAL RIGHTS BY THE
OPPOSITION LIBERAL FRONDE OF NORTHERN UKRAINE
(BEGINNING OF THE 1980s)**

The investigation is dedicated to the investigation of a little-known plot of the political activity of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the early 1880s, which is directly related to the processes of rights protection by the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank during this period. The author came to the conclusion that the historical primary sources attest to the significant importance of the procedures for the protection of one's political rights in the practical activities of the Zemstvo opposition in the region. The memoirs of V. Khyzhnyakov and I. Petrunkevich made it possible to find out very interesting "behind the scenes" details of the course of the conflict between the head of the Chernihiv provincial zemstvo and the faction of the aristocratic front of the Northern Left Bank in the meeting. Decree of the Ruling Senate on the official protest of the liberal party of the region regarding the illegal and arbitrary actions of M. Nepliuyev at the session of the provincial zemstvo meeting in January 1879. was awarded to only two individuals from the opposition movement – I. Petrunkevich in exile and V. Khyzhnyakov, as the mayor of Chernihiv, because, apparently, the Chernihiv governor's office was afraid that the "mayor", having authority and a significant public position, would complain again to institutions of supreme power. The "patriarch" of the Zemstvo opposition in the Russian Empire – I. Petrunkevich testified that in the document the Senate formally recognized the illegality of M. Nepliuyev's actions, but, clearly "not sympathizing" with the liberal front, fully supported the explanations and arguments of the head of the Zemstvo and unconditionally took his side in conflict, using "Jesuit" ideologues. Further practical steps of the Zemstvo Liberal Party of the region, aimed at protecting its rights and freedoms, in particular the use of the instrument of "demonstrative silence", clearly borrowed from the political practices of parliamentary European states, and the mode of preliminary discussion of draft decisions at faction meetings outside the meeting hall of the Zemstvo assembly with the distribution of public speeches between deputies clearly proved that the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank was a self-sufficient political force with clearly defined ideological priorities, which, having creatively adapted the best political practices of Western civilization to the realities of the Russian Empire, had every chance to implement an alternative project for the development of the Romanov state – based on the ideals constitutionalism, parliamentarism and the rule of law.

Key words: zemstvo liberal party, northern Ukraine, protection of political rights, V. Khyzhnyakov, I. Petrunkevich, Chernihiv provincial zemstvo.

Постановка проблеми. Історія українського земського лібералізму продовжує належати до дуже актуальних, але малодосліджених проблем вітчизняної історіографії, як на національному, так і на регіональному рівні. В умовах побудови вже нової української державності, широкомасштабної децентралізації місцевого самоврядування країни, історичний досвід земського лібералізму як яскравої течії у визвольному русі російської імперії другої половини ХІХст. є дуже повчальним для сучасності, адже юридична генеза конфліктів між земськими установами й російським самодержавством — захист законодавчо наданих повноважень, у тому числі в економічній сфері та ідеологічна природа принципового фрондування — на рівні конкретних персоналій, багатою чому нагадують

сьогоднішні «баталії» протистояння верховної влади держави з інституціями місцевого самоврядування в регіонах, не тільки в боротьбі за владу та впливи, а й за конкретні економічні ресурси. Політична історія цієї течії у визвольному русі російської імперії, мабуть, є на даний момент найбільш вивченим аспектом історії багатогранного явища, яким, без жодних сумнівів, був земський ліберальний рух в українських губерніях Російської імперії, зокрема на території Північного Лівобережжя. Тим не менше, серед політичних аспектів не до кінця вивченим в українській історіографії залишається історичний сюжет, пов'язаний із конфліктом у Чернігівському губернському земському зібранні в січні 1880р. між головою зборів, Предводителем дворянства Чернігівської губернії — М.Неплюєвим та персональним складом фракції опозиційної аристократичної фронди північної України. Відтак, спробуємо «пролити світло» на це питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій має суто оглядовий характер. О.Скакун, О.Мироненко, О.Редькіна у своїх дослідженнях виробили загальну візію на становлення та еволюцію земського ліберального руху в російській імперії як опозиційної течії в житті суспільства[1]. Праці А.Волощенко, А.Катренка, Н.Котельницького та В.Мойсієнка якісно деталізували порушену нами тематику, але все ж залишили поза увагою «одіозні» моменти ідеологічної боротьби між земською опозицією та монархічною владою[2].

Метою цієї розвідки є з'ясування головних моментів вище згаданого ексцесу на основі історичних першоджерел: мемуарів безпосередніх учасників подій, себто репрезентантів земського лібералізму краю — В.Хижнякова та І.Петрункевича і стенографічно зафіксованих протоколів засідань Чернігівського губернського земського зібрання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Грунтом для вказаного конфлікту стала офіційна відповідь Правлячого Сенату російської імперії на скаргу ліберальної партії північної України щодо незаконності та свавілля дій голови Чернігівського губернського земства, який у січні 1879р., на пленарному засіданні зборів, брутально заборонив керманичу опозиційної аристократичної фронди регіону — І.Петрункевичу публічно оприлюднити «Черниговский адрес» — офіційну відповідь земських установ Північного Лівобережжя на звернення імператора та уряду до суспільства країни з проханням допомоги в боротьбі з рухом радикалів — терористів. Сенат, як верховний арбітр суспільного життя держави, у березні отримав «пояснення» від М.Неплюєва, а вже в липні відправив до Чернігова текст указу щодо протесту ліберальної опозиції.

У своїх славетних мемуарах, міський голова Чернігова, подвижник та прогресивний діяч земської ліберальної партії краю — В.Хижняков свідчив, що влітку 1879р. офіцер поліції вручив йому на вулиці повідомлення та поштовий конверт з офіційною відповіддю Правлячого Сенату на скаргу опозиційних депутатів. Василь Михайлович дуже уважно й детально прочитав документ, запам'ятавши основні його імперативи. Після цього, за усталеною традицією, яка склалась у колі членів аристократичної фронди, у помешканні одного з гласних губернського земства, було скликано засідання фракції земської ліберальної партії регіону. Головним питанням зібрання був факт появи в столиці Чернігівської губернії указу Сенату щодо протесту лібералів. В.Хижняков поінформував членів організації про зміст та сутність документу з канцелярії установи верховної влади. Був констатований факт того, що Правлячий Сенат повністю погодився з «аргументами» М.Неплюєва, який офіційно звинувачував лібералів в «антидержавній та революційній діяльності». У ході обговорення виявилось, що жоден із депутатів опозиційної фракції не отримував жодних відповідей від Сенату. Стало зрозумілим, що документ було вирішено надати для ознайомлення лише обраним персонам, які займали відповідальні посади в системі місцевого самоврядування краю. Засідання фракції завершилася прийняттям рішення про пошук друкованого примірника відповіді органу верховної влади та постановку питання на сесії Чернігівського губернського земства про недовіру голові зборів — М.Неплюєву. Наприкінці осені 1879р., використовуючи приватні канали комунікації, члени земської опозиції, через знайомих чиновників у канцелярії чернігівського губернатора, отримали друкований варіант указу Правлячого Сенату. Маючи на руках офіційний документ із верховної інстанції,

персональний склад ліберальної партії почав готуватися до сесії «регіонального парламенту»[6, с.156–158].

У контексті цього потрібно відзначити, що керманіч земської ліберальної партії північної України — І.Петрункевич, у своїх легендарних мемуарах свідчив про факт отримання інформації про відповідь Сенату щодо протесту ліберальної фракції на дії М.Неплюєва вже в період відбування політичного заслання в Костромській губернії влітку 1879р. Офіцери поліції проінформували політика про зміст рішення установи верховної влади. Сенат формально визнав, що дії М.Неплюєва не мали законних підстав, але оскільки вже пройшло багато часу, то з погляду верховної інстанції — відновлення прав ліберальної фракції по факту було вже неможливим[5, с.90–91]. 11 січня 1880р., ліберальна фракція Чернігівського губернського земства внесла на розгляд управи та зборів спеціально підготовлену доповідь, у якій ставила до відома депутатський корпус про факт надходження 27 листопада 1879р. до канцелярії чернігівського губернатора офіційного указу Правлячого Сенату відносно протесту ліберальних гласних, які оскаржували дії голови губернського зібрання — М.Неплюєва на січневому засіданні 1879р. Опозиціонери однозначно кваліфікували пояснення надані Сенату М.Неплюєвим як політичний наклеп на ліберальну партію, а відповідь верховної інстанції — політично упередженою, вкрай суб'єктивною в оцінках одіозного скандалу, який відбувся в залі засідань Чернігівського губернського земства в січні 1879р. Репрезентанти аристократичної фронди відзначили, що їх скарга в Сенат на дії М.Неплюєва залишилась без предметного розгляду інституції верховної влади, а натомість голова зборів написав до Сенату «вишуканий» наклеп, публічно звинувативши опозиційних депутатів у революційній та антидержавній діяльності.

Представники ліберальної партії наголосили на тому, що оскільки М.Неплюєв просить верховну владу російської імперії покарати ініціаторів скарги, фракція прийняла рішення про попереднє обговорення всіх питань, які виносяться на розгляд губернського земського зібрання поза межами інституцій земського самоврядування та ініціювання зміни процедури голосування в залі засідань. Опозиціонери зазначили, що доти, доки М.Неплюєв буде очолювати губернське земство, будь-які прогресивні клопотання можуть бути свідомо та цілеспрямовано спотворені і представлені інстанціям верховної влади в збоченому вигляді. Тому вони наполягають на розгляді їх пропозиції на пленарному засіданні зборів сесії 1879р., які відбудуться в січні 1880р.[4, с.11–12].

12 січня 1880р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь ліберальної фракції. У сесійній залі від імені партії документ презентував О.Карпинський. У своїй промові він апелював до законодавчих положень про земські установи, зокрема про порядок процедури голосування в земських зібраннях. Представник лібералів оприлюднив пропозицію фракції про тимчасову зміну порядку вирішення питань на засіданнях зборів, шляхом тимчасової відмови персонального складу партії від участі в публічному обговоренні проблем у сесійній залі засідань, попереднього обговорення всіх питань депутатами фракції поза межами земських установ та публічного голосування по проектах конкретних рішень, які внесені на розгляд зборів на другий день після внесення документів. Чернігівське губернське земське зібрання, після обговорення ініціативи підтримало позицію лібералів і постановило: якщо хоч один гласний буде наполягати на потребі відтермінування голосування — робити необхідні паузи в процесах розгляду поданих проектів[3, № 1, с.5–6]. В.Хижняков у своїх спогадах згадував, що впроваджена опозиціонерами політична технологія мала рацію — публічне «мовчання» аристократичної фронди, запозичене з політичних практик парламентських європейських держав, нейтралізувало абсолютну більшість можливостей М.Неплюєва та його консервативно-реакційної партії для будь-якої дискредитації ліберальних земців. Незважаючи на те, що для громадськості, яка регулярно була присутня на засіданнях губернського земства, відсутність жодної публічної активності опозиції була дуже незвичною, усе ж ініціатива прогресистів мала і практичні результати: міський голова

Чернігова вказував, що, як правило, представникам партії вдавалося змінювати вже ухвалені зборами рішення, шляхом документального опротестування[6, с.158–159].

Висновки. Резюмуючи викладене зазначимо, що використані нами історичні першоджерела засвідчують вагоме значення процедур захисту своїх політичних прав у практичній діяльності земської ліберальної партії північної України. Мемуари В.Хижнякова та І.Петрункевича дозволили з'ясувати дуже цікаві «кулуарні» подробиці перебігу конфлікту між головою Чернігівського губернського земства та фракцією аристократичної фронди Північного Лівобережжя у зібранні. Указ Правлячого Сенату на офіційний протест ліберальної партії регіону щодо незаконних та свавільних дій М.Неплюєва на сесії губернського земського зібрання в січні 1879р. був вручений лише двом особам із персонального складу опозиційного руху — І.Петрункевичу на заслання та В.Хижнякову, як міському голові Чернігова, оскільки, очевидно, канцелярія чернігівського губернатора побоювалася, що «мер» столиці краю, маючи авторитет і значиму суспільну посаду, знову буде скаржитись до інституцій верховної влади. «Патріарх» земської опозиції в російській імперії — І.Петрункевич свідчив, що в документі Сенат формально визнав незаконність дій М.Неплева, але, явно «не симпатизуючи» ліберальній фронді, повністю підтримав пояснення та аргументи голови земства й беззастережно став на його сторону в конфлікті, використовуючи «іезуїтські» ідеологеми. Подальші практичні кроки земської ліберальної партії регіону, спрямовані за захист своїх прав і свобод, зокрема використання інструменту «показового мовчання», явно запозиченого з політичних практик парламентських європейських держав та режим попереднього обговорення проєктів рішень на засіданнях фракції поза межами зали засідань земського зібрання з розподілом публічних виступів між депутатами яскраво довели, що опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя являла собою самодостатню політичну силу із чітко визначеними ідеологічними пріоритетами, яка, творчо адаптувавши до реалій російської імперії кращі політичні практики цивілізації Заходу, мала всі шанси реалізувати альтернативний проєкт розвитку держави Романових — на основі ідеалів конституціоналізму, парламентаризму та верховенства права.

Список використаних джерел та літератури

1. Мироненко О.В. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. Вісник Академії правових наук України. 2000. №4. С.79–96; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.18 с.; Скакун О.Ф. Политические и конституционно–правовые идеи либерального земства на Украине. Советское государство и право. 1982. №3. С. 119 – 126.

2. Волощенко А.К. Земська опозиція. Нариси з історії суспільно–політичної думки на Україні (70–80 рр. XIX ст.). К.: Наукова думка, 1974. С. 133–155; Катренко А.М. Земський буржуазно–ліберальний рух на Україні в роки другої революційної ситуації. Вісник Київського університету. Історичні науки. К.1975. Вип. 17. С.27–34; Він же. Політична діяльність земців – лібералів в Україні (друга половина 70 – початок 80 рр. XIX ст.). Київська старовина. 2001. № 1. С.118–137; Котельницький Н.А. Участь земських лібералів північної України у визвольному русі у Російській імперії наприкінці 70–х рр. XIXст. Славистична збірка. Випуск IV. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2018. С. 263 – 272; Він же. До питання про створення політичного союзу ліберальної опозиції та найманих службовців земських установ Північної України(60 – 80рр.XIXст.). Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. Число 27. Випуск 11. Черкаси: ЧДТУ, 2017. С. 7 – 16; Він же. Політична боротьба ліберальної опозиції у земських установах північної України(60–80рр.XIXст.). Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. Число 28. Випуск 12. Черкаси: ЧДТУ, 2018. С. 143 – 151; Він же. Захист виборчих прав у роботі земських лібералів Північного Лівобережжя(70–80–ті роки XIXст.).

Ніжинська старовина. 2018. Вип.25(28).С. 87 – 93; Він же. Політична діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя. Сіверщина в історії України. Випуск 11. 2018. С. 200 – 204; Він же. До проблеми взаємовідносин земської ліберальної фронди та консервативного нобілітету північної України(60–80рр.ХІХст.). Література та культура Полісся. Серія : Історичні науки. 2019. Випуск 97. С.32 – 40; Він же. До проблеми політичного антагонізму між ліберальними земцями та регіональною адміністрацією північної України(70–80рр.ХІХст.). Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. Число 32. Випуск 16. Черкаси: ЧДТУ, 2020. С. 50 – 60; Він же. Політичні зв'язки ліберальних земців Північного Лівобережжя з представниками українського національного руху(60–80рр.ХІХст.). Славистична збірка. Випуск V. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2020. С. 98 – 103; Він же. Земська ліберальна партія північної України та І. І. Петрункевич: спроба визволення з політичного заслання. Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. Випуск 8. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2021. С. 144 – 154; Він же. Доба Контрреформ (1882–1892) у Російській імперії на сторінках мемуарів І.І.Петрункевича(1843 – 1928). Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. Випуск 9. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2022. С. 120 – 126; Мойсієнко В.М. Ліберально–демократичний рух в Україні (середина 60 – 80 рр. ХІХ ст.). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999. С.121 – 130.

3. Журнали Черниговского губернского земского собрания 1879г., состоявшегося в январе 1880г. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография, 1880. №1–4.

4. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография, 1880. №1–4. 624с.

5. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. 472с.

6. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 1916. 251с.

Reference

1. Mironenko O.V. Ivan Petrunkevich jak fundator ideї novitn'oї evropejs'koї modeli sudovoї konstitucijnoї justiciji. Visnik Akademii pravovih nauk Ukraїni. 2000. №4. S.79–96; Mojsienko V.M. Liberal'no–demokratichnij ruh v Ukraїni (seredina 60 – 80 rr. XIX st.). Avtoref. dis...kand. ist. nauk. K., 1999.19 s.[Myronenko O.V. Ivan Petrunkevich as the founder of the idea of the latest European model of judicial constitutional justice. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2000. No. 4. P.79–96; Moisienko V.M. The liberal–democratic movement in Ukraine (mid–60s – 80s of the 19th century). Autoref. Ph.D. history of science K., 1999.19 p.]. [In Ukrainian]; Red'kina O.A. Zemstva Livoberezhnoї ta Pivdennoї Ukraїni jak organi misceвого samovrjaduvannja ta oseredki liberal'nogo ruhu v drugij polovini HІH – pochatku HH stolittja. Avtoref. dis...kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 2002.18 s. [Redkina O.A. Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self–government and centers of the liberal movement in the second half of the 19th and early 20th centuries. Autoref. Ph.D. history of science Zaporizhzhia, 2002.18 p.]. [In Ukrainian]; Skakun O.F. Politicheskie i konstitucionno–pravovye idei liberal'nogo zemstva na Ukraine. Sovetskoe gosudarstvo i pravo. 1982. №3. S. 119 – 126 [Skakun O.F. Political and constitutional and legal ideas of the liberal Zemstvo in Ukraine. Soviet state and law. 1982. No. 3. P. 119 – 126]. [In Russian].

2. Voloshhenko A.K. Zems'ka opozicija. Narisi z istorii suspil'no–politichnoї dumki na Ukraїni (70–80 rr. XIX st.). K.: Naukova dumka, 1974. S. 133–155 [Voloshchenko A.K. Zemsky opposition. Essays on the history of social and political thought in Ukraine (70–80s of the XIX century). K.: Naukova Dumka, 1974. P. 133–155]. [In Ukrainian]; Katrenko A.M. Zems'kij burzhuzno–liberal'nij ruh na Ukraїni v roki drugoї revoljucijnoї situaciji. Visnik Kiїvs'kogo universitetu. Istorichni nauki. K.1975. Vip. 17. S.27–34 [Katrenko A.M. Zemsky bourgeois–liberal movement in Ukraine during the years of the second revolutionary situation. Bulletin of Kyiv University. Historical sciences. K. 1975. Vol. 17. P.27–34]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Politichna

dijal'nist' zemciv – liberaliv v Ukraïni (druga polovina 70 – pochatok 80 rr. XIX st.). Kiïvs'ka starovina. 2001. № 1. S.118–137 [He is. Political activity of Zemstvos – liberals in Ukraine (the second half of the 70s – the beginning of the 80s of the 19th century). Kyiv antiquity. 2001. No. 1. P.118–137]. [In Ukrainian]; Kotel'nic'kij N.A. Uchast' zems'kih liberaliv pivnichnoï Ukraïni u vizvol'nomu rusi u Rosijs'kij imperii naprikinci 70–h rr. HIIHst. Slavistichna zbirka. Vipusk IV. K.: Institut Ukraïns'koï arheografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Grushevs'kogo NAN Ukraïni, 2018. S. 263 – 272 [Kotelnytskyi N.A. The participation of Zemstvo liberals of northern Ukraine in the liberation movement in the Russian Empire at the end of the 1970s. Slavic collection. Issue IV. K.: M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. P. 263 – 272]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Do pitannja pro stvorennja politichnogo sojuzu liberal'noï opozicii ta najmanih sluzhbovciv zems'kih ustanov Pivnichnoï Ukraïni(60 – 80rr.HIIHst.). Gumanitarnij visnik. Serija: Istorichni nauki. Chislo 27. Vipusk 11. Cherkasi: ChDTU, 2017. S. 7 – 16 [To the issue of creating a political union of the liberal opposition and hired employees of the Zemstvo institutions of Northern Ukraine (60s – 80s of the 19th century). Humanitarian Herald. Series: Historical sciences. Number 27. Issue 11. Cherkasy: ChDTU, 2017. P. 7 – 16]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Politichna borot'ba liberal'noï opozicii u zems'kih ustanovah pivnichnoï Ukraïni(60–80rr.HIIHst.). Gumanitarnij visnik. Serija: Istorichni nauki. Chislo 28. Vipusk 12. Cherkasi: ChDTU, 2018. S. 143 – 151[The political struggle of the liberal opposition in the zemstvo institutions of northern Ukraine (60–80s of the 19th century). Humanitarian Herald. Series: Historical sciences. Number 28. Issue 12. Cherkasy: ChDTU, 2018. P. 143 – 151]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Zahist viborchih prav u roboti zems'kih liberaliv Pivnichnogo Livoberezhzhja(70–80–ti roki HIIHst.). Nizhins'ka starovina. 2018. Vip.25(28).S. 87 – 93 [Protection of electoral rights in the work of Zemstvo liberals of the Northern Left Bank (70–80s of the 19th century). Nizhyn antiques. 2018. Issue 25(28). P. 87 – 93]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Politichna dijal'nist' liberal'nih zemciv Pivnichnogo Livoberezhzhja. Sivershhina v istorii Ukraïni. Vipusk 11. 2018. S. 200 – 204 [Political activity of liberal citizens of the Northern Left Bank. Severshchyna in the history of Ukraine. Issue 11. 2018. P. 200 – 204]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Do problemi vzaemovidnosin zems'koï liberal'noï frondi ta konservativnogo nobilitetu pivnichnoï Ukraïni(60–80rr.HIIHst.). Literatura ta kul'tura Polissja. Serija : Istorichni nauki. 2019. Vipusk 97. S.32 – 40 [To the problem of the relationship between the Zemstvo liberal front and the conservative nobility of northern Ukraine (60–80s of the 19th century). Literature and culture of Polissia. Series: Historical sciences. 2019. Issue 97. P.32 – 40]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Do problemi politichnogo antagonizmu mizh liberal'nimi zemcjami ta regional'noju administracieju pivnichnoï Ukraïni(70–80rr.HIIHst.). Gumanitarnij visnik. Serija: Istorichni nauki. Chislo 32. Vipusk 16. Cherkasi: ChDTU, 2020. S. 50 – 60 [To the problem of political antagonism between liberal Zemstvos and the regional administration of northern Ukraine (70–80s of the 19th century). Humanitarian Herald. Series: Historical sciences. Number 32. Issue 16. Cherkasy: ChDTU, 2020. P. 50 – 60]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Politichni zv'jazki liberal'nih zemciv Pivnichnogo Livoberezhzhja z predstavnikami Ukraïns'kogo nacional'nogo ruhu(60–80rr.HIIHst.). Slavistichna zbirka. Vipusk V. K.: Institut Ukraïns'koï arheografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Grushevs'kogo NAN Ukraïni, 2020. S. 98 – 103 [Political connections of liberal citizens of the Northern Left Bank with representatives of the Ukrainian national movement (60–80s of the 19th century). Slavic collection. Issue of V. K.: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. P. 98 – 103]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Zems'ka liberal'na partija pivnichnoï Ukraïni ta I. I. Petrunkevich: sprobna vizvolennja z politichnogo zaslannja. Rozumovs'ki zustrichi: zbirnik naukovih prac'. Vipusk 8. Chernigiv: Sivers'kij centr pisljadiplomnoï osviti, 2021. S. 144 – 154 [The Zemsy Liberal Party of Northern Ukraine and I. I. Petrunkevich: an attempt at liberation from political exile. Brain meetings: a collection of scientific papers. Issue 8. Chernihiv: Siversky Center of Postgraduate Education, 2021. P. 144 – 154]. [In Ukrainian]; Vin zhe. Doba Kontreform (1882–1892) u Rosijs'kij imperii na storinkah memuariv I.I.Petrunkevicha(1843 – 1928). Rozumovs'ki zustrichi: zbirnik naukovih prac'. Vipusk 9. Chernigiv: Sivers'kij centr pisljadiplomnoï osviti, 2022. S. 120 –

126 [The era of Counter-Reforms (1882–1892) in the Russian Empire on the pages of the memoirs of I.I.Petrunkevich (1843 – 1928). Brain meetings: a collection of scientific papers. Issue 9. Chernihiv: Seversky Center of Postgraduate Education, 2022. P. 120 – 126]. [In Ukrainian].; Mojsienko V.M. Liberal'no–demokratichnij ruh v Ukraïni (seredina 60 – 80 rr. XIX st.). Avtoref. dis...kand. ist. nauk. K., 1999. S.121 – 130 [Moisienko V.M. The liberal–democratic movement in Ukraine (mid–60s – 80s of the 19th century). Autoref. Ph.D. history of science K., 1999. P.121 – 130.]. [In Ukrainian].

3. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1880. №1–4. 624s. [Zemsky collection of Chernihiv province. Chernihiv: Zemskaya Typography, 1880. No. 1–4. 624 p.]. [In Russian].

4. Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1879g., sostojavshegosja v janvare 1880g. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1880. №1–4. [Journals of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of 1879, held in January 1880. Zemsky collection of Chernihiv province. Chernihiv: Zemskaya Typography, 1880. No. 1–4.]. [In Russian].

5. Petrunkevich I.I. Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija. Praga: B. i., 1934. 472s. [Petrunkevich I.I. From the notes of a public figure. Memories Prague: B. i., 1934. 472p.]. [In Russian].

6. Hizhnjakov V.M. Vospominanija zemskogo dejatelja. Petrograd: Ogni, 1916. 251s. [Khizhnikov V.M. Memories of a Zemstvo official. Petrograd: Ogni, 1916. 251p.]. [In Russian].

УДК 94(477) «1917/1921»

Олександра КУДЛАЙ

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України

Україна (Київ),

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6196-8590>

ozhegovskay@ukr.net

**ГЕНЕРАЛЬНЕ ПИСАРСТВО РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ
УНР: ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ, СКЛАД ТА ЗАВДАННЯ (1917–1918 рр.)**

DOI: 10.5281/zenodo.13846968

У статті розглянуто процес інституалізації Генерального писарства Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Проведено аналіз його завдань та основних напрямів роботи. Головна увага приділена визначенню будови відомства та роботі останнього у справі організації внутрішньої діяльності Ради Народних Міністрів, матеріального забезпечення урядового апарату, а також складання проектів структури та штатів міністерств восени 1917 р. та весною 1918 р. Окремо досліджено питання виробки механізмів ведення урядової документації й процедури внесення законопроектів на розгляд кабінету міністрів та їх подальше подання на затвердження Центральною Радою. Розглянуто питання компетенції Генерального писарства як складової українського уряду, підготовку проекту закону про скасування Писарства та передачу його повноважень щодо скріплення підписом ухвалених законів, відповідно до світової практики, законодавчому органу влади, а саме – Центральній Раді. Вказується, на затвердження РНМ ще двох важливих законів, що стали логічним продовженням процедури скасування Генерального писарства – «Про порядок публікації законів» та «Про скріплення і кодифікацію законів». Методологія дослідження базується на принципах історизму і системності.

У висновках зазначено, що повноваження Писарства весь час його діяльності була недостатньо визначеною. Фактично воно виконувало функції управління справами Ради Міністрів. Одночасно генеральний писар, як член виконавчого органу, скріплював своїм підписом закони УНР, що мало належати компетенції державного секретаря, діючого при законодавчій гілці влади. Саме це протиріччя стало підґрунтям ухвалення 17 квітня 1918 р. закону про скасування Генерального писарства та встановлення посади порядкуючого справами українського уряду.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Рада Народних Міністрів, Генеральне писарство.

Oleksandra Kudlai

*candidate of historical sciences, Senior research fellow,
Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine
ozhegovskay@ukr.net.,*

GENERAL CLERK OF THE COUNCIL OF PEOPLE'S MINISTERS OF THE UKRAINIAN CENTRAL RADA: INSTITUTIONALISATION, COMPOSITION AND TASKS (1917–1918)

The article examines the process of institutionalisation of the General Scribe of the Ukrainian People's Republic of the Central Rada era. The author analyses its tasks and main areas of work. The main attention is paid to the structure of the department and its work in organising the internal activities of the Council of People's Ministers, material support of the government apparatus, as well as drafting the structure and staff of ministries in autumn 1917 and spring 1918. The author also examines the development of mechanisms for government documentation and the procedure for submitting bills to the Cabinet of Ministers and their subsequent submission for approval by the Central Rada. The author examines the competence of the General Chancellery as a component of the Ukrainian government, the preparation of a draft law on the abolition of the Chancellery and the transfer of its powers to sign laws, in accordance with international practice, to the legislative body, namely, the Central Rada. The author points to the approval by the National Assembly of two more important laws that were a logical continuation of the procedure for abolishing the General Scrip – «On the Procedure for the Publication of Laws» and «On the Binding and Codification of Laws». The research methodology is based on the principles of historicism and systematicity.

The conclusions state that the powers of the Scribe were not sufficiently defined throughout the entire period of its activity. In fact, it performed the functions of managing the affairs of the Council of Ministers. At the same time, the General Scribe, as a member of the executive body, signed the laws of the UPR, which should have been the responsibility of the State Secretary, acting under the legislative branch of government. It was this contradiction that led to the adoption of the law on 17 April 1918 abolishing the office of the General Secretary and establishing the post of the Administrator of the Ukrainian government.

Key words: *Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, General Secretariat, Council of People's Ministers, General Scribe.*

Постановка проблеми. 24 Розвиток українського національного руху, що розпочався навесні 1917 р. після вибуху Лютневої революції у Петрограді, досяг своєї кульмінації виданням Українською Центральною Радою (УЦР) 10 червня 1917 р. І Універсалу. Головним гаслом документу стало: «Не одділяючись від всієї росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» [7, с. 101]. Логічним продовженням цієї програми стало рішення Малої Ради від 15 червня про утворення виконавчого органу УЦР – Генерального Секретаріату (ГС), побудованого за

зразком уряду. Його перший склад, очолюваний В. Винниченком, включав 8 генеральних секретарів, а також генерального писаря. Тож, посада писаря була одразу включена до будови Секретаріату. Після жовтневого перевороту у Петрограді і приходу до влади більшовиків III Універсалом УЦР була проголошена Українська Народна Республіка (УНР), що знаменувало відновлення української державності у ХХ ст. Відтак, Генеральний Секретаріат ставав урядом УНР. IV Універсалом (11 січня 1918 р.) він був перейменований на Раду Народних Міністрів (РНМ). Одночасно генеральні секретарі ставали народними міністрами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Треба зазначити, що питання функціонування відомства генерального писаря, як складової виконавчого органу Центральної Ради, не потрапила до фокусу уваги українських істориків. Лише кілька абзаців про головні функції та напрями його роботи вміщено у монографії П. Гай–Нижника [1]. Коротко згадується про Писарство у статті Ю. Палеха, опублікованій у журналі «Студії з архівної справи та документознавства» [5, с. 134]. Відтак, вивчення процесу інституціонального становлення, визначення його функцій та практичної діяльності, як органу, який мав вести діловодство, опікуватися інформаційною роботою та координувати внутрішню роботу українського уряду, безумовно, залишається актуальним.

Мета статті полягає у реконструкції процесу інституціонального оформлення відомства Генерального писарства як складової Генерального Секретаріату, згодом українського уряду, з січня 1918 р. — Ради Народних Міністрів. Дослідити його внутрішню будову, з'ясувати персональний склад, надати коротку характеристику діячам, які здійснювали керівництво відомством. А також висвітлити його головні завдання, повноваження та основні напрями діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим генеральним секретарем 15 червня 1917 р. став Павло Христюк, член Української партії соціалістів–революціонерів (УПСР). Він пішов у відставку 11 серпня, а у третьому складі ГС, затвердженому Малою Радою 21 серпня, генеральним писарем призначений Олександр Лотоцький, член Української партії соціалістів–федералістів (УПСФ). Він очолював відомство до 20 листопада, а його обов'язки було доручено виконувати Івану Мирному (також члену УПСФ), який працював товаришем (заступником) О. Лотоцького з 9 жовтня [7, с. 464]. У першому складі Ради Народних Міністрів останній продовжив виконання своїх обов'язків до переформування уряду після його відставки 17 січня 1918 р. У другому складі РНМ посада генерального писаря, вказана, як «державний секретар», залишилася вакантною. 24 березня Мала Рада затвердила черговий склад кабінету, у якому генеральним писарем знов став П. Христюк. 5 квітня повернувся на посаду його товариша І. Мирний.

Отже, генеральними писарями були члени двох українських політичних партій. П. Христюк, один з наймолодших членів ГС (у 1917 р. йому виповнилося 27 років), навчався у Київському політехнічному інституті. До революції брав участь у кооперативному русі, деякий час редагував тижневик «Комашня», співробітничав з газетою «Рада». Пізніше, у своїй багатотомній праці «Замітки і матеріали до історії української революції» зауважував, що кооперативна робота була чи не єдиною можливістю для українців працювати на громадському ґрунті у дореволюційній Росії. 1917 р. став співзасновником Центрального Українського кооперативного комітету, на установчому з'їзді увійшов до ЦК УПСР, був обраний до складу УЦР, Комітету УЦР та ЦК Селянської спілки [2, с. 179–180]. За характеристикою М. Ковалевського був сумлінним і пунктуальним; маючи ясний розум, відповідально підходив до виконання доручених справ. Зовні стриманий і маломовний, виявив себе здібним публіцистом і критиком. А скрупульозність і точність у веденні величезної документації Секретаріату дало привід іншим його членам дати П. Христюку прізвисько «хранитель королівської печаті» [4, с. 385].

О. Лотоцький (47 років) отримав освіту у Київській духовній семінарії. Працював урядовцем державного контролю у Києві та Петербурзі. Став автором низки наукових праць та літературних творів. Співпрацював з ліберальними російськими та українськими

часописами, був одним з засновників видавництва «Вік». Набув досвіду політичної роботи, як член українських фракцій I й II Державних дум росії. У 1917 р. обраний заступником голови Союзу українських автономістів–федералістів. Перебуваючи у Петербурзі, ініціював створення Української національної ради, став головою її виконкому. З травня працював губернським комісаром окупованих російськими військами Буковини і Покуття, після відступу армії переїхав до Києва [2, с. 117–118; 6, с. 749].

Свідчення про І. Мирного (45 років) обмежуються даними про його роботу до революції у «Просвіті» і ТУП. Під час I Світової війни співробітничав із Комітетом Південно–Західного фронту Всеросійського союзу міст. 1917 р. виконував обов'язки губернського комісара Київської губернії, обраний до УЦР від громадських організацій Києва [2, с. 130; 6, с. 118].

Отже, посаду генерального писаря займали діячі українського національного руху різного рівня освіти і практичного досвіду, які входили до складу двох впливових українських партій УПРС та УПСФ. З урахуванням недостатніх біографічних даних про І. Мирного найбільш підготовленим до праці у ГС був О. Лотоцький, який мав потужний стаж роботи у російських державних установах та серйозний досвід політичної діяльності у законодавчому органі росії.

Треба також звернути увагу, що у джерелах назва «генеральний писар» поступово замінюється означенням «Генеральне писарство». У деяких документах, датованих березнем–квітнем 1918 р., вживається також найменування «Міністерство генерального писарства». Це, вірогідно, можна пояснити урядженням при писареві адміністративного апарату, згодом його збільшенням та поділом на департаменти, а також перейменуванням генеральних секретарств на міністерства IV Універсалом. Проте, до кінця діяльності РНМ УНР воно не набуло сталої офіційної назви.

Відповідно до положень першої декларації Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. практична робота писаря визначалася завіданням справами ГС, забезпеченням зв'язку між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах та інформаційною діяльністю, у тому числі й через періодичний орган ГС [7, с. 157–159]. У другій декларації (від 29 вересня) містився перелік завдань для кожного секретарства окремо, проте, Генеральне писарство у документі не означено.

Дуже обмеженими є дані щодо внутрішньої структури та штатів Писарства. Згідно списку на виплату заробітної плати співробітникам відомства за вересень 1917 р. у ньому працювали: генеральний писар О. Лотоцький, завідуючий господарською частиною Приходько, помічник останнього Іван Яблунівський, в. о. юрисконсульта Володковський та його помічник Садовський, Деякий час господарством завідував Степан Гаєвський. Також у штаті було 10 діловодів і урядовців [14, арк. 166–166 зв., 300 а].

У листопаді вже діяла канцелярія генерального писаря, якою керував в. о. директора С. Гаєвський. До завдань підрозділу входило складання штатів генеральних секретарів, їх товаришів та співробітників відомств [23, арк. 2–2 зв.; 15, арк. 22 зв.]. 11 листопада ГС доручив підготувати законопроект про поширення дії закону про реквізиції на виконавчу владу юридичній комісії Генерального писарства. Одночасно при господарчому відділі останнього призначався комісар у справі реквізицій для керування діючими реквізиційними комісіями в Україні [7, с. 410]. Відтак, у цей час в складі відомства працював ще один підрозділ — юридична комісія.

Поступово «частини» і відділи реорганізовувалися у департаменти. Навесні 1918 р. діяв господарський департамент, директором якого був Яків Шеремецінський. 5 квітня він повідомив, що під час більшовицької окупації Києва його підрозділ, який до того працював понад п'ять місяців, фактично припинив існування і у березні його робота розпочалася поновому [10, арк. 15–15 зв.]. Діяли також департаменти загальних справ та державної преси. Останній також мав назву «прес–бюро». Воно складалося з двох відділів — редакції «Вістника Ради Народніх Міністрів» та закордонний, функціонування якого розпочалося навесні 1918 р. [12, арк. 24]. Зазначимо, що ще 1 жовтня 1917 р. при ГС розпочало роботу

прес-бюро на чолі з Юрієм Тищенком, яке одночасно виконувало функції редакції «Вістника Генерального Секретаріату Української Народної Республіки». До його завдань входило – надання офіційної інформації пресі та інформування виконавчого органу про опубліковані матеріали спеціального інформаційного бюлетеня. Оскільки, лист-звернення дирекції прес-бюро за часів прем'єрства В. Винниченка до генеральних секретарств був підписаний не тільки головою ГС й Ю. Тищенком, а й І. Мирним [20, арк. 3–3 зв; 21, арк. 7–7 зв.], можна припустити, що воно тісно співпрацювало з Генеральним писарством від початку заснування.

Документи свідчать, що Генеральним секретарством судових справ був підготовлений тимчасовий статут Генерального писарства, проте, на жаль, автору виявити його не вдалося. Відтак, з урахуванням вкрай обмежених джерельних даних, можна констатувати, що весною у Писарстві діяло три департаменти, юридична комісія та канцелярія. Через брак документів неможливо проаналізувати процес складання штатів інституції та кількість її співробітників.

При відомстві для вирішення важливих поточних справ, як й у більшості генеральних секретарств, створювалися та працювали комісії. 11 вересня 1917 р. ГС ухвалив створення господарської комісії з представників від кожного секретарства [7, с. 285; 20, арк. 19–19 зв.]. У березні 1918 р. працювала комісія з розгляду проектів штатів центральних установ міністерств, до якої були запрошені представники професійних організацій [15, арк. 18, 29–29 зв.]. У середині квітня, відповідно до постанови Ради Міністрів, уряджено комісію, що мала опікуватися виданням законів і ухвал Центральної Ради, постанов РНМ та об'їзників і розпоряджень міністерств [18, арк. 36].

З осені 1917 р. Писарство відповідало за матеріальне забезпечення роботи Секретаріату. 29 листопада уряд доручив йому з'ясувати потреби ГС у канцелярських матеріалах, визначити друкарні, які можна було рекувізувати, а також вирішити питання постачання паперу різним інституціям та установам [7, с. 481]. 2 грудня – розглянув проблему винайдення необхідних секретарствам помешкань. Полагодження цих питань покладалося на генерального писаря [7, 494]. Зауважимо, що офіційно РНМ передала справу забезпечення уряду канцелярськими товарами господарському відділу Генерального писарства 7 березня 1918 р. При ньому також почав формуватися парк машин (гараж) для потреб співробітників міністерств [8, с. 183–184].

2 жовтня до відома членів ГС була доведена інформація щодо необхідності підготовки проектів інструкцій, штатів і бюджетів генеральних секретарств [7, с. 331]. У листопаді, 23 числа, ГС визнав бажаним призначити окремого секретаря, одного з діловодів канцелярії генерального писаря, для ведення журналів засідань уряду [7, с. 473]. Ним 28 листопада став В. Бойко [7, с. 482].

Займалося відомство й визначенням порядку внутрішньої роботи ГС. 13 листопада погоджено надсилати копії журналів засідань Секретаріату всім генеральним секретарям; 18 грудня – доручено підготувати загальну форму печаток для усіх відомств [7, с. 435; 8, с. 45–46]. Тож, восени однією з головних функцій Писарства було ведення загального урядового діловодства та координація роботи секретарств.

Виконувало воно й окремі доручення уряду. Відповідно до рішення ГС від 15 листопада працювало над проектом організації особливого управління у справах віри при ГС [7, с. 448]; 2 жовтня – отримало завдання скласти комісію, що мала визначити основні положення законопроекту про Українські Установчі збори; 3 січня – розробити текст присяги на вірність УНР [8, с. 106].

Отже, до кінця січня 1918 р., коли УЦР та український уряд через наступ більшовицьких військ змушені були залишити столицю, коло обов'язків Генерального писарства не було чітко окресленим і визначеним. Окрім суто технічних і організаційних справ, воно виконувало урядові доручення, розробляло документи, інструкції, проекти законів.

Навесні 1918 р. після повернення української влади до Києва продовжився процес узгодження порядку внесення постанов та законопроектів на розгляд кабінету міністрів. З 18

грудня, відповідно до постанови уряду, секретарства мали надсилати документи до канцелярії ГС з пропозицією внесення їх на розгляд виконавчого органу та розсилати примірники документів генеральним секретарям для попереднього ознайомлення. Далі ухвалені законопроекти канцелярія ГС мала передавати до Президії УЦР [8, с. 45–46]. У березні Писарство повідомило РНМ про наступні зміни. За два–три дні до розгляду 20 примірників відповідних документів мали бути надані його канцелярії. Справи фінансового характеру попередньо узгоджувалися з міністром фінансів і державним контролером. Писар складав порядок денний засідання уряду і разом з примірником наданого проекту надсилав міністерствам. В разі затвердження законопроекту РНМ, канцелярія Генерального писарства пересилала його належному міністерству. Для передачі на розгляд УЦР, міністерство готувало ще 50 примірників для канцелярії генерального писаря [15, арк. 22–22 зв.].

Того ж місяця відомством був розроблений спеціальний документ – інструкція щодо порядку розгляду і затвердження законопроектів і постанов УНР. Вона передбачала, що проекти законів і постанов підлягали обов'язковій розсилці усім міністерствам, у т. ч. Генеральному писарству, для попереднього ознайомлення. Після їх розгляду та ухвали кабінетом міністрів відповідне міністерство готувало 65 примірників документу й пояснюючої записки та надсидало їх Писарству для внесення на розгляд УЦР. Щодо постанов РНМ, то вони імплементувалися «зручним для міністерств способом», а їх копії надавалися писарю і редакції «Вістника Ради Народних Міністрів» [13, арк. 1].

Проте, означена процедура, вочевидь, не виконувалася, оскільки 11 квітня при обговоренні законопроекту про єврейську учительську семінарію Малою Радою Іван Луценко зауважив, що загалом закони приймаються на швидкоруч та підняв питання про завчасну розсилку друкованих примірників законопроектів Малій Раді [8, с. 264]. Генеральний писар також «... зберігав у себе державну печатку» і, що вкрай важливо, «засвідчував законність» усіх документів [1, с. 42].

Паралельно певним чином уточнювався й механізм ведення урядової документації. 15 березня РНМ ухвалила створити два окремі журнали – журнал протоколів засідань уряду та журнал постанов, для чого усі пропозиції та проекти мали подаватися у письмовій формі [8, с. 208]. 22 березня погоджено інформування генерального писаря міністерствами щодо питань, що мали бути розглянуті кабінетом, до другої години дня [8, с. 222]. Врешті, 1 квітня уряд визнав необхідним створити при голові Ради Міністрів додаткову «особисту канцелярію», штати й статут якої мали бути затвердженні пізніше [8, с. 240]. У середині квітня, відповідно до постанови РНМ, було створено комісію з видання законів і ухвал Центральної Ради, постанов Ради Міністрів та обіжників і розпоряджень окремих міністерств [18, арк. 36].

Опікувалося Писарство й відновленням урядової документації, яка значно постраждала під час більшовицької окупації столиці кінця січня – у лютому 1918 р. 12 березня писар розіслав до міністерств листи з проханням надати копії всіх документів, що збереглися, передусім, законопроекти, постанови та їх проекти, а також ухвалені закони для публікації у «Вістнику Ради Народних Міністрів» [15, арк. 7].

У цей період відомство продовжило займатися забезпеченням центральних державних установ канцелярськими приладами та ін. майном, що підтверджується листом господарського департаменту від 5 квітня [16, арк. 10]. Однак, при цьому 12 квітня уряд дозволив міністерствам здійснювати закупівлю канцелярських виробів через власні господарські відділи без погодження з господарським департаментом Генерального писарства [8, с. 274].

5 квітня писар поставив перед урядом питання передачі господарському департаменту відомства майна Земського союзу та Союзу міст (склади паперу, канцелярських товарів, фабрика з виробництва чорнил, майстерня, що розташовувалися у Києві), та повідомив, що ще 28 березня він звернувся до начальника постачання армії військового міністерства отамана В. Стойкіна з відповідним проханням. Проте, справа затягувалася через невирішеність фінансових питань. Із пропозицією передати департаменту помешкання

вказаних організацій через брак приміщень необхідних міністерствам звернувся директор господарського департаменту Я. Шеремецінський [10, арк. 16–16 зв.]. 6 квітня уряд погодив прохання Генерального писарства про передачу майна та помешкань організацій, що ліквідовувалися, у відання вказаного підрозділу [8, с. 254].

Наприкінці березня, 26 числа, після розгляду урядом питання матеріальної допомоги службовцям центральних управлінь міністерств Писарство отримало завдання з'ясувати категорії службовців, які її потребували, та визначитися із загальною сумою [8, с. 233].

Опікувалося Генеральне писарство й питаннями адміністративної термінології. Для прикладу, зберігся лист, датований квітнем 1918 р. і розісланий міністерствам, яким роз'яснювався зміст понять «наказ», «розпорядження» та «обіжник (циркуляр)» [17, арк. 27]. 12 квітня, за ініціативою Державного контролю, була проведена нарада щодо урядження спеціальної редакційної комісії для вироблення канцелярської термінології, обов'язкової для вживання всіма інституціями. Було вирішено клопотати перед РНМ щодо її заснування при Писарстві [22, арк. 1]. 25 квітня про утворення «редакційної комісії щодо одностайності урядової мови» було повідомлено керівництво міністерств [22, арк. 2].

У березні йшла підготовча робота по створенню окремого підрозділу – прес-бюро, порушене І. Мирним на засіданні кабінету 17 числа. Було визнано доцільним зібрати детальну інформацію, оскільки ця справа була погоджена ще за прем'єрства В. Винниченка і профінансована на суму у 60 тис. крб. [8, с. 210]. 22 березня Рада Міністрів постановила реорганізувати видання «Вістника Ради Народних Міністрів». Документ містив наступні положення. Часопис мав отримувати інформацію безпосередньо від генерального писаря, довідки про діяльність уряду — виключно через прес-бюро. Передача інформацій до редакції поштою, або кур'єрами заборонялася. Надіслані матеріали обов'язково позначалися — «офіційні» чи «неофіційні». Для збирання офіційних прес-бюро кожного дня мало надсилати своїх репортерів [20, арк. 12–12 зв.]. Було також розглянуто справу щодо заснування при останньому бібліотеки-читальні [8, с. 233]. Отже, прес-бюро та редакція «Вістника», що функціонували при виконавчому органі з початку жовтня 1917 р., передавалися у відання Генерального писарства.

У цьому зв'язку 9 квітня останнє звернулося до Міністерства міжнародних справ з проханням зробити розпорядження послам і представникам УНР за кордоном щодо надання прес-бюро списків найвпливовіших закордонних газет, журналів, періодичних видань з економічних, політичних, промислових, військових та ін. питань для налагодження зв'язку з редакціями і отримання матеріалів до «Вістника Закордонної Преси», що мав видаватися закордонним відділом прес-бюро [20, арк. 19–19 зв.]. Цікавим є й той факт, що 19 квітня директор департаменту преси доручив українському консулу у Стамбулі придбати для підрозділу турецький словник [20, арк. 26].

Наведений матеріал свідчить про різновекторність роботи Генерального писарства. Тож, через невизначеність повноважень відомства у квітні 1918 р. останнім був підготовлений проект закону про скасування «Міністерства генерального писарства» та встановлення посади «Порядкуючого справами Ради Народних Міністрів». У пояснюючій записці до нього вказувалося, що фактично генеральний писар виконував обов'язки «управляючого справами» уряду, а також зверталася увага, що він своїм підписом затверджував закони УЦР. Проте, відповідно до світової практики, законодавчі акти мав скріпляти підписом державний секретар, діючий при законодавчій владі, функції якої в УНР виконувала Центральна Рада. Відтак, право підпису та кодифікація законів не могли належати до компетенції генерального писаря, як члена уряду — представника влади виконавчої. Проведення ж роботи управляючого справами уряду не потребувало окремого відомства. У документі також зазначалося, що посада генерального писаря була політичною. Посадовці, не маючи потрібного досвіду та юридичної підготовки, доручали свої функції співробітникам. Відтак, Генеральне писарство було визнано зайвим [9, арк. 11–11 зв.]. 10 квітня Рада Міністрів розглянула законопроект, представлений П. Христюком. Його ухвалення було відкладено до узгодження з Міністерством судових справ [8, с. 262].

Одночасно розроблялися статут і штати порядкуючого справами уряду. Попередньо до його компетенції підпадало урядове діловодство. Також при кабінеті міністрів мали діяти три відділи – юридичний, редакційно-інформаційний і «публікаційний» та господарський. Посада порядкуючого мала відповідати посаді директора департаменту, а клас й оклад – товариша міністра [11, арк. 27].

Остаточне рішення про скасування Генерального писарства було ухвалене 17 квітня 1918 р. Воно мотивувалося тим, що справа скріплення підписом ухвалених законів мала належати до компетенції державного секретаря, діючого при законодавчій владі. Тож, існування Міністерства генерального писарства було визнане недоцільним. Замість нього впроваджувалася посада порядкуючого справами РНМ, якого мав призначити кабінет [19, арк. 70].

Одночасно урядом були затверджені ще два законопроекти — «Про порядок публікації законів» та «Про скріплення і кодифікацію законів». У пояснюючій записці до них наголошувалося, що на той час при Центральній Раді діяв кодифікаційний відділ, а також функціонував Генеральний суд. Тому справа скріплення законів УЦР разом із їх кодифікацією переходила у відання державного секретаря, який мав бути обраний УЦР. Публікація законів та випуск поточних «Збірників законів Республіки і постанов та розпоряджень Правительства» передавалася Генеральному суду [11, арк. 28–28 зв.].

Висновки. Таким чином, сфера компетенції Генерального писарства була досить розпливчастою та недостатньо визначеною. Воно займалося справою вироблення порядку подання на розгляд уряду проектів законів, розроблених міністерствами, та, після їх ухвали, поданням до Центральної Ради. Формувало порядок денний засідань уряду, розглядало проекти штатів міністерств, опікувалося їх забезпеченням приміщеннями, канцелярією, виробленням спеціальної термінології. Засвідчувало печаткою оригінали законів, постанов та ін. урядових документів. Ще раз звернемо увагу, що рішенням РНМ від 7 березня закупкою канцелярії для урядового апарату мав займатися господарчий відділ Писарства, а наступного місяця на цю справу асигнувалися кошти господарчим підрозділам міністерств, що свідчило про відсутність чіткого розуміння функцій Генерального писарства. Це підважує й квітневе рішення уряду про утворення особистої канцелярії прем'єр-міністра.

Навесні 1918 р. до його завдань було додане видання «Вістника Ради Народних Міністрів» (до 29 квітня вийшов 31 номер [3, с. 116]) та налагодження випуску часопису «Вістник Закордонної Преси». Отже, у практичній площині воно виконувало функції управління справами Генерального Секретаріату, згодом Ради Народних Міністрів. При цьому писар входив до складу уряду з правом вирішального голосу. Не було остаточно визначено назву відомства – «Генеральне писарство» чи «Міністерство генерального писарства».

17 квітня воно формально припинило своє існування. Авторіві не вдалося виявити документи, які б фіксували призначення порядкуючого справами уряду. А оскільки, як вказувалося вище, відділи, що пропонувалося утворити при кабінеті міністрів, існували і діяли у складі відомства генерального писаря, можна припустити, що вони продовжували працювати і виконувати свої функції до кінця існування Центральної Ради.

Список використаних джерел та літератури

1. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). К.: «ЩеК0», 2010.
2. Верстюк В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ. 1998.
3. Веденєєв Д., Будков Д. Перший рік міжнародно-інформаційної діяльності дипломатичного відомства України (грудень 1917 р. – грудень 1918 р.) // Україна дипломатична. Наук. щорічник. 2017.
4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини. Враження. Рефлексії. Інсбрук, 1960.

5. Палеха Ю. До історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 12.
6. Українська дипломатична енциклопедія. У 2–х т. / Редкол.: Л.В. Губернський (гол.) та ін. Т. 2. К.: Знання України, 2004.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2–х т. / Упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. Ін–т іст. Укр. НАНУ. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996.
8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2–х т. / Упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. Ін–т іст. Укр. НАНУ. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 1, спр. 1.
10. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 16.
11. ЦДАВО України, ф. 1115 оп. 1, спр. 34.
12. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 2.
13. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 62.
14. ЦДАВО України, ф. 1434, оп. 1, спр. 4.
15. ЦДАВО України, ф. 1854, оп.1, спр. 3.
16. ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 6.
17. ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 3, спр. 8.
18. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 5, спр. 9.
19. ЦДАВО України, ф. 2209, оп. 1, спр. 4.
20. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 13.
21. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 2.
22. ЦДАВО України, ф. 3325, оп. 1, спр. 257.
23. ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 23.

References

1. Hai–Nyzhnyk P. UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917–1920 rr.). K.: “ShcheKO”, 2010. [UNR & ZUNR: Formation of Government Bodies and National State Formation (1917–1920). Kyiv: “ShcheKO”, 2010.] [in Ukrainian].
2. Verstiuk V., Ostashko T. Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Bibliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv. 1998 [Figures of the Ukrainian Central Rada. Biographical Reference. Kyiv, 1998.] [in Ukrainian].
3. Viedienieiev D., Budkov D. Pershyi rik mizhnarodno–informatsiinoi diialnosti dyplomatychnoho vidomstva Ukrainy (hruden 1917 r. – hruden 1918 r.) // Ukraina dyplomatychna. Nauk. shchorichnyk. 2017 [The First Year of International Information Activities of the Diplomatic Department of Ukraine (December 1917 – December 1918) // Ukraine Diplomatic. Scientific Yearbook. 2017.] [in Ukrainian].
4. Kovalevskiy M. Pry dzherelakh borotby. Spomyny. Vrazhennia. Refleksii. Insbruk, 1960 [At the Sources of the Struggle. Memories. Impressions. Reflections. Innsbruck, 1960.] [in Ukrainian].
5. Paliukha Yu. Do istorii orhanizatsii dilovodstva v derzhavnomu aparati ukrainskykh uriadiv 1917–1918 rr. // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. 2004. Т. 12. [On the History of the Organization of Record Management in the State Apparatus of Ukrainian Governments in 1917–1918 // Studies in Archival Affairs and Documentation. 2004. Vol. 12] [in Ukrainian].
6. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia. U 2–kh t. / Redkol.: L.V. Hubernskiyi (hol.) ta in. Т. 2. К.: Znannia Ukrainy, 2004. [Ukrainian Diplomatic Encyclopedia. In 2 vols. / Editorial board: L.V. Huberskyi (chief editor) et al. Vol. 2. Kyiv: Knowledge of Ukraine, 2004.] [in Ukrainian].

7. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy: u 2–kh t. / Uporiadn.: V.F. Verstiuk (kerivnyk), O.D. Boiko, Yu.M. Hamretskyi ta in. In–t ist. Ukr. NANU. T. 1. K.: Naukova dumka, 1996. [Ukrainian Central Rada. Documents and Materials: in 2 vols. / Compiled by: V.F. Verstiuk (leader), O.D. Boiko, Yu.M. Hamretskyi et al. Institute of History of Ukraine, NASU. Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka, 1996.] [in Ukrainian].

8. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy: u 2–kh t. / Uporiadn.: V.F. Verstiuk (kerivnyk), O.D. Boyko, Yu.M. Hamretskyi ta in. In–t ist. Ukr. NANU. T. 2. K.: Naukova dumka, 1997. [Ukrainian Central Rada. Documents and Materials: in 2 vols. / Compiled by: V.F. Verstiuk (leader), O.D. Boiko, Yu.M. Hamretskyi et al. Institute of History of Ukraine, NASU. Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka, 1997.] [in Ukrainian].

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 1063, op. 1, spr. 1 [Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHAMU), f. 1063, op. 1, spr. 1.] [in Ukrainian].

10. TsDAVO Ukrainy, f. 1064, op. 2, spr. 16. [CSAHAMU, f. 1064, op. 2, spr. 16.] [in Ukrainian].

11. TsDAVO Ukrainy, f. 1115 op. 1, spr. 34. [CSAHAMU, f. 1115, op. 1, spr. 34.] [in Ukrainian].

12. TsDAVO Ukrainy, f. 1118, op. 1, spr. 2. [CSAHAMU, f. 1118, op. 1, spr. 2.] [in Ukrainian].

13. TsDAVO Ukrainy, f. 1118, op. 1, spr. 62. [CSAHAMU, f. 1118, op. 1, spr. 62.] [in Ukrainian].

14. TsDAVO Ukrainy, f. 1434, op. 1, spr. 4. [CSAHAMU, f. 1434, op. 1, spr. 4.] [in Ukrainian].

15. TsDAVO Ukrainy, f. 1854, op.1, spr. 3. [CSAHAMU, f. 1854, op.1, spr. 3.] [in Ukrainian].

16. TsDAVO Ukrainy, f. 1854, op. 1, spr. 6 [CSAHAMU, f. 1854, op. 1, spr. 6.] [in Ukrainian].

17. TsDAVO Ukrainy, f. 2196, op. 3, spr. 8 [CSAHAMU, f. 2196, op. 3, spr. 8.] [in Ukrainian].

18. TsDAVO Ukrainy, f. 2199, op. 5, spr. 9. [CSAHAMU, f. 2199, op. 5, spr. 9.] [in Ukrainian].

19. TsDAVO Ukrainy, f. 2209, op. 1, spr. 4. [CSAHAMU, f. 2209, op. 1, spr. 4.] [in Ukrainian].

20. TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 13. [CSAHAMU, f. 2592, op. 1, spr. 13] [in Ukrainian].

21. TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 4, spr. 2. [CSAHAMU, f. 2592, op. 4, spr. 2.] [in Ukrainian].

22. TsDAVO Ukrainy, f. 3325, op. 1, spr. 257 [CSAHAMU, f. 3325, op. 1, spr. 257.] [in Ukrainian].

23. TsDAVO Ukrainy, f. 3690, op. 1, spr. 23 [CSAHAMU, f. 3690, op. 1, spr. 23.] [in Ukrainian].

**ПОНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ РОЛІ ЧЕРНІГОВА, ЯК ДЕРЖАВНОГО
ЦЕНТРУ СХОДУ ЄВРОПИ ТА РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА ПРАВЛІННЯ МСТИСЛАВА–
КОСТЯНТИНА ВОЛОДИМИРОВИЧА**

DOI: 10.5281/zenodo.13846981

У статті узагальнюються та аналізуються історичні факти, ряд концепцій, гіпотез, теорій, що відтіняють роль Чернігова та Чернігово–Сіверської держави (князівств) та засвідчують формалізацію принципів основ середньовічної держави–Русі на початку XI століття.

Багато у чому, це заслуга представника старійшинів роду Володимира Святославича–Мстислава–Костянтина, котрий є одним із найбільш ігнорованих князів в офіційних штучних наративах історіографії Стародавньо–Київської Русі та постмодерністських представників «норманістів».

Відбувається масштабоване заниження значення особи Мстислава–Костянтина шляхом включення його образу у ряд інших князів, у порівнянні з унікальними: Ярославом Мудрим та Володимиром Мономахом.

Так, для прикладу, у літературі він «Удатний–Удалий» чи «хоробрий», але такі особистісні імена використовуються і до Мстислава–Федора Мстиславича князя Новгородщини та Галича і Позиззя.

Більш прихильні до Мстислава Красного літописці та дослідники іменують його Великим, але він потрапляє до ряду Володимир Святославич Великий та Мстислава–Федора–Гаральда Володимировича Великого, сина Володимира Всеволодовича Мономаха.

Проте навіть епігонство у літературі, Мстиславу Костянтину Володимировичу Красному–Могутньому цих непересічних князів свідчить про надзвичайність його постаті та значення в історії Русі. Поряд з ним і про місце його престольного Чернігова, та оформлення «триумвірату» Володимировичів та традиції з'їзду князів.

Виважена політика Мстислава Володимировича піднесла значимість Русі на один рівень із Ромейською імперією, у часи її злету за імператора Бориса Болгаробійці та Священною Римською імперією германської нації, державного Канута Могутнього.

Його конкурент, а потім співправитель по Городецькій фації, представник молодших Володимировичів–Ярослав Кривий–Мудрий, не зміг утриматись на даному рівні. Його недолуга політика у напрямках Візантії та Західної Європи, звуження внутрішнього базису, призвела до падіння політичної ваги Русі, попри прийняття титулу «цезаря». Проте, багато у чому, Ярослав Володимирович досяг успіху завдяки своїй шлюбній політиці, на столітті випередивши Габсбургів

Незважаючи на різноманітні обставини наслідки діяльності Мстислава–Костянтина Могутнього визначали як політичний розвиток Русі, так і впливали на її матеріальну та духовну культуру, що відзначили як сучасники, так і дослідники Русі. Також закріпилась особлива роль Чернігова в історії Русі–України, її середньовічної Равени та хранителя традицій.

Дана робота є спробою об'єктивної оцінки ролі Мстислава Костянтина Красного–Могутнього та Чернігово–Сіверщини на початку XI століття. Для цього використані, як новітні дослідження, так і здобутки видатних вчених XX сторіччя, насамперед О. Шахматова, М. Артамонова, Б. Рибалки, Михайла Брайчевського, Омеляна Пріцака.

Ключові слова: Русь, Русь–Україна, Чернігово–Сіверська держава, каган, Мстислав

Oleksandr Kukharuk,
*Public figure, PhD in History
kuh_ab@ukr.net,*

RESTORATION OF THE INSTITUTIONAL ROLE OF CHERNIHIV AS THE STATE CENTER OF EASTERN EUROPE AND THE RUSSIAN LAND UNDER THE REIGN OF MSTISLAV–KONSTANTIN VLADIMIROVICH

This article summarizes and analyzes historical facts, a range of concepts, hypotheses, and theories that highlight the role of Chernihiv and the Chernihiv–Siversk state (principalities) and demonstrate the formalization of the fundamental principles of the medieval state of Rus in the early 11th century. Much of this is attributed to the elder of the family of Volodymyr Sviatoslavych, Mstislav–Kostyantyn, who is one of the most overlooked princes in the official artificial narratives of the historiography of Ancient Kyiv Rus and postmodernist representatives of the "Normanists."

There is a widespread devaluation of Mstislav–Kostyantyn's significance by incorporating his image into the ranks of other princes, compared to unique figures such as Yaroslav the Wise and Volodymyr Monomakh. For example, in literature, he is referred to as "Brave" or "Valiant," but such personal names are also used for Mstislav–Fedor Mstislavich, Prince of Novgorod, Halych, and Poniat. More favorable chroniclers and researchers call Mstislav the Red "Great," but he is still placed among Volodymyr Sviatoslavych the Great and Mstislav–Fedor–Harald Volodymyrovich the Great, the son of Volodymyr Vsevolodovych Monomakh. However, even the epitome in literature of Mstislav Kostyantyn Volodymyrovych the Red–Mighty alongside these exceptional princes testifies to the extraordinariness of his figure and significance in the history of Rus. Alongside him is the importance of his capital Chernihiv, the formation of the "triumvirate" of the Volodymyroviches, and the tradition of princely congresses.

Mstislav Volodymyrovych's balanced policy elevated the significance of Rus to the same level as the Byzantine Empire during its peak under Emperor Basil II and the Holy Roman Empire of the German Nation under Canute the Great. His rival and later co–ruler in the Gorodetskaya faction, Yaroslav the Wise, a representative of the younger Volodymyroviches, could not maintain this level. His flawed policies towards Byzantium and Western Europe and the narrowing of the internal base led to the decline of Rus's political weight, despite accepting the title of "Caesar." However, in many respects, Yaroslav Volodymyrovich succeeded due to his marriage policy, outpacing the Habsburgs by a century. Despite various circumstances, the consequences of Mstislav–Kostyantyn the Mighty's activities determined both the political development of Rus and influenced its material and spiritual culture, as noted by both contemporaries and researchers of Rus. The special role of Chernihiv in the history of Rus–Ukraine, its medieval Ravenna, and keeper of traditions, was also established. This work is an attempt to objectively assess the role of Mstislav Kostyantyn the Red–Mighty and Chernihiv–Siversk in the early 11th century. For this, both recent research and the achievements of prominent 20th–century scholars, primarily O. Shakhmatov, M. Artamonov, B. Rybakov, Mykhailo Braichevsky, and Omeljan Pritsak, are used.

Key words: *Rus, Rus–Ukraine, Chernihiv–Siversk state, Kagan, Mstislav–Kostyantyn–Volodymyrovych the Red–Mighty, Yaroslav Volodymyrovych the Wise, the Battle of Listven, Prince*

Постановка проблеми. Ключові питання історії Русі — України та її оточення, в епоху Середніх віків, залишаються актуальними й на сьогодні їхнє озвучення та використання перейшли в царину політики та суспільного буття, породжуючи легіони псевдоекспертів.

Чергові реінкарнації примітивних казок у варіантах 17–18 сторіч на кшталт: «Єдиної «стародавньої» Русі — колиски...», «Єдиної» «давноруської народності,» особливого «православного» шляху тощо — надихнули сусідніх північно–східних «євразійців» з їхнім очільником. Проявом стала вірусна публікація 12.07.2021 р. у гірших традиціях наукового симулякру.

Вочевидь більшість дискусійних проблем щодо феодальних спільнот Середньовіччя, суттєво міфологізованих естетами Просвітництва, знайшли принаймні базове, наукове вирішення європейськими науковцями — ще на початку 20 сторіччя, але на теренах Східної Європи відбувся псевдореволюційний відкат. У його основу лягли нові прочитання радикалів від філософії епохи Просвітництво — з концептами «простих рішень». У радянські часи дані тенденції, особливо в гуманітарній та соціо–технологічній сферах стали визначальними: «лженауки: генетика, кібернетика, соціологія», «буржуазні фальсифікатори історії, всеперемагаючий марксизм–ленінізм» тощо. У цьому ж ряду: «Історія Стародавньої Русі IX–XIII ст. нашої ери!» «Давноруська держава — Київська Русь» — З огляду на цей постулат: «Єдиним результатом розвитку Київської Русі має бути перехід столиці до Москви, як справжнього, історичного центру руської землі!!».

Ця теза в науковому виданні сформувалась в епоху розквіту пролетарського інтернаціоналізму. [16].

Для підтвердження такого заданого результату, — допускались будь–які методи та пряме фальшування у наукоподібній обгортці, замовчувались або втрачались історичні факти та свідчення, матеріальні пам'ятки. Дані зусилля дали свій результат. [10]

Навіть на сьогодні у заданій парадигмі продовжує перебувати переважна більшість одержавлених, у тому числі посадами, ступенями, званнями — науковців та освітян в Україні. Досить побіжно ознайомитись із здобутками Центру досліджень по історії Київської Русі Інституту історії України під орудою знаного Олексія Толочко. Якщо не «русський мір» по Татіщеву, то «норманська школа». Почасти з цієї причини перспективні молоді дослідники історії України концентруються на періодах Козаччини та Визвольних змагань, спеціальних дисциплінах.

Таким чином, дискусійні проблеми історії Русі фактично віддані на відкуп російським дослідникам, де сформувалися потужні та компетентні наукові, високопрофесійні школи. Їх найбільш яскраві представники, у межах визначеного результату, мають значну ступінь наукової свободи та ресурси для задоволення професійних інтересів. [3; 15]

Проте більшістю представників цього загалу вимушено ігноруються «прості» речі. Саме завдяки цьому створюються можливості для ефективної протидії — обмеженості наративів «русського міра», його базовим основам — через наукове пізнання історичних процесів [23] Це можливо, якщо враховувати наступне:

По–перше — наукові теорії, в ідеалі, мають включати, враховувати всі наявні суттєві факти, котрі встановлені на даний час, згідно ієрархії їхньої значущості.

По–друге — залучені факти мають отримати біль–менш відповідне місце в єдиному та взаємопов'язаному перебігу подій.

По–третє — узгоджуватись у причинно–наслідкових зв'язках відповідно законам логіки.

По–четверте — чим висунута концепція, гіпотеза, теорія — компактніша, простіша, перевіряється «бритвою Оккама», краще виявляє закономірності тим більша ймовірність її відповідності реальному перебігу подій.

Тому поставлене у цьому дослідженні питання та спроби відповіді на них дають можливість переглянути усталені догми — щодо постаті Ярослава Мудрого та незрозумілого «сепаризму» чернігівських князів. По –новому поглянути на постать Мстислава Володимировича — Костянтина Васильовича Красного — Могутнього, кагана Тмутаракані та Дешт і Савір; найяснішого князя Чернігівського Милостивого і Стославного, Хороброго, державця столу сієї сторони Дніпра, царя Кавказьких земель, князя Переяслава, Смоленська, Новгород, Ростова та прочих земель і князівств. [20; 24]

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна українська історіографія, як зазначалось вище, фактично усунулась від досліджень кола наукових проблем окреслених заданою статтею. Більшість сучасних публікацій, за певними винятками, лишаються в межах нарративу сформованого Д. Багалієм, М. Грушевським чи навіть О. Самоквасовим, котрий узгоджувався зі С.М. Соловйовим. Так сформований на матеріалах археологічних досліджень середньовічного м. Чернігова, проведених у 1980–2010 рр., том за авторства відомих фахівців — Казакова А. та Моді О., отримує сакраментальну назву: «Стародавній Чернігів» [9].

Ще більш показовим у викладу матеріалу з окреслених проблем є друге видання роботи професора Ніжинського університету Сергія Лепявки за назвою «Чернігів Історія міста». За визначенням професора Гарварду С. Плохія «знаний фахівець з історії околиць Чернігова (С. Леп'явко)» щиро зазначає: «Початок писемного періоду історії Чернігова — пов'язаний з іменем першого відомого чернігівського князя Мстислава Володимировича...» Тобто до 1024 р. ніяких згадок про Чернігів не було? Попри угоди з Візантією, твори візантійських, арабських, перських авторів. [11].

Далі негірше: «Наймолодший серед братів, Мстислав, довго не втручався у конфлікт і сидів, як дрібний удільний князь далеко на півдні в Тмутаракані на Таманському півострові. Він займався місцевими справами головною, з яких, була боротьба проти кочівників». [13] Автор не вдався, до навіть поверхневого аналізу. Дозволю зазначити, що шановний фахівець із пізнього феодалізму явно не ознайомлений навіть із відповідними есеями О. Прицака. Його знання про Тмутаракань і Мстислава відповідають рівню Катерини Другої. Наведені приклади показово характеризують рівень історичних знань українського суспільства, навіть найкращих фахівців.

Відповідно у своїй есеї автор вимушено спирається, крім відповідних джерел, на роботи російських та радянських і пострадянських істориків. Насамперед на класичні дослідження: О. Шахматова, М. Артанова, П. Рібакова, В. Яніна, сучасні роботи високого рівня: В. Кучніна, Т. Джансона, О. Назаренка, В. Петрухіна; польського історика А. Поппе тощо. Зрозуміло, застосовуючи, науково-критичні підходи.

Метою статті є об'єктивне переосмислення ролі Мстислава-Костянтина Володимировича та Чернігово-Сіверської держави на початку XI століття, а також аналіз їхнього впливу на політичний і культурний розвиток середньовічної Русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обмеження за об'ємом публікації змушує залишити за її межами основні події феодальної війни між синами Володимира Святославича. Проте дозволимо звернути увагу на той факт, що попри століття цензури, саме завдяки опису битви під Любичем 1015 р. вдається достатньо точно встановити вік Ярослава Володимировича. На час перемоги йому було 28 років. Тобто Ярослав, у принципі, не міг належати до старших Володимировичів, як і сумнівне його проходження від Горислави — Рогнеди Полоцької. Підтвердженням його народження між 986–988 рр. є те, що приблизно 1000 року він отримує стіл у Ростові на озері Неро. Зазвичай княжичі могли сісти на князівство у віці від 14 років, у виняткові випадки після 12р. [24]

Проте попри вказану обставину йому на 1021 рік вдається встановити контроль над більшістю Русі.

Проте саме 1021 р. його племінник, князь Брячислав Полоцький робить блискавичний наїзд на Новгород. Він повністю грабує місто. Ярослав реагує блискавично. На річці Судомир він перехоплює військо Брячислава з обозом і громить його. Проте всупереч своїм звичаям залишає його в милості та надає міста Вітебськ та Усвят у кормління [19]

Очевидно, Ярослав вважав, що дії Брячислава, котрий, у подальшому вірно служив йому, були виправданими.

Частково пояснити мотиви Ярослава дозволяє Сага про Еймунда, котрому Ярослав за її текстом передає Полоцьке князівство та черговий уже похід у 1022 р. на Берестя. Саме Берестя, поруч літописів та скандинавських джерел, визначається як місце загибелі Святополка Ярополка. [3;7]

Під тим же 1022 р. в літописах зазначається похід Мстислава Тмутараканського на Касогів та поєдинок із його правителем. На момент походу Мстислав займав Тмутараканський стіл понад 30 років, проводив активну політику на Кавказі, Закавказзі, Криму. Конфлікт із потужною державою касогів також, здається, незрозумілим та вимушеним. На підтвердження цієї думки можна навести факт усиновлення синів Ердеді касогів (Редед літописів) Мстиславом та одруження одного з них — Романа на дочці Тетяні. Отже, майже 10 років Мстислав уникав участі в династичній війні, але 1023 року з'являється на теренах Чернігово — Сіверщини з першокласним військом [17]

На 1023 рік Чернігів був позбавлений власного столу та наймовірніше за існуючими традиціями керувався князем Київським. На землях Чернігівської русі сидів Гліб Володимирович князь Муром на Десні (Моровійська). Ця традиція, як твердив В. Кучкін у північно-східних землях держави зберігались до кінця XII сторіччя: Ростов — Суздаль — Володимир — Боголюбово. Спостерігається вона й у Галичині та почасти в Деревській землі: стара столиця залишається з боярами за Києвом, а наступник переносить стіл у своє місто [12]. Як обґрунтував у своїх працях 1940–1980 рр. Б. Рибаків — принаймні матеріали частини великих Чернігівських курганів свідчать, що це поховання правителів зі статусом Кагана. Ймовірно, на рубежі 960–980х років династія Чернігівських каганів перервалася. Непрямим свідченням може також слугувати ранній цикл билин про Іллю Муромця (Моровця), котрого чернігівські мужі закликають сісти у звільненому від облоги міста, але він йде до Володимира Святославовича Київського.

Мстислав Володимирович не здійснює такої помилки. Чернігів та Тмутаракань були тісно пов'язані й раніше. Академік М. Артамонов вважав, що так званий сепаратизм Чернігова, його протистояння Києву — об'єктивно витікало з протилежних соціально-економічних орієнтацій. Умовно — Чернігів це Великий степ та кавказький напрям розвитку; Київ — Південно західний, умовно Візантійський. Тому аргумент, що Мстислав, маючи першокласні військові сили, відступив від Києва, бо його не захотіли кияни — видається сумнівним. Ймовірно, були наявні більш вагомні чинники, принаймні, для самого Мстислава. [1; 15; 18]

Дізнавшись про акцію Мстислава — Ярослав діє за відпрацьованою схемою. Він збирає військо, закликає найманців вікінгів-шведів. Цього разу їх очолює Якуна Одноокий, Золотий плащ. Ймовірно, й цього разу участь у вправі бере Еймунд син Хрінга, Конунг Полоцька. Що цей епізод не ввійшов до Саги про його славні діяння. Під Лиственном, у грозу, військо Ярослава зазнало повного розгрому. Ярослав і Якун втікали лише вдвох на човні, причому Якун загубив свій легендарний плащ. Як слідує з аналізу повідомлення літописця, прихильного до Ярослава, центр його війська, котрий сформували вікінги, порвали сіверяни — «вікінги перетрудились». Розгром та знищення армії Ярослава довершила атака кінної дружини. Попри слова, котрі приписують Мстислава, про «цілість дружини» — втрати також були суттєвими. Зокрема, загинув Роман Ердедич, зять князя та його пасинок.

Наймовірніше, саме після цього погрому далекоглядний Еймунд син Хрінга, вбивця принаймні двох князів, залишає Русь, поновивши тут свій статус конунга [7; 19; 24]

Після блискучої перемоги Мстислав Володимирович, робить крок, котрий складно пояснити. Він пропонує Ярославу зайняти київський стіл. Мотивом літописець визначає старійшинство Ярослава, але, як вказувалось вище, цього фактору не могло бути. Отже, Мстислав керувався якимись державними інтересами.

Лише через значний час, 1026 року Ярослав, уклавши Городокський договір займає «ону» — протилежну Мстиславу сторону Дніпра [24].

П. Толочко говорить про «дуумвірат» [22] Але насправді, ймовірно, відбиваючи попередні традиції складається Тріумвірат. Молодший брат Судислав здобуває землі кривичів зі столами у Пскові та Полоцьку. Ймовірно, також інші володіння. Головою Тріумвірату, його принцепсом стає Мстислав. Він контролює основні центри Русі: Переяслав, Чернігів, Любеч також Смоленськ, Новгород, а також Ростов, можливо, з

Ярославом та Судиславом. Водночас, його син Євстафій утримує Тмутаракань, тримаючи в залежності більшу частину Північного Кавказу. [17]

На землях Мстислава, насамперед, Чернігово–Сіверщині, поширюється прославлення Спасителя — Спаса, що, більш зрозуміло, несторіанам, степовикам, іншим гілкам раннього християнства, ніж вузьковізантійське возвеличення Софії, як покровительки македонської династії.

У свій час М. Артамонов та В. Пашуто звернули увагу на цікаву обставину. Коли під 1029 р. київський літописець зазначає про відсутність подій — Ярослав Всеволодович здійснює похід до Тмутаракані. Дослідники зазначають, що Мстислав мав досить ресурсів, щоб завдати удару епігонам Хазарського каганату, можливо, за підтримки Візантії, котрі здійснили напад на Тмутаракань та її володіння [1; 17;20]

Проте, якщо поглянути з погляду етики феодалізму та військової доцільності, все логічно: Сюзерен доручає васалу здійснити похід у його інтересах проти противника з невідповідним статусом. Тобто, крім швидкості шлях по Дніпру й морю мав зайняти до трьох тижнів — реагування відповідно до рівню загрози та врахування амбіцій Ярослава.

Водночас загальнодержавна акція, виходячи зі сприятливого часу, повернення Червенських міст із виходом до Сілезії, відбувається спільними зусиллями. У результаті отримано не лише суттєві матеріальні здобутки, але і здійснюється вплив на внутрішні справи Польських земель.

Таким чином, на початок 1030 рр. Русь виходить на пік могутності. Відбувається швидкий економічний розвиток, розбудовуються старі та виникають нові міста, розквітає Чернігів. Вік Мстислава наближається до 60 років, здається, він реалізував свої призначення, належить до 2–3х наймогутніших державців Європи, батько щасливої родини.

Однак, успадкувавши його риси правитель, володар Тмутаракані — Євстафій гине в Закавказькому поході в союзі з християнами Вірменії та Візантійською імперією. [17]

Приблизно водночас готується шлюб, між іншим, сином Мстислава — Іллею, котрий посів Новгород та донькою короля Данії, Норвегії, Англії — Канута Могутнього. Проте під 1034 р. знаходять глухі свідчення про смерть Іллі, за загадкових обставинах. Підозрюють отруєння. Сліди ведуть до двору новгородського тисячника Костянтина Добринича, прихильника вольностей бояр та Ярослава. Тисяцького, з огляду на його статус та походження, засилають у Ростов. Тобто за 2–3 роки Мстислав фактично залишився без спадкоємців.

Питання смерті Іллі настільки заплутане, а з іншого боку, очевидне, що його походження приписують Ярославу, перекручуючи подієву картину. На таку точку зору став О. Назаренко [15]. На користь точки зору, що Ілля не є сином Ярослава свідчать такі факти: по – перше, після смерті Мстислава він кидає Київ та прямує до Новгорода. Насамперед, саме там він змінює все керівництво. Навіть у порушення всіх норм замінює єпископа — ставлячи на це місце свого прихильника, представника другорядного князівського роду Жидяту — Луку [3]. По–друге, у 1019 р. Ярослав розлучається з перебуваючою в Болеслава Сміливого дружиною — Анною і одружується на дочці шведського конунга Олафа Шотконунга — Інгігерд [7; 18; 10] Таке розлучення заочно допускалося при безплідності дружини.

Як уже зазначалось, досить швидко 1034/36 року помирає і сам Великий каган Мстислав — Костянтин Васильович. За офіційними літописами, застудившись на полюванні. [19]

З огляду на його шістдесятирічний вік, цілком можливо, що смерть була природною. Але значна частина прихильників Мстислава вважала інакше, вочевидь, маючи вагомі підстави. Ймовірно, це врахував і Ярослав, під пристойним приводом, рушивши до Новгорода для зміни його керівництва.

У виправлених літописах, ці події відомі як набіг печенігів на Київ. Але чомусь суттєва частина боїв відбувалась у межах міських укріплень. У результаті постраждали й Золоті ворота, й Софія Київська. [5]

Характерно, що саме кінцем 1030 рр. датуються залишки масштабних пожеж на городищах між Черніговом та Києвом, а також знищення фортеці Пскова. Ярослав Володимирович утверджувався в якості самодержавця. Для підняття свого престижу, можливо, за згодою Візантійського імператора, він приймає біля 1037 р. титул цезаря (царя), проте без титула Августа та переводить митрополію з Переяслава до Києва [6]

Отримання статусу цезаря полегшує Ярославу із заміною політики реального впливу держави — на політику династичних шлюбів. Але загалом, попри панегірикам Ярославу Мудрому не відбулося ні його канонізації, ані успіхів зовнішньої політики. Через короткий термін відбулись провали у Візантійському, Польському напрямках, зростає Степова загроза. Звуження політичного базису розколює Русь [12]

Висновки. Навіть побіжне звертання до значення постаті Мстислава Володимировича дає змогу поставити під сумнів усталений імперською історіографією наратив щодо правління Ярослава Володимировича (Мудрого), як вершину розвитку «Єдиної Давньої — Київської Русі» з єдиним центром у Києві, потім Володимирі та Москві.

Цей постулат, сформульований ще «міністром від єдиним центром у Києві історії, видатним представником «дворянської школи» імперської історіографії — С.М. Соловйовим, був сприйнятий правителями СРСР та перейшов у сучасну рф.

У часи середньовіччя, принаймні, у IX–XV ст. Русь пройшла кілька етапів розвитку, як феодалізоване конфедеративно–федеративне об'єднання держав, котрі спостерігається по всій Європі. Її єдність забезпечувалась, як етнічною близькістю виключно ядра держави — Русі Початкової, на пізніх етапах: династичними, культурними, господарськими, конфесійними тощо факторами. Для східної Європи Русь відігравала роль співставну із Священною Римською імперією Германської нації. У закріпленні — базових, ключових елементів її існування, їх формалізації сприяв видатний представник синів Володимира — Мстислав Володимирович. Могутній — Костянтин Васильович.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград: Гос. Эрмитаж. 1962. 523 с.
2. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської держави. Київ: Наукова думка. 1964. 353 с.
3. Висы дружбы. Москва: Университет Дм. Пожарского. 2011. 519 с.
4. Восточная Европа в древности и средневековье. Москва: Наука, 1978. С. 289–295.
5. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVIII вв. Київ. 1985. С. 29–43.
6. Голубинский Е.Е. История русской церкви. Москва: Т. 1 1901. С.339–342.
7. Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. Москва: Древнейшие государство 1988–1989. 1991. С. 5–169.
8. Ильин К.С. Летописная статья 6523 г. и ее источники. Москва: Наука. 1957. С. 94–160.
9. Казаков А. Моця О. Стародавній Чернігів. Київ: Темпора. 2011. С. 3–38.
10. Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. Москва: Молодая Гвардия. 2010. 592 с.
11. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва: Наука. 1989. 496 с.
12. Кучкин В.А. Формирование территории Северо–Восточной Руси в X–XIV вв. Москва: Наука 1984. 349 с.
13. Лепявко С. Чернігів. Історія міста. Київ. Палітра. 2011. С. 36–97.
14. Михеев С.М. «Святополк сяде в Киеве по отцу». Словяно–германские исследования. Т. 4. 2009. С. 152–264.
15. Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. Москва: Древнейшие государства 2007. 2009. 514 с.
16. Насонов А.М. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Москва: Наука. 1951. 259 с.
17. Пашуто В.Г. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука. 1968. 471 с.

18. Повесть Временных лет. Текст подготовил Д.С. Лихачев и Б.А. Романов. Москва – Ленинград. Ч. 1. 1950. 404 с.
19. Повість Времених літ. Літопис за Іпатським списком. Київ: Радянський письменник. 1990. 558 с.
20. Прицак Омелян. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». Київ: Обереги. 2008. С. 77–99; 301–330.
21. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы по истории СССР. 1949. №11. С. 7–99.
22. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис. 1996. 358 с.
23. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Москва: Высшая школа. 1977. 239 с.
24. Ярослав Мудрый и его эпоха. Москва: Древнейшие государства, 2008. С. 28–50.

References

1. Artamonov M.I. Istoriya hazar. Leningrad: Gos. Ermitazh. 1962. 523 s. [History of the Khazars. Leningrad: State Hermitage. 1962. 523 p.] [In Russian]
2. Braichevskiy M.Yu. Bilia dzherel slov'ianskoi derzhavy. Kyiv: Naukova dumka. 1964. 353 s. [At the Sources of the Slavic State. Kyiv: Naukova Dumka. 1964. 353 p.] [In Ukrainian]
3. Visyi druzhbyi. Moskva: Universitet Dm. Pozharskogo. 2011. 519 s. [Visy of Friendship. Moscow: Dmitry Pozharsky University. 2011. 519 p.] [In Russian]
4. Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekove. Moskva: Nauka, 1978. [Eastern Europe in Ancient and Medieval Times. Moscow: Nauka, 1978. pp. 289–295] [In Russian]
5. Vyisotskiy S.A. Kievskie graffiti XI–XVIII vv. KiYiv. 1985. S. 29–43. [Kyiv Graffiti of the XI–XVIII Centuries. Kyiv. 1985. pp. 29–43.] [In Russian]
6. Golubinskiy E.E. Istoriya russkoy tserkvi. Moskva: T. 1 1901. S.339–342. [History of the Russian Church. Moscow: Vol. 1, 1901. pp. 339–342.] [In Russian]
7. Dzhakson T.N. Islandskie korolevskie sagi kak istochnik po istorii Drevney Rusi i ee sosedey. Moskva: Drevneyshie gosudarstvo 1988–1989. 1991. S. 5–169. [Icelandic Royal Sagas as a Source on the History of Ancient Rus and Its Neighbors. Moscow: The Earliest State 1988–1989. 1991. pp. 5–169] [In Russian]
8. Ilin K.S. Letopisnaya statya 6523 g. i ee istochniki. Moskva: Nauka. 1957. S. 94–160. [Chronicle Article 6523 and Its Sources. Moscow: Nauka. 1957. pp. 94–160.] [In Russian]
9. Kazakov A. Motsia O. Starodavnii Chernihiv. Kyiv: Tempora. 2011. S. 3–38. [Ancient Chernihiv. Kyiv: Tempora. 2011. pp. 3–38.] [In Ukrainian]
10. Karpov A.Yu. Yaroslav Mudriy. Moskva: Molodaya Gvardiya. 2010. 592 s. [Yaroslav the Wise. Moscow: Molodaya Gvardiya. 2010. 592 p.] [In Russian]
11. Konstantin Bagryanorodnyiy. Ob upravlenii imperiey. Moskva: Nauka. 1989. 496 s. [On the Administration of the Empire. Moscow: Nauka. 1989. 496 p.] [In Russian]
12. Kuchkin V.A. Formirovanie territorii Severo–Vostochnoy Rusi v H–HIV vv. Moskva: Nauka 1984. 349 s. [Formation of the Territory of North–Eastern Rus in the 10th–14th Centuries. Moscow: Nauka. 1984. 349 p.] [In Russian]
13. Lepiavko S. Chernihiv. Istoriia mista. Kyiv. Palitra. 2011. S. 36–97. [Chernihiv. History of the City. Kyiv. Palitra. 2011. pp. 36–97.] [In Ukrainian]
14. Miheev S.M. “Svyatopolk syade v Kieve po ottsu”. Slovyano–germanskie issledovaniya. T. 4. 2009. S. 152–264. [“Sviatopolk Will Sit in Kyiv After His Father”. Slavic–Germanic Studies. Vol. 4. 2009. pp. 152–264.] [In Russian]
15. Nazarenko A.V. Drevnyaya Rus i slavyane. Moskva: Drevneyshie gosudarstva 2007. 2009. 514 s. [Ancient Rus and the Slavs. Moscow: The Earliest State 2007. 2009. 514 p.] [In Russian]
16. Nasonov A.M. “Russkaya zemlya” i obrazovanie territorii Drevnerusskogo gosudarstva. Moskva: Nauka. 1951. 259 s. [“Rus Land” and the Formation of the Territory of the Ancient Rus State. Moscow: Nauka. 1951. 259 p.] [In Russian]

17. Pashuto V.G. Vneshnyaya politika Drevney Rusi. Moskva: Nauka. 1968. 471 s. [Foreign Policy of Ancient Rus. Moscow: Nauka. 1968. 471 p.] [In Russian]
18. Povest Vremennyih let. Tekst podgotovil D.S. Lihachev i B.A. Romanov. Moskva – Leningrad. Ch. 1. 1950. 404 s. [The Tale of Bygone Years. Text prepared by D.S. Likhachev and B.A. Romanov. Moscow – Leningrad. Part 1. 1950. 404 p.] [In Russian]
19. Povist Vremianykh lit. Litopys za Ipatyskym spyskom. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. 1990. 558s. [The Tale of Bygone Years. Chronicle by the Ipatiev List. Kyiv: Soviet Writer. 1990. 558 p.] [In Ukrainian]
20. Pritsak Omelian. Koly i kym bulo napysano “Slovo o polku Ihorevim”. Kyiv: Oberehy. 2008. S. 77–99; 301–330. [When and by Whom “The Tale of Igor's Campaign” Was Written. Kyiv: Oberehy. 2008. pp. 77–99; 301–330.] [In Ukrainian]
21. Ryibakov B.A. Drevnosti Chernigova. Materialyi po istorii SSSR. 1949. #11. S. 7–99. [Antiquities of Chernihiv. Materials on the History of the USSR. 1949. No. 11. pp. 7–99.] [In Russian]
22. Tolochko P. Kyivska Rus. Kyiv: Abrys. 1996. 358 s. [Kyivan Rus. Kyiv: Abris. 1996. 358 p.] [In Ukrainian]
23. Yanin V.L. Ocherki kompleksnogo istochnikovedeniya. Moskva: Vysshaya shkola. 1977. 239 s. [Essays on Comprehensive Source Studies. Moscow: Higher School. 1977. 239 p.] [In Russian]
24. Yaroslav Mudryiy i ego epoha. Moskva: Drevneyshie gosudarstva, 2008. S. 28–50. [Yaroslav the Wise and His Era. Moscow: The Earliest State, 2008. pp. 28–50.] [In Russian]

УДК 930.85(470)

Сергій ЛЕПЯВКО

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
заслужений діяч науки і техніки України.*

**ВОЛОДАРИ ЧЕРНІГОВО–СІВЕРЩИНИ:
ДИНАСТІЯ СВЯТОСЛАВИЧІВ (КІНЕЦЬ XI – СЕРЕДИНА XIII СТ.)**

DOI: 10.5281/zenodo.13847005

У 2024 р. минає тисяча років від утворення Великого князівства Чернігівського, заснованого князем Мстиславом Ярославичем. Князівство було одним з найбільших в Київській Русі і відіграло велику роль в його історії. В середині XI ст. чернігівським князем стає Святослав Ярославич, який заснував династію князів, відому як Святославичі або Святославичі–Ольговичі. Князівська верства являла собою правлячу еліту країни і виконувала роль основного інституту державної влади. Святославичі, поряд з родом Мономаховичів, були однією з провідних політичних сил Київської Русі. Політичне життя Русі визначалось взаємодією і протистоянням цих двох князівських династій. Святославичі впевнено тримали у своїх руках Чернігівське князівство, яке було одним з найбільших на Русі, і неодноразово посідали київський престол.

Політична діяльність Святославичів–Ольговичів достатньо повно висвітлена на сторінках давньоруського літописання. Найвдалішим серед них був Святослав Всеволодович, який правив у Чернігові і Києві в другій половині XII ст. На його правління припадає період найбільшого піднесення Київської Русі. Чернігівські князі мали широкі династичні зв'язки з правителями тогочасної Європи. З ними пов'язаний і найвіломіший літературний твір, присвячений подіям часів Київської Русі – «Слово о полку Ігоревім». З династії Святославичів походять декілька святих православної церкви.

Правління Святославичів мало вирішальне значення для долі Чернігова. Вони піклувались про свою столицю і сприяли її зростанню як одного з найбільших міст Русі і тогочасної Європи, центру економічного, культурного і релігійного життя. Князі вели в місті велике будівництво монументальних культових споруд, п'ять з яких дійшли до нашого часу.

Ключові слова: князь, влада, династія, Чернігівське князівство, Чернігів, церква.

Serhii Lepiavko,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of History of Ukraine Nizhyn Mykola Gogol State University,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine.*

RULERS OF CHERNIHIV–SIVERSHCHYNA: SVYATOSLAVICH DYNASTY (THE END OF THE XI – THE MIDDLE OF THE XIII CENTURY)

In 2024, a thousand years have passed since the formation of the Grand Duchy of Chernihiv, founded by Prince Mstislav Yaroslavich. The principality was one of the largest in Kyivan Rus and played a big role in its history. In the middle of the eleventh century, Svyatoslav Yaroslavich became the prince of Chernihiv, who founded a dynasty of princes known as Svyatoslavichi or Svyatoslavich-Olgovichi. The princely class represented the ruling elite of the country and played the role of the main institution of state power. The Svyatoslavichs, along with the Monomahovich family, were one of the leading political forces of Kyivan Rus. The political life of Rus' was determined by the interaction and confrontation of these two princely dynasties. The Svyatoslavs confidently held in their hands the Chernihiv principality, one of the largest in Russia, and repeatedly occupied the throne of Kyiv. The political activity of the Svyatoslavichs-Olgovychs is quite fully covered on the pages of the Old Russian chronicle. The most successful among them was Svyatoslav Vsevolodovich, who ruled in Chernihiv and Kyiv in the second half of the twelfth century. His reign was the period of the greatest rise of Kyivan Rus. Chernihiv princes had extensive dynastic ties with the rulers of Europe then. They are also associated with the most prominent literary work dedicated to the events of the times of Kyivan Rus – "The Tale of Igor's Campaign". Several saints of the Orthodox Church come from the Svyatoslavich dynasty. The reign of the Svyatoslavichs was decisive for the fate of Chernihiv. They took care of their capital and contributed to its growth as one of the largest cities in Russia and Europe at that time, the center of economic, cultural, and religious life. The princes carried out a large construction of monumental religious buildings in the city, five of which have survived to our time.

Key words: prince, ruler, dynasty, Chernihiv principedom, Chernihiv, church

Постановка проблеми. Актуальність теми для історика пов'язана з тим, що цього 2024 року минає тисяча років утворення Великого князівства Чернігівського. У 1024 р. в Чернігові почав правити перший відомий за іменем князь – Мстислав Володимирович, який створив Чернігівське князівство як одну з основних складових частин Київської Русі. В наступні триста років Черніговом і князівством правили представники династії Святославичів або Святославичів–Ольговичів. Відповідно, всі етапи еволюції Чернігівської землі відбувались при провідній ролі князів цієї династії. Оскільки даний збірник публікацій присвячений 1000–річчю Великого князівства Чернігівського, здалось доречним присвятити окремих огляд династії чернігівських князів.

У середньовічному суспільстві володар країни і його династія складали окрему суспільну верству, відділену від всіх інших прошарків населення походженням і правом на владу. Кожен сюзерен як публічна персону був носієм і одночасно основним інститутом державної влади, тому, до певної міри, мав право говорити про себе, що «держава – це я». Від його поведінки і рішень залежало життя і добробут підданих, країн і регіонів, які

підлягали його владі. Він зосереджував у своїх руках всю або майже всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Інша річ, що в реальному житті його влада обмежувалась іншими володарями, найближчим оточенням і силою традицій. Чернігівські князі були повноправними правителями в межах свого князівства, а на рівні Київської Русі номінально підлягали владі київського князя.

Історіографія чернігівської династії Святославичів–Ольговичів налічує, з одного боку, достатньо багато позицій, якщо брати до уваги всі праці, де згадується їхня діяльність в історії Київської Русі. Водночас, є лише декілька досліджень, спеціально присвячених Святославичам–Ольговичам. Серед авторів безумовно виділяється канадський вчений М.Дімнік, який присвятив чернігівським князям три монографії [1, 2, 3]. Окремі праці присвячені генеалогії князів [7, 8, 10]. Маємо і приклади біографій окремих представників династії [5, 16].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основним джерелом знань про чернігівських князів є «Літопис Руський», відомий як «Повість временних літ» в кількох списках [15]. На жаль, не зберігся чернігівський літопис, сліди якого можна шукати в давньоруському літописанні і спроби реконструкції якого є досить цікавими [21]. Специфіка давньоруського літописання полягала у тому, що у ньому основна увага приділялась політичним і, частково, церковним подіям, пов'язаним з діяльністю князів. Тому вони висвітлені досить докладно.

Мета статті полягає у дослідженні історії правління династії Святославичів у регіоні Чернігово–Сіверщини, аналізі їх впливу на політичні, соціальні та економічні процеси в даний період, а також в оцінці їхнього внеску в розвиток Київської Русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мстислав Володимирович зробив Чернігів столицею великого князівства, і в боротьбі з братом Ярославом поділив Русь по Дніпру. Після його несподіваної смерті у 1034 р. чернігівський престол перейшов до київського князя Ярослава Володимировича. Наступні два десятиліття Чернігів не мав місцевого князя. Можливо, з якогось часу Ярослав посадив сюди на правах намісника свого сина Святослава. У 1054 р., незадовго до смерті, Ярослав Володимирович поділив країну між синами, віддавши київський престол Ізяславу, переяславський – Всеволоду, і чернігівський – Святославу. Так розпочалось довге правління в місті Святослава Ярославича, який поклав початок династії чернігівських князів.

Протягом майже двох десятиріч створена Ярославом схема правління на Русі працювала. Брати жили в злагоді, координуючи свої дії. Ізяслав Ярославич збирав ресурси всіх земель для походів проти торків і половців, які з 1060 р. з'явилися на кордонах Русі. У 1068 р. князі зазнали поразки від половців у битві на р. Альта, проте невдовзі Святослав розгромив половецьке військо біля Сновська (Седнева) над Сновом. Це була перша перемога русичів над половцями. В Чернігові Святослав поклав початок Єлецькому Успенському монастирю, заклавши одноіменну церкву, підтримав Антонія Печерського в будівництві печер, опікувався книжною справою.

У 1073 р. єдності братів Ярославичів настав край. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва, і Святослав Ярославич зайняв київський престол, залишивши за собою і Чернігів. Проте у Києві він правив недовго, померши у 1076 р. Київським князем на короткий час став Всеволод, проте Ізяслав зміг повернутись до Києва. Тоді Всеволод зайняв Чернігів, вигнавши звідти дітей Святослава.

Святослав Ярославич мав п'ятьох синів: Романа, Гліба, Давида, Олега і Ярослава, яких літопис називає Святославичами. Вони залишились без батьківського уділу, багато років поневірялись по різних землях і вели боротьбу за повернення втраченого. Розпочалась ворожнеча Святославичів із Всеволодом та його сином Володимиром Мономахом, яка перейшла на їхніх нащадків і тривала до падіння Київської Русі. Лише впертість Святославичів дозволила їм зберегти почесне місце на політичній арені, не розчинившись серед другорядних князів.

На початку 1078 р. Олег Святославич з'явився в Чернігові. Володимир і Всеволод влаштували йому урочистий обід на Красному дворі, але це не могло потішити вигнанця. Почуваючи себе незатишно батьківській, але вже не своїй землі, Олег тікає з Чернігова до Тмутаракані. Можливо, цим він врятувався від загибелі, бо незабаром його брата Гліба було убито. У серпні Олег у спілці зі ще одним князем–вигнанцем, Борисом В'ячеславичем, пішли з половцями на Всеволода, здобули над ним перемогу та зайняли Чернігів. Літописець звинуватив Олега у пролитті християнської крові разом із «поганими половцями». Це дійсно був один із перших випадків залучення половців до внутрішньої боротьби, бо й самі князівські міжусобиці на Русі тільки–но розпочинались, проте згодом так робили майже всі князі.

Вигнаний із Чернігова Всеволод попросив допомоги в Ізяслава. Той підтримав брата проти племінника і рушив на Чернігів. Військо чотирьох князів – Ізяслава з сином Ярополком і Всеволода з сином Володимиром – підступило до міста. У жовтні 1078 р. відбулась битва на околиці Чернігова, у якій загинув великий князь Ізяслав Ярославич. Незважаючи на смерть великого князя, Олег все одно програв і повернувся до Тмутаракані. Там його схопили хозари і вислали до Константинополя, а половці вбили його брата Романа. Сліди участі Всеволода в цій справі проглядаються у тому, що після заслання Олега Тмутаракань перейшла під його владу. Всеволод зайняв київський престол, а Володимир – Чернігів. У їхніх руках залишався і Переяслав, тобто, разом – всі центри внутрішньої, початкової Русі.

У Чернігові розпочався тривалий період (1078–1094) правління Володимира Всеволодовича, якого за родовим ім'ям його матері з династії візантійських імператорів Мономахів назвали Володимиром Мономахом. Він активно допомагав батькові, насамперед у боротьбі проти інших князів, ходив на Смоленськ і Мінськ, Володимир і Луцьк, на землі в'ятичів. Володимир успішно боровся проти половців, захопив в полон двох ханів. У написаному наприкінці життя «Повчанні дітям» Володимир Мономах згадує побутові сторінки життя в Чернігові. Він любив полювати і у вільний час ходив «на лови» на різного звіра. Енергійний характер Мономаха відображався і в його поїздках із Чернігова до Києва. Він долав дорогу довжиною в 130 км за неповний день «разів зо сто», змінюючи коней. На той час таку швидкість пересування можна визнати надзвичайною.

У 1093 р. помер київський князь Всеволод Ярославич, останній із синів Ярослава Мудрого. Володимир Мономах, як його фактичний співправитель в останні роки життя, мріяв про столицю. Але київський престол зайняв Святополк Ізяславич, його старший двоюрідний брат, «бо то раніше був стіл його отця». Мономаху довелось повернутись до Чернігова. Тут ми зустрічаємо прецедент успадкування влади за принципом так званого «лествичного сходження», запозиченого князями у степових народів: престол правителя переходив не від батька до сина, а до старшого в роду. Проте насправді проблема успадкування здебільшого визначалась не формальним старшинством, а реальною розстановкою політичних сил.

Невдовзі на політичну арену Русі повернувся Олег Святославич. В засланні на острові Родос він одружився зі знатною гречанкою Феофано Музалон. Через кілька років Олег зайняв Тмутаракань, але вів себе спокійно, розуміючи, що не має достатньо сил для боротьби із Всеволодом та Володимиром. Його час настав після смерті Всеволода. У липні 1094 р. Олег разом із половцями прийшов до Чернігова. Після восьми днів боїв Володимир Мономах погодився на почесну здачу і покинув Чернігів зі своїми двором і дружиною.

Олег повернув собі батьківський престол, але на цьому боротьба не завершилася. Його поява призвела до перестановки політичних сил на Русі. Київський князь Святополк нібито змирився з поверненням Олега, але вимагав від нього послуху як від свого васала. Проте Олег відмовлявся від участі у походах на половців, які на той час були його союзниками. На початку 1096 р. Святополк і Володимир почали вимагати від Олега прибути до Києва на раду, пропонуючи укласти угоду перед єпископами, ігуменами, знатними мужами і городянами про оборону Руської землі від поган. Олег сприйняв цю пропозицію як

спробу влаштувати над ним суд і відмовився прибути, сказавши, що не годиться судити його єпископам, ченцям або смердам. Це розцінили як свідчення злих намірів Олега і його змови з половцями, хоча насправді він міг просто остерігатись розправи над собою.

У травні 1096 р. Святополк і Володимир пішли на Чернігів. Олег відступив до Стародуба. Розпочалась виснажлива боротьба, що принесла великі втрати і нікому не давала остаточної переваги. Конфлікт між князями послаблював Русь, чим користалися половці, які пустошили навіть околиці Києва. Олега схилив до миру його брат смоленський князь Давид. Зрештою, Олег погодився на переговори після чергової поразки і листа, надісланого йому особисто Володимиром Мономахом. Поміж іншим, Володимир покаювся перед Олегом у тому, що навів половців на Чернігів. Це послання цікаве тим, що є єдиним відомим прикладом листування між князями давньої Русі.

Наприкінці жовтня 1097 р. найвпливовіші руські правителі зібрались на з'їзд для обговорення найважливішого питання: «Пощо губимо землю Руську?» В зібранні брали участь великий київський князь Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид та Олег Святославичі. Кожен князь переслідував власні інтереси, тому довелося шукати компроміс, який влаштовував всіх. Зрештою, прийняли історичне рішення: «Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ, Володимир – Всеволодів уділ, Давид, Олег і Ярослав – Святославів уділ». Іншим князям визначили менші уділи. Святославовим уділом, визнаним за його синами, була вся Чернігово–Сіверська земля від Дніпра на заході до Мурому на півночі та Тмутаракані на півдні. Що стосується поділу Сіверщини між братами, справу вирішили наступним чином: Давид перебрався зі Смоленська до Чернігова, Олег став правити в Новгороді, а їхній молодший брат Ярослав – у Муромі. Володимирові Мономаху визначили Переяслав. Таким чином, Святославичі закріпили своє право на Сіверську землю.

Для подолання протиріч і вироблення єдиної політики князі почали влаштовувати регулярні з'їзди–наради. У цих заходах брали участь і княжі мужі – найвпливовіші бояри, які відображали інтереси місцевої еліти. Це дало можливість князям, які тримали у своїх руках внутрішню Русь, контролювати решту земель країни і вести успішну боротьбу проти половців. Чернігівські полки брали участь у численних походах проти неспокійних степових сусідів, які відбувались у 1101, 1103, 1107, 1108, 1110 і 1111 роках.

У 1113 р. помер Святополк і новим київським князем став Володимир Мономах. До певної міри Мономаха теж можна вважати чернігівським князем на київському престолі, адже, за його власним визнанням, кращі роки свого життя він провів у Чернігові. У 1115 р. князі перенесли мощі перших давньоруських мучеників Бориса і Гліба до спеціально збудованої церкви у Вишгороді. Чернігівські князі особливо шанували святих Бориса і Гліба. Десь саме в ті роки Давид збудував Борисоглібський собор у Чернігові. Чернігівські князі постійно засвідчували свій інтерес до релігійних справ. У цій сфері важлива подія в роду Святославичів сталася у 1107 р., коли один з них – Микола Давидович – постригся в ченці. Він вів праведне життя, мирив своїх неспокійних родичів, багато зробив для розбудови Печерського монастиря і згодом був визнаний святим під іменем Миколи Святоші.

1 серпня 1115 р. помер новгород–сіверський князь Олег Святославич, якого поховали у Спаському соборі Чернігова. Він поклав початок окремій династичній гілці князів, відомої як Ольговичі, котрі відіграли велику роль в історії Київської Русі. Згодом, коли обірвалася гілка Давидовичів, Ольговичі залишились єдиною династією чернігівських князів. Смерть Олега Святославича змінила політичну ситуацію в тому сенсі, що тепер у внутрішній Русі залишилось два правителі – Володимир Мономах і Давид Святославич. Вони добре ладнали між собою і разом боролись проти інших князів та половців.

У 1123 р. після смерті Давида Святославича чернігівський престол зайняв його брат Ярослав Святославич – останній із покоління дітей Святослава Ярославича, який довго чекав своєї черги. Перед тим він правив у Муромі, звідки одразу перемістився до Чернігова, а на звільнене ним місце сів Всеволод Ольгович. Володимир Мономах ненадовго пережив своїх двоюрідних братів. Він помер у травні 1125 р. Так скінчилася доба правління Руссю внуків

Ярослава Мудрого. Київський престол посів син Володимира Мстислав, порушивши вже усталений принцип престолонаслідування. Але він мав достатньо сил, щоб утримати владу.

Можливо, цей приклад порушення традиції, яка тільки-но почала складатися, спонукав до подібного вчинку і Всеволод Ольговича. Влітку 1127 р. він напав у Чернігові на свого дядька Ярослава Святославича, посік і пограбував його дружину, а самого Ярослава відправив до Мурому. Той попросив київського князя відновити справедливість. Мстислав поклявся на хресті, що допоможе, зібрав військо і рушив на Всеволода. Він зайшов аж за Чернігів, до річки Сейм. З іншого боку, Всеволод Ольгович запросив на допомогу родича Ольговичів хана Осолука, який привів на Сіверщину семитисячне військо. Та до збройної сутички справа не дійшла. Всеволод дав київському князеві та його братові великі дари і залишився в Чернігові. Ярослав Святославич дорікав Мстиславу, що той не виконав обіцянки, однак у справу втрутилася церква. Владики зібрались на собор і наполягли на тому, що в жодному разі не можна розпочинати війну. Заради цього вони навіть відпустили Мстиславу гріх порушення клятви. Таким чином, у роду Ольговичів стався прецедент, коли чернігівський престол силою зайняв представник молодшого покоління князів.

Всеволод Ольгович підкреслено вів себе щодо Мстислава як вірний васал, проте нова конфігурація стосунків між князями виявилася нетривалою. У 1132 р. Мстислав помер. Його смерть порушила багаторічну рівновагу сил, і на Русі знову розпочалися міжусобиці. Київським князем став син Володимира Мономаха Ярополк, який, з огляду на вік, імовірно, народився в Чернігові. Ярополк Володимирович з братами стали переділяти землі на свою користь, що призвело до чергового збройного конфлікту між князями.

У листопаді 1134 р. Ярополк київський, Юрій та Андрій пішли на Всеволода Ольговича до Чернігова, проте їм довелось відступити. Зі свого боку, Всеволод пішов на Київ, і теж відступив. Невдовзі Ольговичі розбили противника, і Ярополк погодився на мир, віддавши їм «отчину їхню, чого вони й хотіли». Проте після провокації з боку Всеволода Ольговича, Ярополк Володимирович знову зібрав велике військо і знову рушив на Чернігів.

І тут сталась одна з найцікавіших подій політичного життя Чернігова. В справу втрутились чернігівці. Вони зібрали віче, щоб висловити свою позицію. Це було єдине відоме віче – народні збори – в Чернігові, тоді як у ряді інших міст, зокрема Києві та Новгороді, вони відбувалися досить часто. Чернігівці звинуватили Всеволода в тому, що у разі небезпеки він може втекти до половців, а чернігівську волость погубить, і вимагали укласти мир. Спонтанний демаршем своїх підданих, Всеволод послухався, направив послів до Ярополка, і вони знову помирились. Цей випадок, як і низка інших, засвідчує, що князі були змушені рахуватися з думкою власних підданих. Населення земель засвідчувало свої інтереси в різних формах, найчастіше – через бояр і духовенство, але іноді вдавалось і до радикальніших дій.

У лютому 1139 р. помер Ярополк Володимирович і київський престол зайняв чернігівський князь Всеволод Ольгович. Він став першим представником чернігівської династії Святославичів–Ольговичів на київському престолі, якщо не рахувати його діда, засновника династії Святослава Ярославича. Всеволод Ольгович розпочав правління з переділу волостей і посварився не лише з іншими князівськими родами, але й зі своїми братами, Ольговичами і Давидовичами. Розпочався збройний конфлікт, під час якого постраждали й околиці Чернігова. Войовничих родичів ледь втихомирив Микола Святоша. Врешті–решт, Всеволод Ольгович роздав ображеним родичам нові волості по всій Русі. Володіння князів чернігівської династії значно розширились, насамперед за рахунок волинських земель.

У 1146 р., під час походу на Звенигород, Всеволод Ольгович помер. Він устиг назвати спадкоємцем свого брата Ігоря Ольговича, який став другим представником чернігівської династії на київському престолі. Проте його доля склалась нещасливо. Кияни не бажали бачити Ігоря своїм князем, посадили його у в'язницю, і запросили на престол Ізяслава Мстиславича з роду Мономаха, заявивши, що «Ольговичів ми не хочемо».

У цей час на політичній арені з'являється новгород–сіверський князь Святослав Ольгович, який вимагав визволення брата. Його ж родичі, Давидовичі, перейшли на бік київського князя і вимагали від Святослава, щоб той покинув Новгород, сів у Путивлі й не боровся за брата. Святослав же відповів: «Ні волості не хочу, нічого іншого, а тільки відпустіть мені брата». Тоді Давидовичі з київським князем стали воювати проти нього. Святославу довелось просити про підтримку у суздальського князя Юрія Володимировича, відомого як Юрій Долгорукий. Проте справа швидко закінчилась тим, що Ігор постригся в монахи, а невдовзі загинув від рук киян. Ізяслав виправдовувався, що він у цьому невинний, однак чернігівські князі тепер вже всі разом пішли воювати проти нього.

За цих обставин Ізяслав вибрав наступальну тактику. Він сховався походом на сіверські міста – Всеволож, Уненіж, Білу Вежу, Бахмач – мешканці яких повтікали до Чернігова. Наприкінці зими 1148 р. Ізяслав вибрався на Чернігів, зібравши «всю силу свою», привівши на допомогу берендеїв і навіть угрів. Біля міста військо стало на Ольговому полі. Чернігівські князі не поспішали виходити для битви. З іншого боку, Ізяслав не наважився напасти на Чернігів, простояв під містом три дні, попаливши околиці аж до річки Боловса. Звідти київське військо пішло до Любеча, спустошуючи багату сільську місцевість. Святослав Ольгович і Давидовичі рушили слідом за Ізяславом. Однак погана погода не дозволила розпочати бій. Ізяслав побачивши, що «Дніпро гіршає» і весняний лід скоро розтане, повернувся до Києва. Таким чином, на цей раз погода врятувала противників від великої битви і кровопролиття.

Весняна перерва остудила гарячі голови. Київський князь надіслав до Чернігова делегацію авторитетних осіб: білгородського єпископа Феодора, печерського ігумена Феодосія та кількох мужів. Переговори велись у Спаському соборі. Зрештою, князі цілували хрест, що буде мир і ворожнеча припиниться, і що вони разом мають «берегти Руську землю і бути всім, як брати». Це означало, що вони визнали свою, нехай мінімальну, залежність від великого київського князя.

У 1148 р. боротьбу за Київ повів Юрій Долгорукий. Протягом кількох років він двічі займав київський стіл, але Ізяслав знову повертався до Києва. В цьому протистоянні чернігівські князі не мали єдиної позиції, воювали з обох боків, іноді змінюючи свої уподобання. Нове лихоліття Чернігів пережив наприкінці 1152 р., коли місто обложило велике військо Юрія Долгорукого, до якого входили суздальці, рязанці, муромці і «весь половецький народ». Новий чернігівський князь Ізяслав Давидович підтримував київського князя, тоді як Святослав Ольгович – Юрія.

На допомогу чернігівцям прийшло військо смоленського князя Ростислава. Чернігівці витримали двадцятиденну облогу з кількома штурмами, що дало змогу київському князю зібрати достатні сили, які рушили на допомогу обложеним. Коли про це дізнались половці, орда відійшла і за нею відійшло військо Юрія Долгорукого. Коли київський князь підійшов до річки Білоус (Боловос), противник був уже далеко. Спустошлива для чернігівців облога закінчилась успішно і противники уклали мирну угоду.

Восени 1154 р. київським князем став Ростислав, який вирішив підкорити Чернігів, забравши його у Ізяслава Давидовича. Проте все сталося навпаки. Чернігівський князь маневрував своїми військами і примусив противника відступити. Він посіяв паніку серед киян, і ті розбігались або переходили на бік чернігівців. Такою поведінкою Ізяслав Давидович сподобався киянам, і ті запросили його на київський престол. Це був уже третій, якщо рахувати кількадедне нещасливе правління Ігоря Ольговича, представник чернігівської династії на київському столі. Ізяслав Давидович віддав Чернігів Святославу Ольговичу.

Однак на початку 1155 р. із півночі знову надійшов Юрій Долгорукий. На той час він був одним із найстаріших князів і вважав себе головним претендентом на київський престол. Коли військо Юрія підійшло до Чернігова, Святослав став умовляти Ізяслава поступитись Києвом: «Піди з Києва. Нехай їде в Київ Юрій. А я тобі Чернігів одступлю, християнських душ заради, аби не погинули». Ізяслав Давидович покинув Київ, що дозволило уникнути кровопролиття. Невдовзі Юрій Долгорукий та Ізяслав Давидович чернігівський

породичались: син Юрія Гліб одружився з донькою Ізяслава. Князі разом ходили на половців, а коли у травні 1157 р. Юрій помер, Ізяслав Давидович спокійно знову зайняв Київ, а Святослав Ольгович повернувся на чернігівський престол.

У 1158 р. Ізяслав наказав Святославу взяти участь в поході на Галич, проте той відмовився. Це було порушенням норм феодалного права і непослухом старшому. Понад те, Святослав послав свого тисяцького Георгія Івановича, щоб умовити Ізяслава припинити похід. Той розгнівався і пригрозив Святославу відібрати Чернігів: «Не жалійся на мене, коли поповзеш з Чернігова до Новгороду». Дізнавшись, що його хочуть вигнати з Чернігова, Святослав Ольгович сказав: «Господи, поглянь на моє смирення. Скільки разів я поступався, не хочачи пролиття крові християнської і отчини своєї погубити, щоб узяти Чернігів із сімома городами пустими Морівійськ, Любеч, Оргощ, Всеволож – адже в них сидять лише псарі та половці! А всю волость чернігівську він сам держить із своїм синівцем. І того йому не досить, а велить він мені ще з Чернігова піти, хоча хреста мені цілував, що не позаздриться забрати у мене Чернігів ніяким чином».

Однак сам Ізяслав Давидович не розраховував власних сил. Під натиском союзу князів він був змушений залишити Київ і опинився аж у далекій Вятці. Взимку 1159–1160 рр. він разом з «усією силою половецькою» рушив до Чернігова, проте його наступ вдалося відбити. Боротьба Ізяслава за Київ і Чернігів закінчилась його загибеллю у березні 1161 р. Його поховали у храмі Бориса і Гліба в Чернігові, а невдовзі помер і останній представник гілки Давидовичів дрібний вжищенський князь Святослав Всеволодович. Святослав Ольгович спокійно дожив свого віку і помер 15 лютого 1164 р. Це був один із найяскравіших за біографією і перипетіями долі чернігівських князів.

Чернігівський престол посів Святослав Всеволодович, правління якого розпочиналось з традиційної участі у міжусобній боротьбі і походах на половців, зокрема, у 1166 та 1168 рр. У березні 1173 р. він заклав кам'яну церкву святого Михайла на княжому дворі в Чернігові. В князівських міжусобицях Святослав Всеволодович займав зважену позицію, приймаючи до Чернігова різних вигнанців. Складна політична гра закінчилась тим, що влітку 1176 р. Святослав Всеволодович зайняв київський престол. Так ще один чернігівський князь став правителем Русі. Після його переходу до Києва чернігівським князем став Олег Святославич, який помер у 1180 р. і був похований у церкві Михайла в Чернігові. Чернігівський стіл посів Ярослав Всеволодович.

Цікавою подією 1180 року став з'їзд Ольговичів в Любечі. Святослав Всеволодович київський зібрав для цього братів – Ярослава Всеволодовича, Ігоря та Всеволода Святославичів. Вочевидь, вони обговорювали сімейні справи, а також свою позицію в політичному середовищі Київської Русі. Загалом, поза кількома винятками, Святославичі–Ольговичі вміли знаходити спільну мову між собою. Вони відчували свою єдність, хоча б перед лицем своїх основних конкурентів – Мономаховичів.

В наступні роки чернігівські князі вели успішну боротьбу проти половців, провідну роль в якій відігравав Святослав Всеволодович. У липні 1184 р. він захопив у полон ханя Кобяка, а у березні 1185 р. переміг хана Кончака. Чернігівські князі не змогли взяти участь у цьому поході через обледеніння снігу на Сіверщині. За таких обставин військо не могло пересуватись, бо коні пошкоджували собі ноги. Через місяць новгород–сіверський князь Ігор Святославич вирішив піти на половців сам, без киян. До Ігоря долучились всі удільні чернігівські князі, за винятком Ярослава чернігівського, але він надіслав Ігорю чернігівський полк на чолі з боярином Ольстином Олексичем. Цікаво, що цей полк складався з місцевих ковуїв – напівкочовиків, які визнавали владу чернігівського князя.

Похід Ігоря Святославича закінчився трагічною поразкою чернігівського війська, проте залишився докладно описаним у літописі і оспіваний у знаменитому «Слові о полку Ігоревім» [19]. Під час битви на Каялі 11–12 травня чернігівські дружинники проявили героїзм і шляхетність. Вони зрозуміли небезпеку поразки, проте спішилися, щоб воювати разом з пішими воїнами з простого люду, і цим самі відрізали собі шлях до відступу. Вони заявили: «Якщо ми побіжимо і втечемо самі, а чорних людей оставимо, то від Бога нам буде

гріх ... Підемо і, або вмремо, або живі будемо всі вкупі». Більшість чернігівського війська загинула, тоді як чернігівські князі потрапили в полон як почесні бранці.

Новину про трагічну поразку приніс до Чернігова боярин Біловод Просович, якому пощастило врятуватись. Туга і скорбота охопили Сіверську землю. «І металися люди, як у водоверті, і многії тоді зрікалися душ своїх, жаліючи за князями своїми». Очікуючи нападу половців, Святослав Всеволодович готував до оборони Київ, а Ярослав Всеволодович – Чернігів. Половці спустошили Переяславщину і Сіверщину біля Путивля, але далі не пішли. Очевидно, їхні сили були підірвані у битві на Каялі. У наступні роки продовжувалась дрібничкова, але загалом успішна боротьба проти половців.

У 1186 р. у Чернігові з'явилась велика Благовіщенська церква, яку збудував Святослав Всеволодович київський. Святослав Всеволодович проправив у Києві майже двадцять років. Він мав великий особистий авторитет і його можна вважати найуспішнішим із чернігівських князів на київському престолі. Він умів залагоджувати внутрішні міжусобиці насамперед шляхом компромісів.

Після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. знову розпочались міжусобні війни. Київський князь Рюрик з династії Мономаховичів вимагав від Ольговичів зречення всіх можливих прав на Київ. Ті обурились і заявили: «Ми не угри, ані ляхи, а одного діда внуки. За вашого живоття ми не домагаємося його, а от по вас – кому Бог дасть». Це не задовольнило Мономаховичів. Розпочались військові дії між князями двох династій, які велась у формі взаємного спустошення земель противника. Найбільшу вигоду з цього мали половці, які воювали з обох боків.

У 1198 р. Ярослав Всеволодович чернігівський помер і був похований у Спаському соборі. Новим чернігівським князем став Ігор Святославич. Він спокійно дожив свого віку, його ж три сини втягнулись у боротьбу за галицько–волинські землі. Спочатку їм вдалося захопити найбільші удільні престולי краю, однак потім всі вони загинули.

На початку XIII ст. на київському престолі кілька разів змінювались правителі, одним з яких був Всеволод Святославич Чермний з династії Ольговичів. У 1210 р. він примусив свого суперника Рюрика Ростиславича відмовитися від київського престолу. Улітку 1212 р. новгородський князь Мстислав Удатний примусив Всеволода повернутись до Чернігова. Тоді Чернігів витримав двох–трьохтижневу облогу, після чого князі помирились. Незабаром Всеволод Чермний помер.

У 1223 р. чернігівські князі брали участь у трагічній битві на Калці. Половці, давні сусіди і вороги Русі, попросили допомоги від монголів, попереджуючи, що біда чекає і половців і Русь. Найсильніші правителі Русі, яких літопис називає «старійшинами Руської землі», зібрались на раду до Києва. Серед них були Мстислав Романович, князь київський, Мстислав Святославич, який князував у Чернігові й Козельську, та Мстислав Мстиславич Удатний, князь галицький. На раді були також і молодші серед впливових князів, зокрема Данило Романович і Михайло Всеволодович з Ольговичів та інші князі. Було прийняте рішення, що краще зустріти ворога на чужій землі, ніж у себе.

У квітні війська рушили вниз по Дніпру. «І зібрались разом уся земля половецька, і чернігівці, і кияни, і смольняни, й інші землі». Прибули також галичани і волинці, куряни, трубчани, путивльці і галицькі вигонці. 23 травня князі перейшли Дніпро і рушили на татар. 28 травня відбулась трагічна битва на р. Калці, де русько–половецьке військо зазнало катастрофічної поразки і було майже повністю знищене. Однією з її причин стала неузгодженість дій між князями. «І сталася перемога над усіма князями руськими, якої не бувало ніколи». На тілах полеглих переможці настелили поміст і справили бенкет, а тоді повернулись назад у степи, зникнувши на півтора десятиріччя.

Загинуло багато князів, у тому числі великий київський князь Мстислав Романович, чернігівський князь Мстислав Святославич і його син Василько. Врятуватись пощастило лише кільком князям. Серед них були Данило Романович і Михайло Всеволодович, який став новим чернігівським князем. В найближчі десятиліття їм судилося бути провідними політиками Русі.

Михайло був сином Всеволода Чермного і Марії, доньки польського короля Казимира Справедливого. Посівши чернігівський престол, Михайло від самого початку не обмежував свої претензії лише Сіверщиною. Він двічі починав правити в Новгородській землі, однак у 1230 р. повернувся до Чернігова і брав активну участь у князівських міжусобицях.

Погром на Калці став першим і останнім попередженням Русі з боку монголів, проте не остудив князівські голови. Конфлікти між ними набрали настільки запеклого і затяжного характеру, що період від битви на Калці і до зруйнування Києва монголами іноді називають феодальною війною в південній Русі. Боротьбу між собою вели чернігівські Ольговичі, смоленські Ростиславичі, волинські Ізяславичі й суздальські Юрієвичі.

Основними суперниками стали Михайло Всеволодович і Данило Романович. Вони змагались за київський престол, але фактично йшла боротьба за об'єднання під владою одного князя всієї тогочасної України–Русі від Карпат до Сіверського Дінця. Михайло і Данило декілька разів по черзі займали Київ, і ходили один проти одного на Чернігів і Галич. У 1236 р. в руках Михайла і його сина Ростислава на короткий час опинилась майже вся Русь–Україна, однак у березні 1238 р. Данило відвоював Галич, а Ростислав утік до угрів.

Взимку 1237–1238 рр. розпочалось страшне монгольське вторгнення, відоме як Батиеве побойще. У першому великому поході на Русь монголи (на Русі їх називали татарами) взяли Рязань, Суздаль, Володимир, Козельськ. Навесні 1239 р. вони взяли Переяслав, а восени настала черга Чернігова. У жовтні велике військо хана Менгу обступило місто. Чернігівці відчайдушно оборонялись. Почувши про напад на Чернігів, на допомогу прийшов князь Мстислав Глібович. «І лютий був бій біля Чернігова». Татари розбили військо Мстислава і почали штурмувати місто.

18 жовтня 1239 р. татари взяли Чернігів. Сліди штурму простежуються за археологічними матеріалами. Зокрема, в західній частині давньоруського Дитинця знайдено зруйновані залишки воріт князівського двору. У свинцевому даху застрягли татарські стріли. Зберігся зачинений замок від цих воріт. Це свідчить, що ворота не відчинили перед ворогом, і татари їх просто розбили. Можливо, укріплений князівський двір став останнім осередком опору чернігівців. Місто було спалене і зруйноване, а населення винищене чи забране в полон, разом з єпископом Порфирієм. Масштаби руйнування Чернігова були катастрофічними. Археологічні розкопки фіксують сліди численних пожеж [20]. Дерев'яне місто, яким був давньоруський Чернігів, вигоріло, але поміж згарищами височіли стіни храмів. Відповідно до заповіту Чингізхана, монголо–татари не вбивали священнослужителів будь–якої релігії та не руйнували храмів, якщо священник не брав до рук зброї, а храм не слугував фортецею. Тому більшість побудованих із каменю і цегли чернігівських храмів пережили це страшне лихо і зберегли пам'ять про велич давньоруського Чернігова.

Катастрофа спіткала й околиці Чернігова. Більшість приміських сіл найбільш заселеної території між Черніговом і Любечем припинили своє існування. Сліди руйнувань зафіксовані у недалеких від Чернігова Листвені, Блистіві, Березні та по інших містах Сіверської землі: Сосниці, Новгороді–Сіверському, Гомелі, Рильську, Глухові, Путивлі та ін. Недоторканими залишилися лише північні, заховані в лісах, території князівства, зокрема довкола Брянська. Однак це не означає, що населення Чернігова та його околиць було знищено повністю, адже люди ховались втечею в ліси.

Хан Менгу тим часом рушив на Київ, проте зрозумів, що не зможе його взяти і повернувся до степів. Князь Михайло Всеволодович, який перебував у Києві, не витримав напруги і виїхав до Угорщини. Літопис прямо пише про причину такої поведінки: Михайло не посмів лишатися в Києві «зі страху перед татарами». Потім він опинився в Польщі. У грудні 1240 р. монголи захопили Київ, що привело до загибелі Київської Русі і закінчення давньоруського періоду історії українського народу.

Після відходу монголів на захід, Михайло Всеволодович з Ростиславом повернулись до Києва і Чернігова. Декілька років вони ще вели боротьбу за Галич, яку повністю програли і Ростислав назавжди виїхав до Угорщини. Михайло Всеволодович знову повернувся до спустошеного Чернігова. Неважко припустити, що йому було нелегко. Як один із правителів

країни, він був винен у катастрофі, що сталася. Разом з іншими князями він не зміг оборонити послаблену князівськими чварами Русь і не виконав основного обов'язку правителя – захистити своїх підданих. На Русі монголо–татарську навалу сприйняли як небесну кару за гріхи і, насамперед, за гріхи князів. Авторитет князів і їхня влада різко ослабли. Водночас, тільки від поведінки князів залежало, якою буде подальша доля всіх.

Безроздільним володарем завойованих земель був внук Чингізхана хан Батий, правитель улусу Джучі. Він завів правило, за яким усі руські князі мусили їздити до нього на поклін до нової столиці Сарай–Бату на нижній Волзі. Там Батий вирішував, надасть він прохачеві право на княжіння, так званий ярлик, чи ні. Один за одним вирушали у цю скорбну путь руські князі, адже самим фактом поїздки вони визнавали власне безсилля й покірність перед татарами.

У серпні 1246 р. у таку ж дорогу до Батія рушив і Михайло Всеволодович. Про подальші події ми дізнаємось не лише з літопису, але і з його «Життя». За цим церковним джерелом, напередодні поїздки духівник князя Іоанн просив його не погубити там свою душу. Було відомо, що хан вимагав від князів виконати язичницький обряд – пройти крізь вогонь, вклонитись «кущу», сонцю і померлим предкам хана. Це було додатковою перевіркою лояльності князів, вже готових визнати татарську владу. Знаючи про це, священники наперед відпускали князям церковний гріх поклоніння поганським святиням. Таким чином, Михайло знав, що його чекає, і знав, що перед ним обов'язково постане проблема вибору. Проте, коли Батий наказав Михайлові виконати язичницький обряд, той відмовився. Тоді хан наказав катувати князя і боярина Федора, який його підтримав. Та ті стояли на своєму і загинули мученицькою смертю.

На Русі вчинок Михайла і Федора сприйняли як подвиг за віру, як вияв нескореності духу, і невдовзі їх визнали святими. Загибель Михайла Всеволодовича стала логічним підсумком татарського погрому Русі і Чернігівського князівства. Князь покинув своїх підданих у час найбільшої небезпеки, але потім свідомо прийняв смерть, оскільки загинули його люди, місто і князівство [1, 16, 18].

Спадкоємці Михайла не мали можливостей справитись з проблемами, породженими монгольськими спустошеннями та іноземним пануванням. Столиця Чернігівського князівства фактично перенеслась до Брянська. Ольговичі перетворились на дрібних удільних і служилих князів і вже в такій якості відомі в історії XIV–XVI ст. Найважливіші престоли роздробленої Русі перебували в руках Мономаховичів, проте згодом ті згасли як династія. Ольговичі ж, навпаки, завдяки своїй чисельності, дали декілька відгалужень роду, відомих як князі Волконські, Воротинські, Мосальські, Оболенські, Одоєвські, Трубчевські.

В часи свого розквіту Святославичі–Ольговичі належали до провідних правлячих династій Європи. Опираючись на Чернігово–Сіверські землі, вони неодноразово займали київський престол. Чернігівські князі мали широкі династичні зв'язки, перебуваючи в родинних стосунках з правителями Візантії, Священної Римської імперії, Польщі, Угорщини, скандинавських країн і половецького степу.

Відображена в літописах політична боротьба складала зовнішню канву діяльності чернігівських князів. Під владою Святославичів Чернігівське князівство було одним з найбільших і найпотужніших в Київській Русі. Його географічне становище в басейнах Десни і Дніпра, виявилось надзвичайно вигідним, оскільки дозволяло контролювати Київ і більшість шляхів довкола столиці Русі. Князівство мало одну з найбільших територій серед інших князівств [9]. Чернігівські князі та їхнє оточення успішно справлялись з функціями врядування, забезпечивши умови для динамічного розвитку економіки, народонаселення і культури регіону. Про це свідчить невинне зростання населення, чисельності міст і поселень та будівництво монументальних споруд. Поряд з Черніговом, на території князівства вирости десятки міст, таких як Новгород–Сіверський, Путивль, Глухів, Любеч, Гомель, Стародуб, Брянськ, Курськ, Козельськ, Муром.

Починаючи від засновника династії Святослава Ярославича князі Святославичі–Ольговичі відомі як покровителі церкви і культури. Вони вели масове будівництво церков і

не тільки в містах князівства, але й у Києві. Зокрема, за участі Святослава було споруджено знаменитий Успенський собор Печерського монастиря. З роду Святославичів походить декілька святих, першим з яких було визнано Давида Святославича.

Успішна діяльність чернігівських князів яскраво відобразилась на долі Чернігова як столиці князівства. Протягом XI–XII ст. Чернігів виріс з невеликого політичного центру до масштабів одного з найбільших міст Русі і тогочасної Європи. Місто мало площу понад 450 га з населенням понад 20 тисяч осіб. Густозаселеними були і чернігівські околиці, особливо в напрямку Дніпра і Любеча. В Чернігові існувало розвинуте ремесло, про що свідчать знахідки десятків ремісничих майстерень і численних скарбів. До наших днів збереглися і декілька збудованих князями церков [4, 6, 11, 12, 13, 14, 17].

Висновки. Спадщина чернігівських князів і донині є безцінним скарбом Чернігова. Вони утвердили Чернігів як один з політичних і адміністративних центрів Східної Європи і відтоді він ніколи не втрачав свого високого регіонального статусу. Завдяки побудованим князями храмам Чернігів належить до числа найкрасивіших міст Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. Dimnik, M. Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246. – Toronto, 1981. – 254 p.
2. Dimnik, M. The Dynasty of Chernigov, 1054–1146. – Toronto, 1994. – 485 p.
3. Dimnik, M. The Dynasty of Chernigov, 1146–1246. – New York, 2003. – 437 p.
4. Асеев Ю. С. Архитектура Киевской Руси. – К., 1969. – 191 с.
5. Васюта О. Давид Святославич: шлях до Чернігова (1077–1097) // Чернігівські старожитності. – 2015. – 2 (5). – С. 20–35.
6. Віроцький В. Д. Храми Чернігова. – К., 1998. – 205 с.
7. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с.
8. Волконская Е.Г. Род князей Волконских. – Санкт-Петербург, 1900. – 235 с.
9. Зайцев А. Черниговское княжество // Древнерусские княжества. – Москва, 1975. – С. 57–117.
10. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – 327 с.
11. Ігнатенко І. Верхній замок у Чернігові // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Київ–Глухів, 2012. – Випуск 5. – С. 38–49.
12. Казаков А. Моця О. Давньоруський Чернігів. – Київ, 2011. – 316 с.
13. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – III вв. – К., 1988. – С. 22–33.
14. Лепявко С. Чернігів. Історія міста. – Київ, 2020. – С. 82–123.
15. Літопис Руський. – К., 1989. – 591 с.
16. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – 79 с.
17. Ситий Ю. Християнські поховання давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013. – 272 с.
18. Сказание об убийстве в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора / ПЛДР. – Москва, 1981. – С. 228–235.
19. Слово о полку Ігоревім та його поетичні перекази та переспіви. – Київ, 1967. – 524 с.
20. Черненко Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. – 2016. – №5. – С. 83–97.
21. Чугаєва І. Чернігівське літописання XI–XII ст.: історіографічний міф чи історіографічне джерело? – Чернігів, 2018. – 336 с.

References

1. Dimnik, M. Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246. – Toronto, 1981. – 254 p. [In English]
2. Dimnik, M. The Dynasty of Chernigov, 1054–1146. – Toronto, 1994. – 485 p. [In English]
3. Dimnik, M. The Dynasty of Chernigov, 1146–1246. – New York, 2003. – 437 p. [In English]
4. Asieiev Yu. S. Arkhitektura Kyivskoi Rusi. – K., 1969. – 191 s. [Architecture of Kyivan Rus. Kyiv, 1969. 191 p.] [In Ukrainian].
5. Vasiuta O. Davyd Sviatoslavych: shliakh do Chernihova (1077–1097) // Chernihivski starozhytnosti. – 2015. – 2 (5). – S. 20–35. [Davyd Sviatoslavich: The Path to Chernihiv (1077–1097) // Chernihiv Antiquities. 2015. No. 2 (5). pp. 20–35] [In Ukrainian].
6. Virotskiy V. D. Khramy Chernihova. – K., 1998. – 205 s. [Churches of Chernihiv. Kyiv, 1998. 205 p] [In Ukrainian].
7. Voitovych L. Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IKh – pochatok KhVI st.): sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko–henealohichne doslidzhennia. – Lviv, 2000. – 649 s. [Princely Dynasties of Eastern Europe (late 9th – early 16th centuries): Composition, Social and Political Role. Historical and Genealogical Research. Lviv, 2000. 649 p] [In Ukrainian].
8. Volkonskaia E.H. Rod kniazei Volkonskykh. – Sankt–Peterburh, 1900. – 235 s. [The Family of the Princes Volkonsky. St. Petersburg, 1900. 235 p.] [In Russian]
9. Zaitsev A. Chernyhovskoe kniazhestvo // Drevnerusskiye kniazhestva. – Moskva, 1975. – S. 57–117. [The Principality of Chernihiv // Ancient Russian Principalities. Moscow, 1975. pp. 57–117] [In Russian]
10. Zotov R. O chernyhovskykh kniaziakh po Liubetskomu synodyku y o Chernyhovskom kniazhestve v tatarskoe vremia. – Sankt–Peterburh, 1892. – 327 s. [On the Princes of Chernihiv According to the Lyubech Synodikon and on the Chernihiv Principality in Tatar Times. St. Petersburg, 1892. 327 p] [In Russian]
11. Ihnatenko I. Verkhniy zamok u Chernihovi // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv–Hlukhiv, 2012. – Vypusk 5. – S. 38–49. [The Upper Castle in Chernihiv // Sivershchyna in the History of Ukraine. Collection of Scientific Papers. Kyiv–Hlukhiv, 2012. Issue 5. pp. 38–49] [In Ukrainian].
12. Kazakov A. Motsia O. Davnoruskyi Chernihiv. – Kyiv, 2011. – 316 s. [Ancient Rus Chernihiv. Kyiv, 2011. 316 p] [In Ukrainian].
13. Kovalenko V.P. Osnovnye etapy razvytiya drevneho Chernyhova // Chernyhov y eho okruha v IKh – III vv. – K., 1988. – S. 22–33. [The Main Stages of the Development of Ancient Chernihiv // Chernihiv and its Surroundings in the 9th – 3rd Centuries. Kyiv, 1988. pp. 22–33] [In Russian]
14. Lepiavko S. Chernihiv. Istoriia mista. – Kyiv, 2020. – S. 82–123 [Chernihiv. History of the City. Kyiv, 2020. pp. 82–123.] [In Ukrainian].
15. Litopys Ruskyi. – K., 1989. – 591 s. [The Chronicle of Rus. Kyiv, 1989. 591 p.] [In Ukrainian].
16. Pavlenko S. Kniaz Mykhailo Chernihivskyi ta yoho vyklyk Ordi. – Chernihiv, 1996. – 79 s. [Kniaz Mykhailo of Chernihiv and His Challenge to the Horde. Chernihiv, 1996. 79 p.] [In Ukrainian]
17. Sytyi Yu. Khrystyianski pokhovannia davnoruskoho Chernihova. – Chernihiv, 2013. – 272 s. [Christian Burials of Ancient Rus Chernihiv. Chernihiv, 2013. 272 p.] [In Ukrainian]
18. Skazanye ob ubyistve v Orde kniazia Mykhayla Chernyhovskoho y eho boiaryna Fedora / PLDR. – Moskva, 1981. – S. 228–235. [The Tale of the Murder in the Horde of Prince Mykhailo of Chernihiv and His Boyar Fedor / PLDR. Moscow, 1981. pp. 228–235.] [In Russian]
19. Slovo o polku Ihorevim ta yoho poetychni perekazy ta perespivy. – Kyiv, 1967. – 524 s. [The Tale of Igor's Campaign and Its Poetic Retellings and Reinterpretations. Kyiv, 1967. 524 p.] [In Ukrainian]

20. Chernenko E. Chernykhov y nashestvye monholov v svete arkhеolohycheskykh yssledovanyi // Stratum plus. – 2016. – №5. – S. 83–97. [Chernihiv and the Mongol Invasion in the Light of Archaeological Research // Stratum plus. 2016. No. 5. pp. 83–97.] [In Russian] .

21. Chuhaieva I. Chernihivske litopysannia KhI–KhII st.: istoriohrafichnyi mif chy istoriohrafichne dzhereło? – Chernihiv, 2018. – 336 s. [Chernihiv Chronicle of the 11th–12th Centuries: Historiographic Myth or Historiographic Source? Chernihiv, 2018. 336 p.] [In Ukrainian].

УДК 94(477)(930) «1918»

Руслан ПИРИГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник Інституту історії
України НАНУ (Україна, Київ)
ruslan_pyrig@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6232-2>

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО: ПРАВЕРЕГУЛЮЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ

DOI: 10.5281/zenodo.13847058

Стаття досліджує діяльність Ради Міністрів Української Держави в контексті регулювання правових відносин суб'єктів земельної реформи, реалізації управлінських рішень при створенні ринку землі та подоланні деструктивних тенденцій в аграрному секторі. Особливу увагу приділено критичному аналізу законодавчої бази реформи, що висвітлює діяльність уряду з підготовки законодавчої бази для земельних трансформацій в українському селі. Стаття аргументує, що земельна реформа була ключовим напрямком державного будівництва Гетьманату. У підготовці реформи важливу роль відіграли уряд, Міністерство земельних справ та відомі вчені–аграрники, які заклали законодавчі основи регулювання земельних правовідносин. Водночас законодавча абсолютизація примату права приватної власності дозволила поміщикам повернути свої маєтки силовими методами, що призвело до гострого протистояння в українському селі. До осені ринок землі так і не був створений, малоземельне селянство не отримало можливості купівлі землі, і реформа зайшла в глухий кут. Спроба її реанімації завершилася невдачею, а виклики фіналу Великої війни вирішили не тільки долю земельної реформи, а й гетьманської держави 1918 року.

Було проаналізовано історіографію питання, звертаючись до досліджень українських учених, які вивчали аграрну політику Української Держави та інші уряди періоду революції. В другій половині 1990–х років з'явилися спеціальні дослідження аграрної політики Української Держави та історіографічні узагальнення. Черкаська школа істориків–аграрників досліджувала тему земельної реформи П. Скоропадського у більш широкому контексті європейського досвіду аграрних перетворень та урядової практики білих російських режимів. Вони системно висвітлили аграрну політику П. Скоропадського, зокрема у збірнику наукових праць «Український селянин», де поданий огляд сучасної української історіографії проблеми.

Стаття також досліджує роль уряду в підготовці законодавчої бази для земельної реформи, контроверсійність окремих праворегулюючих актів, персоніфікацію дій гетьмана і провідних урядовців у процесі трансформування земельних відносин, а також причини нереалізованості прогресивної земельної реформи в умовах Української Держави 1918 року.

Ключові слова: Земельна реформа, Гетьманат, Рада Міністрів, Союз земельних власників, П. Скоропадський, Ф. Лизогуб, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Ruslan Pyrih

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Chief Research Fellow at the Institute of History of Ukraine of
the National Academy of Sciences of Ukraine*

(Ukraine, Kyiv)

ruslan_pyrih@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

HETMAN P. SKOROPADSKY'S LAND REFORM: REGULATORY ACTIVITIES OF THE GOVERNMENT

The article examines the activities of the Council of Ministers of the Ukrainian State in the context of regulating legal relations among the subjects of land reform, implementing management decisions in creating of the land market, and overcoming destructive trends in the agricultural sector. Special attention is given to the critical analysis of the legislative basis of the reform, highlighting the government's efforts in preparing the legislative framework for land transformations in the Ukrainian countryside. The article argues that land reform was a key direction in the state-building efforts of the Hetmanate. In preparing the reform, the government, the Ministry of Land Affairs, and prominent agrarian scientists played crucial roles by laying the legislative foundations for regulating land relations. Simultaneously, the legislative absolutization of the importance of private property rights allowed landowners to reclaim their estates by force, leading to acute confrontations in the Ukrainian countryside. By autumn, the land market had not been created, and the land-poor peasantry did not have the opportunity to purchase land. The reform came to a standstill, and attempts to revive it failed. The challenges of the final phase of the Great War determined not only the fate of the land reform but also that of the Hetmanate state in 1918.

The article analyzes the historiography of the issue, referring to studies by Ukrainian scholars who have examined the agrarian policies of the Ukrainian State and other governments during the revolutionary period. In the second half of the 1990s, specialized studies on the agricultural policy of the Ukrainian State and historiographical generalizations emerged. The Cherkasy school of agrarian historians studied the topic of P. Skoropadskyi's land reform in a broader context of European agrarian transformation experiences and the governmental practices of the White Russian regimes. They systematically highlighted P. Skoropadskyi's agricultural policy, particularly in the collection of scientific works "Ukrainian Peasant," which provides a comprehensive overview of contemporary Ukrainian historiography on the issue.

The article also explores the government's role in preparing the legislative framework for land reform, the contentiousness of certain legal-regulatory acts, the personification of actions by the Hetman and leading government officials in the process of transforming land relations, as well as the reasons for the unfulfilled progressive land reform in the specific historical conditions of the Ukrainian State in 1918.

Key words: *Agrarian Reform, Hetmanate, Council of Ministers, Union of Landowners, Pavlo Skoropadskyi, Fedir Lyzohub*

Постановка проблеми. Швидкоплинний процес приведення генерала П. Скоропадського до влади не дозволив вибудувати ґрунтовну програму державного будівництва новітнього українського Гетьманату. Однак, фундаментальні принципи державотворчого проекту були визначені в інавгураційній Грамоті до всього українського народу. Зокрема, в повній мірі поверталоя право приватної власності, відновлювалося купівля-продаж землі, а також окреслені контури майбутньої земельної реформи: «Будуть

прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [27, с. 38].

П. Скоропадський серед завдань державного будівництва найбільш підготовленим був до проведення земельної реформи. Під впливом столипінських аграрних перетворень погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Він відверто захоплювався результатами аграрних реформ в дореволюційній росії, які пов'язували з іменем П. Столипіна, і був переконаний, що в Україні необхідно «обов'язково продовжувати справу Столипіна в смислі виділення селян на відруби і знищення черезсмулля» [21, с. 286].

Ці погляди П. Скоропадського в березні – квітні 1918 р. пройшли певну апробацію в колі односторонньо очолюваної ним політичної організації – Українська народна громада (УНГ). Одне з центральних місць її програми займало розв'язання земельного питання. Такі фундаментальні положення, як право приватної власності, вільної купівлі–продажу землі, відчуження поміщицьких земель для продажу малоземельним селянам, склали базові елементи земельної реформи [2, с. 209–210].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Саме ця сфера діяльності П. Скоропадського і гетьманатського уряду в другій половині 1990–х рр. стала предметом дослідницької уваги українських учених. З'явилися спеціальні дослідження аграрної політики Української Держави, інших урядів періоду революції [11; 16; 18; 25]. Проблеми земельної реформи знайшли певне висвітлення в працях, присвячених економічній та внутрішній політиці Гетьманату [17; 19]. З накопиченням тематичних публікацій вийшли перші історіографічні узагальнення [4; 5; 10; 20]. Результати своїх досліджень автори подали переважно у вигляді кандидатських дисертацій [26].

В наступні роки у загальному комплексі досліджень аграрного питання в роки Української революції 1917–1921 рр. тему земельної реформи П. Скоропадського досліджували вчені Черкаської школи істориків–аграрників [1; 12; 13; 14]. Для цих праць властивий розгляд земельної політики Української Держави у більш широкому контексті європейського досвіду аграрних перетворень, а також урядової практики білих російських режимів. Аграрна політика П. Скоропадського постійно висвітлюється в збірнику наукових праць «Український селянин». Зокрема, на його сторінках найбільш повно і системно поданий огляд сучасної української історіографії проблеми [23; 24]. В результаті сучасна історіографія Української Держави 1918 р. отримала досить ґрунтовну картину складних і суперечливих намагань П. Скоропадського втілити життя а рїогї прогресивну земельну реформу. Однак, ціла низка актуальних аспектів теми залишається вивченими недостатньо повно.

Метою статті є дослідження діяльності Ради Міністрів Української Держави з регулювання правових відносин суб'єктів земельної реформи, реалізації управлінських рішень при створенні ринку землі та подоланні деструктивних тенденцій в аграрному секторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гетьман П. Скоропадського мав усі підстави сподіватися на успішне проведення земельної реформи. Головним інститутом її підготовки і реалізації мала виступити Рада Міністрів, сформована переважно з членів конституційно–демократичної партії, аграрна програма якої допускала відчуження земель різних форм власності для придбання малоземельними і безземельними селянами [22, с. 104]. Прем'єр–міністр Ф. Лизогуб (колишній октябрист) і міністр земельних справ В. Колокольцов (кадет) були великими землевласниками і відомими в росії земськими діячами, меценатами. Полтавське губернське і Вовчанське повітове земства вважалися взірцевими в російській імперії. Обидва входили до ближнього оточення царської родини. Однак проведення планованої гетьманом земельної реформи підтримали і весною – влітку стали головними її провідниками.

Ф. Лизогуб приступив до головування в Раді Міністрів 7 травня, а за кілька днів була оприлюднена досить розлога урядова декларація з викладом основних положень

гетьманської грамоти, законів про державний устрій та політики Гетьманату. Зокрема, у ньому повідомлялося, що «правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів». Далі пояснювалося, що ті землі приватних власників, які необхідно відмежувати для цього, будуть викуплені державою та передані по необтяженій ціні потребуючим селянам [27, с. 77]. Земельна реформа мала на меті також й політичне завдання – створення широкої соціальної опори влади у товщі середніх селянських верств.

У справі підготовки і проведення земельної реформи домінуюча роль відводилася міністерству земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проєкту. П. Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором прем'єра Ф. Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В. Колокольцова – ученого агронома, успішного землевласника, відомого земського діяча. Його енергійна праця на чолі Вовчанської земської управи була спрямована на розвиток освіти, охорони здоров'я, благоустрою, зокрема заліснення берегів Сіверського Донця. У розвиток повіту він вкладав чималі власні кошти [9].

Заступниками міністра стали В. Брунст – учений агроном, науковець і педагог, досвідчений адміністратор і Г. Бурлаков – інженер лісівник, директор лісового департаменту міністерства землеробства Тимчасового уряду. Структура міністерства була досить розгалуженою й охоплювала основні галузі сільського господарства: департаменти землеробства, скотарства, лісівництва, садівництва, меліорації, кооперації.

Для підготовки законодавчої бази докорінної земельної реформи була створена спеціальна урядова комісія на чолі з В. Колокольцовим та секретарем – В. Брунстом. До неї ввійшли співробітники низки міністерств, провідні вчені – аграрники, представники Союзу земельних власників і ПРОТОФІСу, Демократично-хліборобської партії, німецькі фахівці. Від самого початку визначилися прихильники двох напрямків: консервативного – збереження великої земельної власності і ліберального – обмеження поміщицьких латифундій на користь малоземельних селян. Саме це крило комісії дістало підтримку гетьмана і уряду.

У Мінземсправ одночасно розпочалася розробка низки законопроектів. Роботу кількох підкомісій координували В. Брунст і директор департаменту землеробства П. Афанасенко, важливу роль відігравали правники юридичного відділу міністерства. Адже теоретичні викладки вчених необхідно було узгоджувати з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої кардинальною зміною приватновласницьких відносин, наростаючим поміщицько-селянським антагонізмом та продовольчими зобов'язаннями перед союзниками.

У травні В. Колокольцов вніс на розгляд уряду проєкт надзвичайно важливого в контексті земельної реформи – закону «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Коли стало відомо, що планується обмеження землеволодіння, то представники Союзу земельних власників влаштували шалену обструкцію, розцінивши це як замах на непорушність поміщицьких володінь. Не дивлячись на те, що гетьмана відвідала численна група землевласників, Рада Міністрів проігнорувала їхні застереження, Закон був затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р.

Кожному власникові земель надавалося право продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу не більше 25 десятин на юридичну чи фізичну особу [27, с. 122–124]. Однак закон потребував низки підзаконних актів, які б врегульовували способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрове буряківництво, насінництво, конярство, племінництво, шовківництво тощо).

Поміщицьке лобі, представлене потужними корпоративно–власницькими об'єднаннями ВСЗВ і ПРОТОФІС, посилило тиск на уряд, вимагаючи законодавчого унормування відносин з тією частиною селян, які вчинили протиправні дії щодо поміщиків. Упродовж червня в умовах гострої полеміки члени міністерської земельної комісії розробляли законопроект про утворення губернських і повітових земельно–ліквідаційних комісій. В кінцевій редакції він був ухвалений урядом 6 липня. Загалом закон відповідав проголошеному П. Скоропадським примату права приватної власності. Однак тоді ніхто не міг передбачити, що цей акт відіграє фатальну роль у долі всієї земельної реформи, оскільки надавав поміщикам законне право відновлення маєтностей, відшкодування збитків, завданих селянами, та встановлював піврічний термін (підкреслено автором – Р.П.) задоволення вимог землевласників, який мав закінчитися на початку 1919 р.

П. Скоропадський вагався у цьому питанні, оскільки затвердив закон лише 15 липня. Можливо для гетьмана піврічний термін відновлення поміщицьких маєтків на той час не видавався задовгим, оскільки він розраховував на більш тривалу перспективу свого правління, хоч вже за місяць Німеччина на Західному фронті зазнала нищівної поразки, визначивши й подальшу долю свого союзника. Дана норма закону фактично заблокувала задіяння базового складника реформи – ведення операцій з продажу поміщицької землі.

Земельно–ліквідаційні комісії задумувалися як арбітражні органи владнання спорів між селянами і великими землевласниками. Насправді ж останні отримали потужний важіль тиску на селян. За статутом головами губернських комісій стали губернські старости, до речі, всі були поміщиками, а повітових комісій – повітові старости в переважній більшості місцеві землевласники. Узаконені відшкодувальні акції поміщиків набули масового репресивного характеру та інспірували зворотню реакцію українського селянства, що вилилася в потужний повстансько–партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько–австрійських військ, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

П. Скоропадський і уряд усвідомлювали необхідність створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. З цією метою був підготовлений закон «Про губернські та повітові земельні комісії». Він чітко регламентував їхній склад. Голови комісій призначалися міністром земельних справ, він визначав й кандидатури кількох представників міністерства. За посадою входили начальник місцевого управління землеробства, губернський/повітовий агроном, землемір, інспектор. Два представники союзу земельних власників і два представники від власників землі до п'яти десятин, два судді, представник Державного земельного банку. Комісія міністерства не встигала з розробкою відповідних підзаконних актів і змушена була ухвалою уряду відновити чинність «Положення про землеустрій» 1912 р., а також постанов про селянське землеволодіння і землекористування, призупинених Тимчасовим урядом 1 червня 1917 р. [27, с. 157–160].

Земельні комісії формувалися досить повільно, велися суперечки стосовно їх складу, тягнулося листування з Мінземсправ і губернськими інстанціями. Комісії опікувалися задачею в оренду поміщицьких земель, збереженням майна безгосподарних маєтків, припиненням самовільної вирубки лісів, розграбування насінневих, племінних господарств тощо. Однак стихійні грабіжницькі дії в сільській місцевості продовжувалися. Уряд був змушений терміново ухвалити закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Губернські земельні комісії отримали право видавати постанови про примусовий обробіток селянами безгосподарних земель. За невиконання передбачався тримісячний арешт або штраф у 500 руб. Навмисне знищення посівів, врожаю, зібраного хліба каралося річним терміном тюремного ув'язнення або примусових робіт [9].

Прикметно, що закон підписали Ф. Лизогуб і В. Колокольцов, а затвердили П. Скоропадський і глава МВС І. Кістяковський, акцентуючи його каральну складову і надаючи земельним комісіям невластивих функцій. Адже був відсутній головний предмет їхньої управлінської діяльності – нагляд за створенням визначених законом умов продажу–купівлі земель. Важливим гальмівним фактором реформ був незавершений процес

відновлення поміщицьких землеволодінь, які для продажу селянам мав викупити Державний земельний банк.

Саме він мав стати ключовим функціональним інструментом реалізації земельної реформи – перерозподілу землі між власниками. Уряд тривалий час відкладав його утворення. До того ж це була прерогатива міністра фінансів А. Ржепецького, який істотно розходився з гетьманом у поглядах на проведення земельної реформи. П. Скоропадський у спогадах писав: «У питанні аграрної реформи він був невмолимий, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Він земельного питання просто не переносив» [21, с. 166]. 16 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення статуту банку. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався гострими дискусіями. Не знаходили підтримки навіть пропозиції прем'єра Ф. Лизогуба, окремих груп міністрів, які залишившись у меншості оголошували «осібні гадки» [28, с. 156–158].

Доопрацювання статуту Державного земельного банку затягнулося. Він був затверджений гетьманом 23 серпня, а опублікований у 14 вересня. 1 вересня відбулося урочисте відкриття банку. Керуючим став протеже ПРОТОФІСу барон Р. Будберг – харківський земський діяч, а наглядову раду очолив колишній депутат Державної думи, харківський поміщик, член президії ПРОТОФІСу М. Антонов. Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн крб [6; 27, с. 246].

Саме в цей час П. Скоропадський перебував з офіційним візитом у Німеччини. 5 вересня імператор Вільгельм II у розмові з ним висловив жаль, що реформи в Росії не були завершені, особливо аграрна. На що гетьман зауважив: «у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи» [21, с. 276]. Насправді ж земельна реформа, яка динамічно стартувала у травні–червні, на початку осені вже зайшла в глухий кут. Зусиллями В. Колокольцова, В. Брунста, учених–аграрників до осені основні праворегуючі документи для проведення ліберальної земельної реформи були підготовлені. Хоч потребували розробки ще цілого шлейфу підзаконних актів. І все ж бракувало імперативного закону про обов'язковість продажі землі поміщиками Державному земельному банкові. Його ухвала залежала від політичної волі гетьмана і уряду. А її явно бракувало.

Новий імпульс в продовженні земельної реформи П. Скоропадський отримав на початку жовтня вже від нового німецького уряду ліберала Л. Баварського. МЗС Німеччини надіслало посольству в Києві директиви, в яких зокрема наголошувалося: «Гетьману буде дана вказівка про українізацію уряду і проведення земельної реформи» [15, с. 136]. В умовах фактичної поразки у Світовій війні керівництво Рейху намагалося затримати Гетьманат у орбіті свого впливу і відтермінувати його дрейф у бік відновлюваної Антантою Росії.

Під контролем німецьких дипломатів П. Скоропадський у жовтні сформував новий уряд за участю посланців Українського національного союзу (УНС). Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, а посаду міністра земельних справ зайняв відомий український діяч і меценат, поміщик В. Леонтович. Таке призначення можна вважати вдалим, хоч і запізнлим. Новий міністр рішуче виступав за скасування латифундій, вважаючи, що це дасть можливість позбутися польських і обрусілих аграріїв, ворожих до української державності [29, с. 152].

29 жовтня П. Скоропадський звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, у якій підвів основні здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі, стан якої подавався надто оптимістично: підготовча робота завершується і з'являється можливість почати її здійснення. Тому слід запросити для вироблення «головних основ земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути доповненням і розвитком, представників усіх класів людності, заінтересованих у цій справі» [7].

З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених у інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників.

При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно, що надходить до Державного земельного банку. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств [7]. Чи справді глава держави вірив у можливість реалізації земельної реформи, чи виконував волю союзників, залишення чиїх військ домагався до прибуття антантівських десантів, він не прояснив.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч міністра В. Леонтовича з П. Скоропадським, який вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. Пізніше В. Леонтович згадував: «Коли по двох тижнях (приблизно) я приніс Гетьманові проект Міністерства, мене вразило, що відношення Гетьмана до справи ніби змінилося, і інтерес до неї, здавалося, зник. В кожному разі, він не тільки не розглянув міністерського проекту в той мій доклад, а тримав у себе кілька день, дарма, що я нагадував йому щодня про нагальну потребу внести програму на розгляд Ради Міністрів. Дякуючи сьому, програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – Р.П) за той час, коли я там був» [3, с.535]. На посаді він пробув фактично ще три дні.

Новий цілком проросійський уряд С. Гербеля, який був сформований для проведення федерування України з небільшовицькою росією, зовсім не збирався займатися земельною реформою, сама ідея якої на той час вже втратила не тільки актуальність, а й можливість реалізації. Не випадково в уряді не було посади міністра земельних справ, а гетьман так й не затвердив штати міністерства земельних справ.

Висновки. П. Скоропадський прийшов до влади з твердими і щирими намірами розв'язати «корінне питання нашої політики» – земельне, до краю загострене та заплутане в роки війни і революції. Адепт столипінської аграрної політики намагався за її взірцями провести земельну реформу в Україні. Однак втілення ідеології реформи, базованої на приматі права приватної власності, привело в дію відцентрові сили, чиї прагматичні інтереси виявилися несумісними з кінцевою метою ліберальних трансформацій земельних правовідносин.

Прийняті Радою Міністрів і затверджені гетьманом напрацювання земельної комісії В. Колокольцова до осені 1918 р. склали основні праворегулюючі акти для проведення планованої земельної реформи. Але їх реалізація була заблокована законом про створення земельно-ліквідаційних комісій, який визначив піврічний термін відновлення земельно-майнових прав землевласників. Держава узаконила т. зв. «відшкодувальні» акції поміщицтва, з залученням озброєних загони найманців, підрозділів Державної варти та німецьких і австрійських військ. Замість соціального партнерства і компромісів проведення земельної реформи влада отримала в українському селі гостре збройне протистояння. Це унеможливило формування державного земельного фонду, а відтак й ринку землі для купівлі малоземельними селянами. Вони мали фінансові можливості придбання землі, однак не отримали відповідних пропозицій, а восени навряд чи стали б вкладати свої кровні в умовах нетривкості державної влади.

Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів Центральних держав. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні, але не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі до збирання врожаю, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності виконання взятих економічних зобов'язань перед союзниками, суттєво затягуючи процес земельних перетворень.

Визначивши місце і роль в проведенні земельної реформи уряду, поміщиків і малоземельних селян, П. Скоропадський свідомо за її рамками залишив одну з наймасовіших верств – безземельних селян. Наділення їх землею він вважав утопією і розглядав як

природну робочу силу в фермерських, т. зв. культурних господарствах та інших сферах аграрного сектору. Бідніше селянство не отримало ніякого сигналу від гетьманської влади. Задекларована державна аграрна політика не тільки обірвала омріяні сподівання на безоплатне отримання землі, але й несла загрозу досить болісної втрати «надбань» часів розгулу революційної стихії. Гостре протистояння поміщиків і селян тривало до кінця літа і унеможливило будь-які порухи земельної реформи. Накопичений у селянстві протестний потенціал вилився в потужну підтримку антигетьманського повстання, очоленого Директорією УНР.

Список використаних джерел та літератури

1. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.): [монографія] / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, О. В. Малиновський [та ін.]. Черкаси, 2007.
2. Геращенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. 2000. Вип. 4.
3. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова. Москва, 2014.
4. Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ., 2002.
5. Грибоедов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2001.
6. Державний вісник. 1918. 14 вересня.
7. Державний вісник. 1918. 2 листопада.
8. Державний вісник. 1918. 9 липня.
9. Захаров И. В.Г. Колокольников. Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003.
10. Земзюліна Н. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1998.
11. Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999.
12. Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. 2004. Вип. 8.
13. Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918—1921 рр.) // Український історичний журнал. 2008. № 4.
14. Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020.
15. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Под ред. М. Горького [и др.] Москва, 1936.
16. Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917– 1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острого, 2009.
17. Мякота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997.
18. Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008.
19. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997.
20. Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.). Історіографія: дис. канд. іст. наук. 07.00.06. Київ, 2010.
21. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995.

22. Съезды и конференции конституционно–демократической партии. Т.3. Кн.2. Москва, 2000.
23. Тараненко О. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (1990–і рр.) // Спеціальні історичні дисципліни. – 2011. – 18. – С. 187–196.
24. Тараненко О., Іващенко В. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000–ні – 2010–ті рр.) // Український селянин. 2018. Вип. 19.
25. Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2000.
26. Тимченко Р. Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях // Історіографічні дослідження в Україні. 2016. Вип. 26.
27. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Т. 2. Київ, 2015.
28. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Т. 1. Київ, 2015.
29. Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. Київ, 2004.

References

1. Ahrarna polityka v Ukrajinі periodu nacional'no–demokratyčnoji revoljuciji (1917–1921 rr.): [monohrafija] / N. A. Koval'ova, S. V. Kornovenko, O. V. Malynovs'kyj [ta in.]. Čerkasy, 2007. [Agrarian Policy in Ukraine during the Period of the National–Democratic Revolution (1917–1921): [Monograph]. Cherkasy, 2007.] [in Ukrainian]
2. Heraščenko T. Ukrajsn'ka narodna hromada // Visnyk Kyjivs'koho deržavnoho lnhvistyčnogo universytetu. 2000. Vyp. 4. [Ukrainian People's Community // Bulletin of the Kyiv State Linguistic University. 2000. Issue 4.] [in Ukrainian]
3. Getman P.P. Skoropadskyj. Ukrajna na perelome. 1918 god. Otv. red. y otv. sost. O. K. Yvancova. Moskva, 2014. [Ukraine at the Turning Point. 1918. Edited and compiled by O.K. Ivantsova. Moscow, 2014.] [in Russian]
4. Hnatjuk S. Vnutrišnja polityka Het'manatu P. Skoropads'koho (1918 r.): ukrajins'ka istoriohrafija problemy: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyjiv., 2002. [Domestic Policy of the Hetmanate of P. Skoropadsky (1918): Ukrainian Historiography of the Problem: Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.06. Kyiv, 2002.] [in Ukrainian]
5. Hrybojedov S. Ukrajsn'ka deržava het'mana P. Skoropads'koho: istoriohrafične doslidžennja: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyjiv, 2001. [The Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky: Historiographical Study: Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.06. Kyiv, 2001.] [in Ukrainian]
6. Deržavnyj vistnyk. 1918. 14 veresnja. [State Bulletin. 1918. September 14.] [in Ukrainian]
7. Deržavnyj vistnyk. 1918. 2 lystopada. [State Bulletin. 1918. November 2.] [in Ukrainian]
8. Deržavnyj vistnyk. 1918. 9 lypnja. [State Bulletin. 1918. July 9.] [in Ukrainian]
9. Zacharov Y. V.H. Kolokol'cov. Žyzn' y dejatel'nost'. Volčansk, 2003. [Life and Activity. Volchansk, 2003.] [in Russian]
10. Zemzjulina N. Seljans'ke pytannja v Ukrajinі 1917–1918 rr. (istoriohrafija problemy): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyjiv, 1998. [The Peasant Question in Ukraine 1917–1918 (Historiography of the Problem): Abstract of Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.06. Kyiv, 1998.] [in Ukrainian]
11. Koval'ova N. Ahrarna polityka ukrajins'kych nacional'nych urjadiv (1917–1921 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovs'k, 1999. [Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917–1921): Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Dnipropetrovsk, 1999.] [in Ukrainian]

12. Kornovenko S. Ahrarna polityka het'manatu: teoretyčnyj aspekt // Ukrajins'kyj seljanyn. 2004. Vyp. 8. [Agrarian Policy of the Hetmanate: Theoretical Aspect // Ukrainian Peasant. 2004. Issue 8.] [in Ukrainian]
13. Kornovenko S. Ahrarne zakonodavstvo P. Skoropads'koho u konteksti vitčyznjanoho ta jevrops'koho dosvidu vyrišennja zemel'noho pytannja (1918–1921 rr.) // Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal. 2008. № 4. [Agrarian Legislation of P. Skoropadsky in the Context of Domestic and European Experience in Solving the Land Question (1918–1921) // Ukrainian Historical Journal. 2008. No. 4.] [in Ukrainian]
14. Kornovenko S., Zemzjulina N., Koval'ova N., Malynovs'kyj B., Masnenko V., Morozov A., Mychajljuk O., Pasična Ju. H. Seljanstvo, zemlja i vlada v period Ukrajins'koji revoljuciji (1917 – 1921 rr.). Čerkasy, 2020. [Peasantry, Land, and Power during the Period of the Ukrainian Revolution (1917–1921). Cherkasy, 2020.] [in Ukrainian]
15. Krach germanskoj okkupacyy na Ukraïne (po dokumentam okkupantov). Pod red. M. Hor'koho [y dr.] Moskva, 1936. [The Collapse of the German Occupation in Ukraine (Based on Documents of the Occupiers). Edited by M. Gorky, et al. Moscow, 1936.] [in Russian]
16. Mal'kin V. Zemel'ne pytannja v Ukraïni v umovach revoljuciji 1917– 1920 rr. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Ostroh, 2009. [The Land Question in Ukraine during the Revolution of 1917–1920: Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Ostroh, 2009.] [in Ukrainian]
17. Mjakota S. Ekonomična polityka urjadu Ukrajins'koji Deržavy (traven'–hruden' 1918 r.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyjiv, 1997. [Economic Policy of the Government of the Ukrainian State (May–December 1918): Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Kyiv, 1997.] [in Ukrainian]
18. Pityk H. Seljans'ke pytannja v polityci Ukrajins'koji deržavy, Dyrektoriji UNR, Radnarkomu USRR (kviten' 1918 – serpen' 1919 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyjiv, 2008. [The Peasant Question in the Policy of the Ukrainian State, the Directory of the Ukrainian People's Republic, and the Council of People's Commissars of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (April 1918 – August 1919): Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Kyiv, 2008.] [in Ukrainian]
19. Prodanjuk F. Vnutrišnja polityka Ukrajins'koji deržavy (29 kvitnja – 14 hruđnja 1918 roku): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyjiv, 1997. [Domestic Policy of the Ukrainian State (April 29 – December 14, 1918): Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Kyiv, 1997.] [in Ukrainian]
20. Salata H. Ahrarna polityka ukrajins'kych nacional'nych urjadiv (1917–1920 rr.). Istoriohrafija: dys..kand. ist. nauk. 07.00.06. Kyjiv, 2010. [Agrarian Policy of the Ukrainian National Governments (1917–1920). Historiography: Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.06. Kyiv, 2010.] [in Ukrainian]
21. Skoropads'kyj P. Spohady. Kinec' 1917 – hruđen' 1918. Kyjiv–Filadel'fija, 1995. [Memoirs. End of 1917 – December 1918. Kyiv–Philadelphia, 1995] [in Ukrainian]
22. S"ezdy y konferencyy konstytucyonno–demokratyčeskoj partyy. T.3. Kn.2. Moskva, 2000. [Congresses and Conferences of the Constitutional Democratic Party. Vol. 3, Book 2. Moscow, 2000] [in Russian]
23. Taranenko O. Novitnja vitčyznjana istoriohrafija ahrarnoji polityky P. Skoropads'koho (1990–i rr.) // Special'ni istoryčni dyscypliny. – 2011. – 18. – S. 187–196. [Modern Ukrainian Historiography of P. Skoropadsky's Agrarian Policy (1990s) // Special Historical Disciplines. 2011. No. 18. pp. 187–196.] [in Ukrainian]
24. Taranenko O., Ivaščenko V. Novitnja vitčyznjana istoriohrafija ahrarnoji polityky P. Skoropads'koho (2000–ni – 2010–ti rr.) // Ukrajins'kyj seljanyn. 2018. Vyp. 19. [Modern Ukrainian Historiography of P. Skoropadsky's Agrarian Policy (2000s – 2010s) // Ukrainian Peasant. 2018. Issue 19.] [in Ukrainian]

25. Terela H. Ahrarna polityka Ukrajins'koji Deržavy P. Skoropads'koho: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Poltava, 2000. [Agrarian Policy of the Ukrainian State of P. Skoropadsky: Dissertation ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Poltava, 2000.] [in Ukrainian]

26. Tymčenko R. Vysvitlennja ahrarnoji polityky het'manatu P. Skoropads'koho v sučasnych dysertacijnych doslidžennjach // Istoriohrafіčni doslidžennja v Ukrajinі. 2016. Vyp. 26. [Coverage of the Agrarian Policy of the Hetmanate of P. Skoropadsky in Contemporary Dissertation Researches // Historiographical Studies in Ukraine. 2016. Issue 26] [in Ukrainian]

27. Ukrajins'ka Deržava (kviten'–hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U dvoch tomach. Uporjad. R. Pyrih (kerivnyk) ta in. T. 2. Kyjiv, 2015. [Ukrainian State (April–December 1918). Documents and Materials. In Two Volumes. Compiled by R. Pyrig (Head) et al. Vol. 2. Kyiv, 2015] [in Ukrainian]

28. Ukrajins'ka Deržava (kviten'–hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U dvoch tomach. Uporjad. R. Pyrih (kerivnyk) ta in. T. 1. Kyjiv, 2015. [Ukrainian State (April–December 1918). Documents and Materials. In Two Volumes. Compiled by R. Pyrig (Head) et al. Vol. 1. Kyiv, 2015] [in Ukrainian]

29. Čykalenko Je. Ščodennyk. T. 2. Kyjiv, 2004. [Diary. Vol. 2. Kyiv, 2004] [in Ukrainian]

УДК 343.8:94(477):94(470):316.4:323.2

Леся РЕВА.

кандидат філологічних наук,
член–кореспондент Національної Академії Вищої освіти України,
член Національної Спілки краєзнавців України

(Україна, Київ),
LesyaReva7@gmail.com

ГЕНОЦИД ГЕНОФОНДУ УКРАЇНИ : ЕВОЛЮЦІЯ 1000–ЛІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТЕРОРУ

DOI: 10.5281/zenodo.13847132

Стаття є системним баченням автора геноциду українського народу росією протягом 1000–літнього відрізу часу. Зосередившись на основних, на нашу думку, етапних моментах історії, ми розглядаємо витoki нашої української історії, і вже відразу помічаємо розбіжності поміж етносами українців та росіян. Ці розбіжності у ментальності, ідентичності, мові, фольклорі впливають уже з глибокої давнини, і з кожним століттям усе відчутніше нароцують свій потенціал. Культура Київської Русі позиціонувала до найбільш розвинених цивілізацій Західної Європи, приналежністю до яких вона нині і є. Російська культура натомість не має нічого спільного із витокami Європейського Заходу — це культура азійського напрямку, точніше — кошових племен — орди. І щоб якимось чином реабілітувати своє походження, імперська росія викрадала просвітницькі уми з вищого кола європейської освіти — Києво–Могилянської академії задля покращення свого становища, переписуючи історію, крадучи літературу, фольклорні образи і — далі за текстом. В Україні вперше у світовій практиці літописно зафіксовано правовий документ кодексу законів громадян, сформованих упродовж XI–XII ст. — «Руська правда» чи «Правда Ярослава», окремі статті якої ведуть у язичницьку давнину. Саме цим досягненням, із яким пов'язували ім'я Київського князя Ярослава, його прозвали Мудрим. (Лаврентіївський літопис). Ці закони лягли до Пересопницького Євангелія (XV ст.), на якому присягають Президенти України. Гетьман Пилип Орлик використав ці закони у своїй Конституції 1710 року. І ці ж постулати лягли в основу Конституції Америки (1787) Д. Вашингтона, вони діють і сьогодні. Нічого подібного російська імперія історично не має. Нинішня війна, яку розв'язала проти нас країна–агресор, є продовженням нищення українців не лише через фізичні вбивства, а й мову,

культуру, літературу — за свідченням офіційного документа РІА Новості: «Ще у квітні минулого року ми писали про неминучість денацифікації України. Нацистська, бандерівська Україна — ворог росії і інструмент Заходу зі знищення росії нам не потрібна. Сьогодні питання денацифікації перейшло до практичної площини. Денацифікація необхідна, коли значна частина народу, найімовірніше за все, її більшість — освоєна і втягнута нацистським режимом у свою політику. Тобто тоді, коли не працює гіпотеза «народ хороший — влада погана». Визнання цього факту — основа політики денацифікації, усіх її заходів, а сам факт і складає її предмет. Україна перебуває саме в такій ситуації».

Ключові слова: Україна, література, ментальність, ідентичність, мова, фольклор

Lesia Reva

Corresponding Member of the National Academy
of Higher Education of Ukraine, Candidate of Philology,
member of the National Union of Local History of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
lesyareva7@gmail.com

GENOCIDE OF THE GENE POOL OF UKRAINE: EVOLUTION OF THE 1000– YEAR HISTORY OF TERROR

The article is a systematic vision of the author of the genocide of the Ukrainian people by Russia during a 1000-year period of time. Focusing on the main, in our opinion, milestone moments of history, we consider the origins of our Ukrainian history, and we immediately notice differences between the ethnic groups of Ukrainians and Russians. These differences in mentality, identity, language, folklore – stem from ancient times, and with every century they increase their potential more and more noticeably. The culture of Kyivan Rus was positioned among the most developed civilizations of Western Europe, to which it belongs today. Russian culture, on the other hand, has nothing to do with the origins of the European West – it is a culture of the Asian direction, more precisely — of the Kosh tribes — hordes. And in order to somehow rehabilitate its origin, imperial Russia stole enlightened minds from the highest circle of European education – the Kyiv–Mohyla Academy in order to improve its position, rewriting history, stealing literature, folklore images and – further according to the text. In Ukraine, for the first time in world practice, a legal document of the code of laws of citizens, formed during the 11th–12th centuries, was chronicled – «Ruska Pravda» or «Yaroslav's Truth», individual articles of which lead to pagan antiquity. It was this achievement, with which the name of Prince Yaroslav of Kyiv was associated, that he was nicknamed the Wise. (Laurentiiv Chronicle). These laws date back to the Peresopnytskyi Gospel (15th century), on which the Presidents of Ukraine are sworn. Hetman Pylyp Orlyk used these laws in his Constitution of 1710. And these same postulates formed the basis of the Constitution of America (1787) by D. Washington, they are still valid today. Historically, the Russian Empire does not have anything like this. The current war, which was unleashed against us by the aggressor country, is a continuation of the destruction of Ukrainians not only through physical killings, but also through language, culture, and literature – according to the official document of RIA Novosti: «Back in April of last year (R.L.: 2022) we wrote about the inevitability of the denazification of Ukraine. We do not need Nazi, Bander Ukraine, an enemy of Russia and a tool of the West for the destruction of Russia. Today, the issue of denazification has moved to a practical level. Denazification is necessary when a significant part of the people – most likely, the majority — has been mastered and drawn into its politics by the Nazi regime. That is, when the hypothesis «the people are good, the government is bad» does not work. Recognition of this fact is the basis of the policy of denazification, of all its measures, and the fact itself is its subject. Ukraine is in exactly such a situation».

Key words: Ukraine, literature, mentality, identity, language, folklore.

Постановка проблеми. Стаття містить оригінальне бачення 1000–літньої історії України, яка ніколи не була самостійною державою. У нас крали все: культуру, мову, Церкву, освіту, території, депортували дітей, мешканців, перетворюючи їх на яничарів. Нам укорочували життя, примушували ходити строем, запроваджували невластивий українцям командно–адміністративний устрій, удосконалювали систему доносів, сліжок. Особливо така практика поширена була в бюджетних структурах, вона подекуди існує і зараз у бюджетній сфері, правонаступниці СРСР. За це преміювали посадами, квартирами, спецпайками тощо. Примушували вступати до ідеологічної партії, нав'язували війни, вбивали Голодоморами, Сибіром. Переінакшували, переписували безсмертного «Кобзаря», шедеври Лесі Українки. Викреслювали з історії наших героїв, заплямовували імена письменників, діячів культури, істориків, свідомо збіднюючи літературу та твори мистецтва, кидаючи їхній спадок до спецфондів. Навіть Книга книг – Біблія – походить із санскритів Українських пергаментових книг.

Між тим, країна жила. Оскільки забули про те, що українці – горда нація, яка понад усе сповідує свободу, цінує власне коріння, звичаї та демократію (згадаємо славетного Пилипа Орлика!). Але й він не був першопрохідцем. Усе почалося із Пересопницького Євангелія, яке все ж не було унікальним перекладом Святого Письма тогочасною українською мовою. Висока культура на той час засвідчувала появу й інших богослужбових рукописів. Лише на Волині з'явилися Волинське Євангеліє 1571 р. (Володимир), Новий Заповіт у перекладі 1581 р. Валентина Негалівського (у м. Хорошеві), Літківське Євангеліє 1595 р. (Луцьк). Однак саме Пересопницькому Євангелію доля повеліла стати книгою, на якій присягають на вірність народу України наші президенти.

Історично рукопис часто порівнюють із Реймським Євангелієм – пам'яткою українського книгописання першої половини XI ст., завезеним до Парижа як дарунок, донькою київського князя Ярослава Мудрого Анною, коли вона виходила заміж за короля Генріха I. На ньому Анна присягала під час шлюбної церемонії в Реймському Соборі. Починаючи від Генріха I, від 1027 року, Реймс стає постійним місцем коронації французьких монархів, які до часів Людовика XIV, вступаючи на престол, клялися на Біблії з Києва.

Так ось саме Гетьман Пилип Орлик започаткував традицію публічної присяги очільниками держави на Святому Писанні. Він уніс текст клятви до своєї Конституції 1710 року [4, с. 134–142].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ми системно продовжуємо розгляд та студійні дослідження антинацій — українців та росіян, які за радянською дилемою розглядалися як група східних слов'ян, присовокупуючи сюди й білорусів, а українська перлина 12 ст.– шедевр «Слово про Ігорів похід» подавався як спільний витвір давньоруської (!) літератури.

Мета статті. Зосередити увагу на історичних фактах, які невтомно свідчать про різне походження, фольклор, ментальність, а звідси й ідентичність української та російської націй.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нам подавали історію переважно з російських джерел, а між тим — Київ був заснований у 482 році. Масове хрещення киян відбулося 988 року. І хрестив Русь князь Володимир (956–1015). Історія сусідньої держави строката. Так, Москва була заснована лише в 1147 році Ю. Долгоруким. Причому він не був її засновником, а «відтиснув» ці землі в суздальського боярина Кучка Степана Івановича, власника селищ по річці Москва, підступно вбивши його. Цікаво, що Юрій Долгорукий був праправнуком того ж князя Володимира Святославовича, який хрестив Русь. Здавалося, де ж його християнські погляди, устої? Та, напевне, саме повітря тієї сторони насичене кровопролиттям та підступами. Поховання Ю. Долгорукого поблизу Києво–Печерської Лаври незрозуміле, навіщо така шана? Зіграла його родословна? Бо звідси в Київ для росіян набуває сакрального змісту в «мати міст руських».

Територія Київської Русі в XI ст. становила 800 000 кв км, а у XII ст. – уже 1300 000 кв. км, і сягала площею від Чорного моря до Балтійського та Білого морів. Сьогодні ж землі України охоплюють усього 603 548 кв. км. Назва «Україна» вперше згадується в Київському

літописі в 1187 році. І жодного відношення до слова «окраїна» не має. Навпаки, слово «країна» це – «держава».

Як розвинена європейська держава, Русь була одним із центрів освіти в Європі. Перший навчальний заклад згадується в «Повісті Временних літ» уже в 988 році. Другий культурний осередок був створений у Новгороді у 1030 році Ярославом Мудрим. Острозьку академію засновано у 1576 році, а Києво–Могилянську – у 1615 році. Саме вона стала оазою просвітництва, європейства, колискою подальших культурних звитяг. Її випускники були достойниками та засновниками низки шкіл та просвітницьких центрів, друкарень по всій неосяжній країні–імперії, особливо розквіт просвітницької діяльності припадає на 17 Барокове століття. Це – Москва, Петербург, Смоленськ, Ростов, Тобольськ, Іркутськ, Холмогори, Тверь, Білгород, Вятка, Суздаль, Вологда, Коломна, Рязань, Псков, Великий Устюг, Астрахань, Кострома, Володимир на Клязьмі та інші російські міста – звідки зараз із багатьох із них розстрілюють Україну. Засновники та вчителі в школах цих міст — переважно випускники Київської школи, які несли в собі культуру, просвітництво, християнство. Світило російської науки Михайло Ломоносов — також випускник Києво–Могилянської академії. Закінчивши Спаську школу, яку очолював випускник Київської школи, М. Ломоносов успішно продовжив навчання в знаменитих стінах Могилянки. Це той самий М. Ломоносов, який підручник старослов'янської мови Мелетія Смотрицького «Грамматика славенские...» (Єв'ю, 1619) називав «вратами своєї учености», а у 1757 року написав «Російську граматику» — першу в росії наукову граматику літературної мови [7].

В Україні на той час були свої збройні сили – козацтво. Уся Європа знала про безстрашність та звитягу нашого лицарства. Це – славнозвісний феномен. Наші воїни брали участь у всіх європейських війнах, де кожен третій був, як сказали б зараз, «бійцем за контрактом». Трагічним досвідом у 20 ст. стала Друга Світова війна, де майже 50 % українців – славних звитяжців полягло на фронтах за імперію СРСР. Цій тематиці ми присвятили багато зусиль, досліджуючи і фольклорні начала [12;13;14;15;16]

Наразі росія не може примиритися із роллю суб'єкта у світовому вимірі країни, яка не має власної історії, культури, освіти, літератури тощо. Навіть не має власної назви, адже слово «руський» означає теж не національність, а приналежність до території. А мова російська – штучна. Саме тому більшовицький чобіт топтав нашу країну впродовж Світів, а до того – російський царизм знищував нашу ідентичність, заперечуючи саму назву «Україна». Наша мова піддавалася забороні 134 рази. Ми багато писали про мову, усвідомлюючи, що це — найбільша зброя проти поневолення різного штибу [17;18].

Ми шукали Правди в першовитоках [19;20], занурювалися у фольклор [21;22;23], торкалися глобальних тем [24,25,26]. Та зосередилися найбільше на давній літературі [27].

Уже тоді досліджувалася ідентичність, як найбільша складова державницької політики [28;29;30;31;32;33;34] уже порушувала питання ролі митця у світі, де неодмінно поставало Шекспірівське «Бути чи не бути».

Та сьогодні ми зупинимося на темі Голодомору 1932–1933 років — найстрашнішого комуністичного лиха, який у мирний час знищив понад 10 мільйонів 500 тисяч українських душ, багатьох із них було депортовано на Далекий Схід, до Сибіру [4, с. 582], [5, с. 376], сумні роковини якого відбулися у 2023 році — 90 літ. Зупинимося на прикладі нашому, родинному [6, с.145–160], [8, с. 153–169].

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найстрахотливіших сторінок у новітній історії українського народу; голод 1946–1947 рр – третій масовий терор в Україні за добу СРСР, від якого за далеко неповними даними загинуло понад 1 мільйон осіб, причому найбільше — саме серед селян – виробників хліба.

І все–таки, голод 1932–33 років – найжорстокіша свідомо терористична акція сталінського режиму, що «не має навіть приблизного аналога у світовій історії» [2, с. 123].

Найжахливішим було те, що спричинювався він штучно. Архівні джерела та збірки документів про цей період є вражаючими, навіть, для найпрагматичнішої душі. Для вселенського світу незрозумілим і неймовірним є те, що подібне могло бути саме фактом

історії, і що взагалі таке можливо. Але найтрагічніша не лише пам'ять втрат, а й те, що й досьогодні лишилися багато хто з винуватців тих подій непокараними. Хоча, напевне, кара Божа сягне кожного причетного.

26 листопада 1998 р. згідно з Указом Президента України встановлено День пам'яті жертв Голодомору 1931–1933 рр. в Україні, а 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор цих років геноцидом українського народу. «Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українізації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні «цінності»: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно–політичний фанатизм, надмірний соціальний аскетизм. Виснажлива й безплатна праця видавалась за трудовий героїзм...» [1, 887 с.].

Шкода, що подібна практика сповідується і зараз на тимчасово окупованих територіях Криму, Донбасу, Херсонської та Запорізької областей, де нині кровоточаться рани: виселяти з домівок корінне населення, і заселяти мешканцями з Півночі. А зернові угоди є ніби віддзеркаленням тих лихолітніх часів. І досі росія викрадає наше збіжжя, підриває кораблі із зерном, штучно створюючи голод у країнах Африки.

Нас, покоління 1960–х, голод, як такий, не зачепив. Напів Порожні прилавки магазинів, довжелезні черги за хлібом насущним, вважалися за норму. Про явище Голодомору в сім'ях говорити було не прийнято. А коли і згадували, то хіба що пошепки. І хто ж розкаже? Очевидці, які чудом вижили? Мертві ж не встануть. Моя мама, Рева Ніна Максимівна, 1929 року народження, наїлася в той лихий 1933–ій ягід пасльону, і впала непритомною. Так би й померла від отруйної рослини, якби випадково її не знайшов серед пшеничного поля дід Микола й не відніс до сільської шептухи, баби Зіни. Вона щось робила, відпоювала травами, і мама вижила.

Про них, невинно уб'єнних, про ненароджених згадуємо четвертої листопадової суботи. Лише прямих втрат, тобто жертв голоду 1933 року, налічують 3,9 мільйонів українців, а з непрямими (тими, хто не народився) — 4,5 мільйонів осіб. Влада радянська всіляко приховувала свій злочин проти українського народу, забороняючи, наприклад, реєструвати справжню причину смерті, знищуючи книги реєстрації тих, хто помирав, переслідуючи людей, котрі хотіли зберегти страшні відомості. Це — жахлива гуманітарна катастрофа. Сталінська влада розуміла: Україна нелояльна до неї, вона чинитиме опір. Тодішні антирадянські гасла в українському суспільстві свідчать про те, що соціальні мотиви поєднувалися із чіткими національними прагненнями. Етнічні українці прагнули мати власну державу, не совіцьку, за що й були покарані Голодомором. На очах у батьків, на очах у дітей помирили рідні душі. І нікому було по–людськи, за обрядом, їх поховати.

Голод 1921–1923 років був спричинений посухою і повоєнною розрухою. Але можна було його уникнути, по–справжньому взявшись за питання торгівлі, взаємоіснування у світі. Однак Сталінська влада нічого подібного не робила. Навпаки, лише пригнічувала селянина, відбираючи останнє. А життєрадісні наративи про щасливе життя в країні Рад показувало світові цілком позитивну неправдиву картинку.

У стилі фольклорного начала плідно працює український вчитель – поет із народу Олександр Олексійович Мілов. Він родом із квітучої Полтавщини, 1950 року народження. Багато років пропрацював у школі. Упродовж двох років був головним редактором україномовного видання газети «Фінансова Україна» (1997–98 роках).

Ось його автобіографія: «Я, Мілов Олександр Олексійович (12.06.1950) народився в м. Висоцьк Рівненської обл., куди моїх батьків після 2–ої світової війни направила влада на роботу. Мій батько Мілов Олексій Михайлович із роду січових козаків Милих, котрих доля занесла спочатку на Курщину (Гайворонський повіт), а наприкінці 19 ст. повернула до рідних місць на Полтавщину (с. Вовчик Лубенського району). Під час одного з російських переписів козаки Милі стали Мілови, Дід Михайло був героєм 1–ої світової, учасником Кронштадського бунту; помер від ран 1925 р. Батько ріс у злиднях, але гарно навчався. У 1940 р. закінчив Лубенський учительський інститут, пішов добровольцем на фронт, побував у

Освенцимі, в 1946 р. демобілізувався з Берліна. Майже півстоліття вчителював математиком на Полтавщині, був знаним педагогом (голова обласної секції математиків).

Моя мати Мілова Марія Дмитрівна (дівоче прізвище Крамар) — з роду чернігівських козаків—чумаків. Родину у 1932 р. «розкуркулили». Дід Дмитро, як ворог народу, загинув у сталінських гулагах. Бабусю Ганну (знала Біблію напам'ять) запроторили в тюрму. Діти, як у Шевченка, «розлізлися межі людьми...»Про мамине страшне дитинство я пишу у вірші «Козу бабусю берегла...». Бабусин брат Бабич Олександр — учитель, оборонець Крут (зі своїми спудеями); там же й загинув. Про нього боялися за совітів навіть згадувати. Мама закінчила в 1946 р. Чернігівську стоматологічну школу, і 47 років пропрацювала стоматологом, була добре знана на Лубенщині.

У 1967 р. я закінчив середню школу у с. Оріхівка Лубенського району Полтавської обл., вступив на філфак КДУ ім. Тараса Шевченка. З 1970 по 1972 рр. — в армії. З 1975 р. — вчитель, завуч, директор школи, завідувачий районним методичним кабінетом у Дарниці (Київ). У 1997–1998 рр. — головний редактор україномовного видання газети «Фінансова Україна». Скільки себе пам'ятаю — пишу вірші. Друкувався в районній, обласній, республіканській пресі, на радіо, в альманасі «Сузір'я». У 2000 р. надрукував збірку «Домівка». Виростив двох дітей, побудував 2 будинки, мешкаю в дачному селищі «Осокорки» (Київ), обожнюю мову, культуру, історію нашого народу; разом із дружиною намагаюсь багато мандрувати» [3].

Генетична пам'ять української нації навічно закарбувала трагічні сторінки Голодомору 1932–1933 років. Особливо болюче торкнулося всеосяжне горе східних та центральних областей України. Наразі О. Мілов підготував вірші на понад 200 сторінок. Деякі із поезій, ті, що про Голодомор, частково автобіографічні, пропонуємо широкому загалу

33 рік В.А. Ющенку

Не зникне,
Попелом не встелиться,
Щоб новим феніксом зійти,
Земля моя...
...Мете метелиця
На всі розкрилені світи,
Лютують віхоли—хурделиці.
Виття, виття...
Звіриний рик...
І шкряба пучками по денці
Кістлявий тридцять третій рік.

Хреста нема й попа нема,
Ні панахид, ні домовини.
Конай, вмирай — як хоч — сама,
Хлібообкрадена Вкраїно.
Про тебе «думає» в Кремлі,
Крізь тебе зрить недремне око:
Чи ще живі твої малі
Старчата де поодинокі?
Розтань, зійди в потьмарім сні,
А ні! — коліновклякни, вперта...
Пісні твої гіркі, сумні
З тобою разом мусять вмерти.

Терор червоний без жалю
По засіках мете невпинно.
Звірина більшовицька лють
Взяла за горло Україну.
Ти ще жива? Іще жива?
Ти ще сама себе не з'їла
В ядушнім колі? І права
Одні у тебе — прах, могила.

Ленін–Сталін...
Поміж ними
Холод, голод,
Зими.
Зими...
Безнадія...
Смерті жах...
Від Збруча
Аж до Сумщини
розчахнулась домовина –
комунлаг..

Ой, ридала скрипка на майдані,
Голосила з усієї сили,
Бо ж рукою скрипала востаннє
Передсмертна судома водила.
Зойкнула обірвано струною,
Захрипіла деком по мерзлоті,
Обірвалась віддихом — луною
Відтепер поверженої плоті.

Стояла церква у селі,
Де вигін біг до річки.
Служила людям безліч літ,
Мабуть, понад сторіччя.
Благовістила працю, мир,
Плекала Божу мову,
Опікувалася людьми,
Скликала малиново;
Козацька чистая була,
Пережила стоїчно
І гніт двоглавого орла,
І глум комуністичний...
Як зашморг— тридцять третій рік..
Мела смертельна хуга.
Ішли по хатах упирі –
Дияволові слуги,
Трощили все, мов пацюки,

Пощади — ні до кого.
І кинулися селюки
За поміччю до Бога.
Дав згоду панотець Павло
На схованку у храмі.
І збіжжя — дрібки, що було,
Вночі сховали в ямі.
А вранці вдерлись до села
Загони ГПУ-шні,
Щоб завершити шабаш зла:
Прийшли по людські душі.
Знайшли ту малість.
Був між них
Іуда із сільради.
Зігнали всіх — старих, малих
До церкви, наче стадо.
Підперли двері. Хлюпнув гас.
Вогню шугнули стріли.
І зойкнули миряни враз.
І янголи злетіли...

Від села до села — тіні,
Примари, лише очі-криниці.
Просто неба лежать сині
Висхлі правиці.
Від села до села — стогін —
Подихом смерті!
Всі ви рівні тепер — убогі —
Інтернаціоналом приперті!
Помирайте, як кожен хоче,
І ти, батьку, і ти, мати...
...А перед ними, потьмареними, очі
Останнього дитяти.
Чуєш, Ганно, мо', малого — того...
Сльоза закровила...
Очі розбились об мужа свого —
Крикнуть — несила.
Глипнув на неї, розтулив кулак —
Гупнув ніж об поріг —
Посунув на ганок і вкляк:
— Боже, прости мене грі...
Потім мале відійшло:
Захрипіло і стало довгеньке.
Тихо, а далі на все село
Зареготалася ненька:
— Отакая я,
Удала-а-я!
Привела вас десятьо-ох,
Соколики—сини-и-и.
Поточилась... Сердце: тьо-о-о-ох!...
Хлипнули легені...

...Літографією з білої стіни
Шкірився Ленін.

Ти ж нікому, Манько, не розкажуй,
Бо згублюсь, там, де Макаровець...
Ще б хоч так, а то візьмуть одразу
Всю сім'ю, тоді вже нам кінець.
Бач, яка знялася веремія,
Люди мруть, а, дай то, Боже, ми
Все ж таки, та маємо надію
Уціліти посеред тюрми.
Ну, забив я те хлоп'я сирітське
За селом. Воно б померло й так...
Горобців, ворон і навіть кицьку
З'їли ж ми, а перед тим — собак.
Що ж ти мені душу випікаєш,
Діти он наїлись, і гаразд...
Не сахайся. Я приляжу скраю,
До сокири ближче — в самий раз.
Та й умовк. А жінку колотило,
Рада б і забутися у сні.
Та волала та голівка біла
З клекоту в пекельнім чавуні.

Боже, навіщо цей ранок...
Покрутив нагана в руках...
Про все думано—передумано —
Досить!
Дуло —до скроні: Гах!
...Секретарка: Товаріщ Ягода просить.
Не злякалась, вхопила зброю,
— Все одно, й мені таке буде,
Краще піти за тобою...
Важко здіймалися груди...
Спогади калейдоскопічно в голові:
Бої під Варшавою, у Криму...
Вочевидь, він був для неї як чоловік
У ту недавню червону зиму...
Говорив: «Усю нечисть —за ґрати,
Укоськаєм контру, банди,
І буду тобі дарувати
Щоранку червоні троянди»...
Він був командиром улюбленим,
А потім — ГПУ підвали нічні...
О, скільки тобою загублено
Було безневинних в ті дні...
І врешті 33-го оця зима,
Грабарки, повні колишніх людей.
І шляху для відступу вже нема
Від божевільних вождівських «ідей»

...Навіть біля їхнього обминаного ганку
Вклякали оті волаючі скелети...
У вікно глянувши, тягнувся до склянки,
Далі — до пістолета.
...Друкувала для нього статистику:
Кількість чоловіків, жінок, дітей,
Дані канібалістики —
Вакханалія смертей.
...Поволі божеволіли...
І ось він тепера зник.
Лежить горілиць долі,
Улюблений її чоловік.
Стривай же! Іду за тобою.
Рука затрусилась: Гах!
...У дверях — охоронці юрбою:
Лежать обоє в ногах.
Телефон шкварчати почне ось-ось,
Сахасться кожен трубки:
Товарищ Ягода, як здавна повелось,
Гінця перетворить на трупа...
Покояться двоє: у нього печать
Каїнова на скроні,
А в неї з грудей — кричать
Посмертні троянди червоні.

Козу бабуся берегла,
Надію в цім житті останню,
Бо що ж лишилось від села,
Як голод розпочав змагання.
Колись веселе і гучне,
Замовкло, сповнене розпуки.
О, Боже, забери й мене.
Аби не бачить людські муки.
Повимирали майже всі,
Хто зміг — світ за очі забігли.
А влада виміта засік,
До решти вигрібає збіжжя.
Оце лишилася коза,
(Ховала в березі сердегу),
Як вивідає комнезам,
Тоді — кінець...
І обереди
не допоможуть.
Боже мій,
За що караєш нас убогих?
Ізглянься, Отче, пожалій...
...І ревно бухнулась у ноги.
Затим світало край села.
І вгледіла стара під тинном...
І причвалала...То була
Опухла з голоду дитина.

Мале, а хто — не розбереш,
Лиш оченятами зоріє.
Доходить...Господи! Та це ж
З рідні їх, Крамарів Марія.
Ой лишенько. І що ж робить?
І де батьки твої, бідахо?
Та не хрипи так гучно. Цить!
Он, чуєш, торохтить бідарка.
...Промчали огирі, мов смерч.
На стлумлених дихнула п'яно
У кубових петлицях смерть...
А гепеушник і не глянув.
...Взяла до хати те кістля,
Поїла молоком із ложки.
І борозна нова лягла
На зціплених вустах неложних.

Прямують ешелони за кордон,
І пароплави пнуться ген за море,
Везуть пшеницю – вже мільйони(!) тонн —
Так наказала партія сувора.
Везуть щодня: і день, і ніч — потік
Пшениці української зростає.
Вождь не дарма ж на цілий світ прорік:
— На Україні голоду немає.
Чи ви осліпли, Лондон і Берлін,
І Вашингтон, і ти, Париж, і Відень?
Вкраїна не підніметься з колін,
Сама вона не переборє біди.
Збували ви її недавно вже
На ротерзання кату Муравйову,
А зараз 33-ій, стільки жертв!...
А ви — ні слова! Зраджуєте знову.
Пов'язано у цьому світі все.
І кожен ваш брудний лихварський
вексель.
Позавтра стільки горя принесе,
Каліцтвами, смертями озоветься.
Тож потурайте Кату і гризіть,
Давіться шматом, вирваним із рота
Присмертних українців, що в цю мить
Ідуть у небуття в тюрмі народів.

Чорні, чорні прапори
Над сільрадами, мов круки.
Закінчились до пори,
Хлібороби, ваші муки.
Чорні списки чорних «дел»,
Чорних планів чорна дія,
Гепеушний «безпредел»,

Більшовицька безнадія.
Чорні тіні по дворах
Чорний облік роблять зранку,
Навівають чорний жаж
Чорно чинені шкірянки.
Чорні ями чорних піль.
Чорні трупи ссуть вампіри.
До смаку вам чорний біль,
Більшовицькі бузувіри?

— Хто винен у Голодоморі?
— Хто розжирів на нашій горі?
На геноцид хто дав наказ?
Хто викосив мільйони нас?
Це — Сталін—вождь землі й небес,
Векапе(бе),енкавеес,
А ще — поплічники з Кремля.
Нехай розверзнуться земля,
У п'їтьму забере містичну
Страховисько комуністичне.

Хліб на смітнику, стражденний хліб —
Репано—батонно, похлібинно,
Покуснево—черство, поскоринно,
Серед бруду, прямо на землі.
Ми таки безчесні і малі
Нашим духом вбогим сьогоднішнім,
Вихованням класово—злиденним,
Ще учора — «щастя ковалі»...
Чому ж так?! І що із нами сталося,
Що у ланцюгу отім порвалось,
Що єднав людину й дивосвіт?
Тридцять третій як забудь змогли ми?
...Час прийде, відверто—невмолимий, —
Мусимо за все ми дати звіт.

Кажуть: загоює рани час.
Голодомор,
Чорнобиль,
уже легенди...
Господь
так нещадно
карає нас
за
із совістю
гендель.

Свічку тримай,
моя дитино,
Вогник бережи,
щоб не погас.

Глянь:
із неба дивляться невпинно
Очі вмерлих з Голоду –
на нас.

Висновки. Історія країни не лише на державницькому півні. Вона – в поезії. В публіцистиці. В художній прозі. У живих фольклорних ключах. Сьогодні Голодомор визнали геноцидом парламенти 29 держав. 12 жовтня 2023 року Парламентська асамблея Ради Європи проголосувала за резолюцію, яка визнає акт геноциду українського народу Голодомор 1932–1933 років і закликала всі парламенти держав-членів Ради Європи наслідувати цей приклад. Асамблея також підтримала створення Реєстру збитків під час нинішньої російсько-української війни та вимагає негайного й безумовного звільнення жертв насильницьких зникнень, ліквідації фільтраційних таборів і покарання винних. ПАРЄ визнала також геноцидом депортацію українських дітей до рф. Геноцидну природу Голодомору визнали Римо-Католицька Церква та Константинопольська Православна Церква.

1000 років кривавої, насильницької історії добігли кінця. Повторімося :нам нав'язували рабство, поклоніння, ідолів, адміністративно-командний устрій, виснажували наші матеріальні та фізичні ресурси. Нам насаджували проросійських керманців, московський патріархат, що прославляє війну та її виправдовує, нам замінили календар. У нас відбирали чорноземи – згадаймо штучний відтинок Кубанських земель та доступ до моря. Злочини та крадіжки – довжелезний ланцюг кривавої історії України, які чинила та нав'язувала нам Орда – спадкоємці Московії, ставали усталеними. Звідси й катастрофа, яка не має аналогу – Чорнобильська трагедія, що потягла за собою не лише смерті, хвороби, але й сплюндровані землі [10, с. 144–152].

А потім був Майдан. Події Майдану сколихнули всю Україну. Майдан 2013 року, а потім – 2014 рік – початок нашої війни, що підсвідомо тривала тисячоліття, стало захоплення Криму та бої на Донбасі. Національна біографіка вилилася в дослідженнях того періоду статтями: [35;36]

Про нинішню війну іще писатимуть. Це – незакінчена сторінка нашої історії. А Голодомори – це сумний експеримент росії над Україною. Геноцид, який триває вже понад 1000 років [10, с. 179 – 184].

Список використаних джерел та літератури

1. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки/Відп.ред. В. Литвин. К.: Наук. думка, 2003, 887 с.
2. Нудьга Г. Цар – Голод. Київ. 1993. № 2, с. 123.
3. Мілов О. О З домашнього архіву.
4. Рева Л. Великі українці : Ілько Борщак із дослідями про гетьмана Пилипа Орлика // Батурицька старовина: Збірник наук. праць: Вип. 7 (11) / Н.Б. Реброва (гол. ред.), О.Б. Коваленко (заст. гол. ред.), Л. Г. Кіяшко (відп. секр.) ; Нац. істор.-культ. заповідник «Гетьманська столиця», Нац. ун-т «Чернігів. колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. К.: ТОВ «Видавничий дім «АртЕК», 2019 , с. 134–142
5. Рева Л. Голодомори в Україні: бібліографічні та довідкові матеріали ХХ ст. // Україна в етнокультурному вимірі століть: Збірник наук. праць: Вип. 2 / М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; Ін-т істор. освіти; Каф. етнології.К., 2012, 582 с.

6. Рева Л. Голодомор у документальних і бібліографічних джерелах // Збереження національної та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття: Збірка наук. праць. Вип. V. / Ред. кол. Білий Л.Г. (голова) та ін. Хмельницький, 2012, 376 с.
7. Рева Л. Голодомори в Україні. Геноцид українців під час нинішньої, визвольної, російсько–української війни// Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій ХХ–ХХІ століть : зб. наук. пр. Хмельницького ін–ту МАУП. Вип. 16. Хмельницький : Вид–во МАУП, 2023, 228 с., с.145–160.
8. Рева Л. Нетлінна мудрість віків. Вечірній Київ. 1993. 12 жовт.
9. Рева Л. Світло калини Голодоморів України. Вчитель–поет із Полтавщини Олександр Мілов про Голодомор 1932–1933 років // Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.–краєзн. зб. / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.]. Вип. 42. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2023, 232 с., с. 153–169.
10. Рева Л. У нас у всіх навіки змінено ДНК // Розумовські зустрічі : зб. наук. праць / Сіверський центр післядипломної освіти ; Сіверський ін–т регіон. досліджень. Вип. 9. Чернігів : Сіверський центр післядиплом. освіти, 2022, 192 с., с. 144– 152.
11. Рева Л. Україна – не Росія. Одвічна парадигма дискурсу, міркування над еволюційними процесами розвитку суспільства // Розумовські зустрічі : зб. наук. праць /Сіверський центр післядипломної освіти ; Сіверський ін–т регіон. досліджень. Вип. 10. Чернігів : Сіверський центр післядиплом. освіти, 2023, 200 с., с. 179 – 184.
12. Козацтво: історико–літературний ескіз (через призму європейського світогляду) // Історико–культурна спадщина Українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів / Матеріали Всеукр. наук.–практ. конф., 21–22 квіт., 2011 р., м. Харків.Х.: ЗДТУБА, 2011, с.128–130
13. Іван Мазепа та гетьманська столиця Батурин у творчості Ілька Борщака (за матеріалами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) // Батуринська старовина: Збірник наук. праць: Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: Вид–во «Десна Поліграф», 2012, с. 99–101
14. Вплив національно–визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом, на розвиток культури в Галичині в першій половині ХІХ ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць; О.М. Титова (відп. ред.), Біляєва С.О., Виногородська Л.І., Івакін Г.Ю. та ін./ Наук.–дослід. Центр «Часи козацькі», Укр. т–во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України й УТОПІК, Історико–культурна асоціація «Україна — Туреччина»: Вип. 21, ч. II. К., 2012, с. 283–300
15. Вплив національно–визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом, на розвиток культури в Галичині в першій половині ХІХ ст. [передрук] // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць (О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виногородська, Г.Ю. Івакін і ін./ Наук.–дослід. Центр «Часи козацькі», Укр. т–во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України й УТОПІК, Історико–культурна асоціація «Україна — Туреччина», Ін–т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України: Вип. 22, ч.ІІ. К. –Нікополь, 2013, с. 126–142
16. Історія української літератури про героїку в народній творчості України // Научное творчество крымских исследователей 2–го и 3–го Симпозиумов молодых ученых: Сб. осн. науч. докл./ Тавр. Центр военной истории; Науч.–исслед. лаборатория «Крым во Второй мировой войне 1939–1945 гг.», Орджоникидзе– Феодосия, 2013.Симферополь: Диайпи, 2013, с.112–115
17. Мова– феномен духовної культури нації // Культурологія та соціальні комунікації: Інноваційні стратегії розвитку: Матеріали Міжнар. наук. конф. (18–19 листопада, 2010, м. Харків) /Харк. держ. Академія культури; [ред. Кол. В.М. Шейко та ін.]. Х: ХДАК, 2010, с. 251 — 253], Донецьку [Освіта й мовна культура в Україні: звернення до витоків.// Філософія культури: Мова. Рациональність. Освіта /Матеріали Другої Всеукр. наук.–практ. конф (15

квіт., 2011, Донецьк); Під наук. ред. д-ра філософ. н., проф. Додонова Р.О., к. філософ. н., доц. Давидова П.Г., Донецьк: Дон ІЗТ, 2011, с.160–164;

18. Значення державної мови в молодіжній регіональній політиці незалежної України // Антикризова стратегія регіональної молодіжної політики. Регіональна молодіжна політика як шлях розбудови української державності: 3 нагоди ХХ-річчя незалежності України/ Матеріали регіон. наук.–практ. конф.; Під ред. к. філос. н., доц. Давидова П.Г. Донецьк: Держ. вид-во «Донбас», 2011, с.156–160], та Мелітополі [До питання про мовний код українського народу // Мова. Свідомість. Концепт: зб. наук. праць /Відп.ред. О.Г. Хомчук /Мелітопол. держ. пед. ун-т імені Богдана Хмельницького; Сєверодвінська філія ГОУ ВПО «Поморський держ. ун-т імені М.В. Ломоносова» (Росія).Вип.1. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2011, с.304–309]

19. Євангеліє як першооснова наукових досліджень // Церква– наука– суспільство: питання взаємодій: Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.) / Нац. Києво–Печ. іст.–культ. заповідник.К.: НКПІКЗ, 2011, с. 77–80

20.. Голубина книга як фундамент усної народнопоетичної творчості України // Наук. вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої наук.–краєзнавчої конф. «Стародавній Меджибіж в історико–культурній спадщині України»: В 2 ч. / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. Меджибіж–Хмельницький: ПП Мельник А.А.,2010. Ч.1, с.143–149

21. Украинские народные баллады о любви и верности // Менталитет славян и интеграционные процессы: История, современность, перспективы / Материалы VII Междунар. науч. конф.(Гомель, 26–27 мая, 2011 г.) / Мин-во образования Респ. Беларусь; Ин-т социологии НАН Беларуси; Белорус. Славянский комитет

22. Гос. Академия славянской культуры; Учреждение образования «Гомельский гос. техн. ун-т имени П.О. Сухого»: В 2 ч., ч.1, с. 174–176

23. Історія і культура народу — нероздільні! // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго–Восточного Крыма: Матер. III Междунар. науч. конф. (Новый Свет, 1–3 окт., 2010) / БО «БФ «Афинеон

23. Крым. регион. организация Нац. союза краеведов Крыма; Респ. общ-во немцев Крыма «Видергебурт»; Сост.О.С. Анисимова; под. ред. В.Ю. Ганкевича, А.А. Непомнящего. Новый Свет: Соло–Рич, 2011, с. 147–150

25. Героїка національного та культурного Відродження ХІХ — початку ХХ ст. // Аркасівські читання: Матеріали II Міжнар. наук.–практ. конф. (27–28 квіт. 2012 р.). Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012, с. 23–26

26. Стародавня церковнослов'янська література — гуманітарна проблема сьогодення // Теорія літератури й гуманітарні студії: Збірник наук. праць із нагоди сімдесятип'ятиріччя доктора філолог. наук, професора, академіка вищої школи України Романа Гром'яка / Упоряд. І. Папуша // Studia methodological. Вип. 34. Тернопіль: ТИПУ, 2012, с. 127–133

27. Еволюція особистості на різних етапах розвитку української давньої літератури // Наукові праці: Наук.–метод. журнал, т. 158: Вип. 170: Філологія. Літературознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011, с. 61–68

28. Думки про європейськість у літературі: крізь історичну призму особистості // Вісник Черкаського університету: Серія: Філологічні науки. № 26 (239) / Відп. за вип. В. Г. Поліщук. Черкаси /Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012, с. 126 — 133

29. Особистість у літературі: еволюція пошуку свого «Я» // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник: 2012: Кн. II / Упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Львівський музей історії релігій: Логос, 2012, с. 135 — 145

30. Роль особистості на різних етапах розвитку історії української давньої літератури // Український вимір: Міжнар. збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори: Число 11. Чернігів, 2012, с. 46–59

31. Особистість у літературі як дзеркало історії // Могилянські читання 2011: Зб. наук. праць: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування / Нац. Києво–Печ. іст.–культ. Заповідник Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К., 2012, с. 108–118;

32. Європейськість у літературі: До питання еволюції особистості // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie.Lodz, 2014. № 3 (7) / 2014. Wrzesien, с. 210–220

33. Делон. Україна: особа в мистецтві та творчості // Информационный вестник Форума русистов Украины: Вып. 16: «Русистика: синтетическая наука или форма идеологии». Симферополь: Крымский архив, 2013, с. 318 — 327

34. Втрачене / невтрачене покоління : Ернест Хемінгуей – шістдесятицтво – Майдан – Гібридна війна» (Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: філологія: зб. наук. статей / Гол. ред. В.А. Зарва. Вип. XVII. Мелітополь : Видавничий будинок ММД, 2018, с.163 –180

35. Втрачене / невтрачене покоління : Ернест Хемінгуей – шістдесятицтво – Майдан – Гібридна війна» (Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: філологія: зб. наук. статей / Гол. ред. В.А. Зарва. Вип. XVIII. Бердянськ : БДПУ, 2019, с. 49 –64]

References

1. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny i naslidky/Vidp.red. V. Lytvyn. K.: Nauk. dumka, 2003, 887 s. [Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Causes and Consequences / Ed. by V. Lytvyn. Kyiv: Naukova Dumka, 2003, 887 p.] [in Ukrainian]

2. Nudha H. Tsar – Holod. Kyiv. 1993. № 2, s. 123 [Tsar – Hunger. Kyiv. 1993. No. 2, p. 123.] [in Ukrainian].

3. Milov O. O Z domashnoho arkhivu. [From the home archive.] [in Ukrainian]

4. Reva L. Velyki ukraintsi : Ilko Borshchak iz doslidamy pro hetmana Pylypa Orlyka // Baturynska starovyna: Zbirnyk nauk. prats: Vyp. 7 (11) / N.B. Rebrova (hol. red.), O.B. Kovalenko (zast. hol. red.), L. H. Kiiashko (vidp. sekr.) ; Nats. istor.–kult. zapovidnyk “Hetmanska stolytsia”, Nats. un–t “Chernihiv. kolehium” im. T.H. Shevchenka, Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. K.: TOV Vydavnychi dim “ArTEK”, 2019 , s. 134–142 [Great Ukrainians: Ilko Borshchak with studies on Hetman Pylyp Orlyk // Baturyn Antiquities: Collection of Scientific Papers: Issue 7 (11) / N.B. Rebrova (chief editor), O.B. Kovalenko (deputy chief editor), L.H. Kiyashko (responsible secretary); National Historical and Cultural Reserve “Hetman's Capital”, National University “Chernihiv Collegium” named after T.G. Shevchenko, Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine and UTOPIK. Kyiv: Publishing House “Artek”, 2019, pp. 134–142.] [in Ukrainian]

5. Reva L. Holodomory v Ukraini: bibliohrafichni ta dovidkovi materialy KhKh st. // Ukraina v etnokulturnomu vymiri stolit: Zbirnyk nauk. prats: Vyp. 2 / M–vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy; Nats. ped. un–t imeni M.P. Drahomanova; In–t istor. osvity; Kaf. etnologii.K., 2012, 582 s. [Holodomors in Ukraine: Bibliographic and Reference Materials of the 20th Century // Ukraine in the Ethnocultural Dimension of Centuries: Collection of Scientific Papers: Issue 2 / Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine; National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov; Institute of Historical Education; Department of Ethnology. Kyiv, 2012, 582 p.] [in Ukrainian]

6. Reva L. Holodomor u dokumentalnykh i bibliohrafichnykh dzherelakh // Zberezhennia natsionalnoi ta natsionalnoi samosvidomosti ukrainskoho narodu v konteksti trahichnykh podii KhKh stolittia: Zbirka nauk. prats. Vyp. V. / Red. kol. Bilyi L.H. (holova) ta in. Khmelnytskyi, 2012, 376 s. [Holodomor in Documentary and Bibliographic Sources // Preservation of National and National Consciousness of the Ukrainian People in the Context of the Tragic Events of the 20th Century: Collection of Scientific Papers. Issue V. / Editorial Board: Bilyi L.H. (chairman) et al. Khmelnytskyi, 2012, 376 p.] [in Ukrainian]

7. Reva L. Holodomory v Ukraini. Henotsyd ukraintziv pid chas nynishnoi, vyzvolnoi, rosiisko–ukrainskoi viiny// Zberezhennia natsionalnoi idei ta natsionalnoi samosvidomosti ukrainskoho narodu v konteksti istorychnykh podii KhKh–KhKhI stolit : zб. nauk. pr. Khmelnytskoho in–tu MAUP. Vyp. 16. Khmelnytskyi : Vyd–vo MAUP, 2023, 228 s., s.145–160.

[Holodomors in Ukraine. Genocide of Ukrainians during the Current Liberation, Russian–Ukrainian War // Preservation of the National Idea and National Consciousness of the Ukrainian People in the Context of Historical Events of the 20th–21st Centuries: Collection of Scientific Papers of the Khmelnytskyi Institute of MAUP. Issue 16. Khmelnytskyi: MAUP Publishing House, 2023, 228 p., pp. 145–160.] [in Ukrainian]

8. Reva L. Netlinna mudrist vikiv. Vechirni Kyiv. 1993. 12 zhovt. [Eternal Wisdom of the Ages. Evening Kyiv. 1993. October 12.] [in Ukrainian]

9. Reva L. Svitlo kalyny Holodomoriv Ukrainy. Vchytel–poet iz Poltavshchyny Oleksandr Milov pro Holodomor 1932–1933 rokiv // Khmelnytski kraieznavchi studii : nauk.–kraiezn. zb. / [redkol. Bazhenov L.V. (holova), Blazhevych Yu.I. (spivholova), Yesiunin S.M. (vidp. sekr.) ta in.]. Vyp. 42. Khmelnytskyi : FOP Strykhar A.M., 2023, 232 s., s. 153–169. [The Light of Kalina of the Holodomors of Ukraine. Teacher–Poet from Poltava Region Oleksandr Milov about the Holodomor of 1932–1933 // Khmelnytskyi Regional Studies: Scientific–Regional Studies Collection / [Editorial Board: Bazhenov L.V. (chairman), Blazhevych Yu.I. (co–chairman), Yesyunin S.M. (responsible secretary) et al.]. Issue 42. Khmelnytskyi: FOP Strykhar A.M., 2023, 232 p., pp. 153–169] [in Ukrainian]

10. Reva L. U nas u vsikh naviky zmineno DNK // Rozumovski zustrichi : zb. nauk. prats / Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity ; Siverskyi in–t rehion. doslidzhen. Vyp. 9. Chernihiv : Siverskyi tsentr pisliadyplom. osvity, 2022, 192 s., s. 144–152. [Our DNA Has Been Forever Changed // Rozumovsky Meetings: Collection of Scientific Papers / Siversky Center for Postgraduate Education; Siversky Institute for Regional Studies. Issue 9. Chernihiv: Siversky Center for Postgraduate Education, 2022, 192 p., pp. 144–152.] [in Ukrainian]

11. Reva L. Ukraina – ne Rosiia. Odvichna paradyhma dyskursu, mirkuvannia nad evoliutsiinymy protsesamy rozvytku suspilstva // Rozumovski zustrichi : zb. nauk. prats / Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity ; Siverskyi in–t rehion. doslidzhen. Vyp. 10. Chernihiv : Siverskyi tsentr pisliadyplom. osvity, 2023, 200 s., s. 179 – 184. [Ukraine – Not Russia. The Eternal Paradigm of Discourse, Reflections on the Evolutionary Processes of Society Development // Rozumovsky Meetings: Collection of Scientific Papers / Siversky Center for Postgraduate Education; Siversky Institute for Regional Studies. Issue 10. Chernihiv: Siversky Center for Postgraduate Education, 2023, 200 p., pp. 179–184.] [in Ukrainian]

12. Kozatstvo: istoryko–literaturnyi eskiz (cherez pryzmu yevropeiskoho svitohliadu) // Istoryko–kulturna spadshchyna Ukrainskoho kozatstva u vykhovni diialnosti suchasnykh vyshiv / Materialy Vseukr. nauk.–prakt. konf., 21–22 kvit., 2011 r., m. Kharkiv.Kh.: ZDTUBA, 2011, s.128–130 [Cossacks: Historical–Literary Sketch (Through the Prism of the European Worldview) // Historical and Cultural Heritage of the Ukrainian Cossacks in the Educational Activities of Modern Universities / Materials of the All–Ukrainian Scientific and Practical Conference, April 21–22, 2011, Kharkiv. Kharkiv: ZDTUBA, 2011, pp. 128–130.] [in Ukrainian]

13. Ivan Mazepa ta hetmanska stolytsia Baturyn u tvorchosti Ilka Borshchaka (za materialamy Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho) // Baturynska starovyna: Zbirnyk nauk. prats: Vyp. 2 (6) / Vidp. red. O.B. Kovalenko. Chernihiv: Vyd–vo “Desna Polihraf”, 2012, s. 99 –101 [Ivan Mazepa and the Hetman's Capital Baturyn in the Works of Ilko Borshchak (Based on the Materials of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky) // Baturyn Antiquities: Collection of Scientific Papers: Issue 2 (6) / Ed. by O.B. Kovalenko. Chernihiv: Desna Polygraph Publishing House, 2012, pp. 99–101] [in Ukrainian]

14. Vplyv natsionalno–vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu, ocholiuvanoi kozatstvom, na rozvytok kultury v Halychyni v pershii polovyni KhIKh st. // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. prats; O.M. Tytova (vidp. red.), Biliaieva S.O., Vynohrodska L.I., Ivakin H.Iu. ta in./ Nauk.–doslid. Tsentr “Chasy kozatski”, Ukr. t–vo okhorony pamiatok istorii ta kultury, Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy y UTOPIK, Istoryko–kulturna asotsiatsiia “Ukraina — Turechchyna”: Vyp. 21, ch. II. K., 2012, s. 283–300 [The Influence of the National Liberation Struggle of the Ukrainian People, Led by the Cossacks, on the Development of Culture in Galicia in the First Half of the 19th Century // New Research on the Monuments of the Cossack

Era in Ukraine: Collection of Scientific Papers; O.M. Titova (responsible editor), S.O. Bilyayeva, L.I. Vynogradskaya, H.Yu. Ivakin et al. / Research Center “Cossack Times”, Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine and UTOPIK, Historical and Cultural Association “Ukraine – Turkey”: Issue 21, part II. Kyiv, 2012, pp. 283–300.] [in Ukrainian]

15. Vplyv natsionalno–vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu, ocholiuvanoi kozatstvom, na rozvytok kultury v Halychyni v pershii polovyni KhIKh st. [peredruk] // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. prats (O.M. Tytova (vidp. red.), S.O. Biliaieva, L.I. Vynohrodskaya, H.Iu. Ivakin i in./ Nauk.–doslid. Tsentr “Chasy kozatski”, Ukr. t–vo okhorony pamiatok istorii ta kultury, Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy y UTOPIK, Istoryko–kulturna asotsiatsiia “Ukraina — Turechchyna”, In–t movoznavstva im.O.O.Potebni NAN Ukrainy: Vyp. 22, ch.II. K. –Nikopol, 2013, s. 126–142 [The Influence of the National Liberation Struggle of the Ukrainian People, Led by the Cossacks, on the Development of Culture in Galicia in the First Half of the 19th Century [Reprint] // New Research on the Monuments of the Cossack Era in Ukraine: Collection of Scientific Papers (O.M. Titova (responsible editor), S.O. Bilyayeva, L.I. Vynogradskaya, H.Yu. Ivakin et al. / Research Center “Cossack Times”, Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine and UTOPIK, Institute of Linguistics named after O.O. Potebnya of the NAS of Ukraine: Issue 22, part II. Kyiv–Nikopol, 2013, pp. 126–142.] [in Ukrainian]

16. Istoriia ukrainskoi literatury pro heroiku v narodnii tvorchosti Ukrainy // Nauchnoe tvorchestvo krymskykh yssledovatelei 2–ho y 3–ho Sympozyumov molodykh uchenykh: Sb. osn. nauch. dokl./ Tavri. Tsentr voennoi ystoryy; Nauch.–yssid. laboratoria “Krym vo Vtoroi myrovoi voine 1939–1945 hh.”, Ordzhonykydze– Feodosiia, 2013.Symferopol: Dyaipy, 2013, s.112–115 [The History of Ukrainian Literature about Heroism in Ukrainian Folklore // Scientific Creativity of Crimean Researchers of the 2nd and 3rd Symposia of Young Scientists: Collection of Main Scientific Reports / Tavrida Center for Military History; Research Laboratory “Crimea in the Second World War 1939–1945”, Ordzhonikidze–Feodosiia, 2013. Simferopol: Diaypi, 2013, pp. 112–115.] [in Ukrainian]

17. Mova– fenomen dukhovnoi kultury natsii // Kulturolohiia ta sotsialni komunikatsii: Innovatsiini stratehii rozvytku: Materialy Mizhnar. nauk. konf. (18–19 lystopada, 2010, m. Kharkiv) /Khark. derzh. Akademiia kultury; [red. Kol. V.M. Sheiko ta in.]. Kh: KhDAK, 2010, s. 251 — 253], Donetsku [Osvita y movna kultura v Ukraini: zvernennia do vytokiv.// Filosofiiia kultury: Mova. Ratsionalnist. Osvita /Materialy Druhoi Vseukr. nauk.–prakt. konf (15 kvit., 2011, Donetsk); Pid nauk. red. d–ra filosof. n., prof. Dodonova R.O., k. filosof. n., dots. Davydova P.H., Donetsk: Don IZT, 2011, s.160 –164 [Language as a Phenomenon of the Spiritual Culture of the Nation // Cultural Studies and Social Communications: Innovative Development Strategies: Materials of the International Scientific Conference (November 18–19, 2010, Kharkiv) / Kharkiv State Academy of Culture; [Editorial Board: V.M. Sheyko et al.]. Kharkiv: KSAC, 2010, pp. 251–253], in Donetsk [Education and Language Culture in Ukraine: Addressing the Roots // Philosophy of Culture: Language. Rationality. Education / Materials of the Second All–Ukrainian Scientific and Practical Conference (April 15, 2011, Donetsk); Edited by Doctor of Philosophical Sciences, Professor Dodonov R.O., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor Davydov P.G., Donetsk: Don IZT, 2011, pp. 160–164.] [in Ukrainian]

18. Znachennia derzhavnoi movy v molodizhnii rehionalnii politytsi nezaleznoi Ukrainy // Antykryzova stratehiia rehionalnoi molodizhnoi polityky. Rehionalna molodizhna polityka yak shliakh rozbudovy ukrainskoi derzhavnosti: Z nahody KhKh–richchia nezalezhnosti Ukrainy/ Materialy rehion. nauk.–prakt. konf.; Pid red. k. filos. n., dots. Davydova P.H. Donetsk: Derzh. vyd–vo “Donbas”, 2011, s.156 –160], ta Melitopoli [Do pyttannia pro movnyi kod ukrainskoho narodu // Mova. Svidomist. Kontsept: zb. nauk. prats /Vidp.red. O.H. Khomchuk /Melitopol. derzh ped. un–t imeni Bohdana Khmelnytskoho; Sievierodvinska filiiia HOU VPO “Pomorskyi derzh. un–t imeni M.V. Lomonosova” (Rosiiia).Vyp.1. Melitopol: TOV “Vydavnychy budynok MMD”, 2011, s.304 –309] [The Importance of the State Language in the Regional Youth Policy of Independent

Ukraine // Anti-Crisis Strategy of Regional Youth Policy. Regional Youth Policy as a Way to Build Ukrainian Statehood: On the Occasion of the 20th Anniversary of Ukraine's Independence / Materials of the Regional Scientific and Practical Conference; Edited by Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor Davydov P.G. Donetsk: State Publishing House "Donbas", 2011, pp. 156–160], and Melitopol [On the Question of the Language Code of the Ukrainian People // Language. Consciousness. Concept: Collection of Scientific Papers / Edited by O.H. Khomchuk / Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky; Severodvinsk Branch of the State Educational Institution "Pomor State University named after M.V. Lomonosov" (Russia). Issue 1. Melitopol: Publishing House "MMD", 2011, pp. 304–309.] [in Ukrainian]

19. Yevanheliie yak pershoosnova naukovykh doslidzhen // Tserkva– nauka– suspilstvo: pytannia vzaiemodii: Materialy Deviatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (25– 27 travnia 2011 r.) / Nats. Kyievo–Pech. ist.–kult. zapovidnyk.K.: NKPIKZ, 2011, s. 77–80 [The Gospel as the primary basis of scientific research // Church–science–society: issues of interactions: Proceedings of the Ninth International Scientific Conference (May 25–27, 2011) / Nats. Kyiv–Pechs. history–cult reserve. K.: NKPIKZ, 2011, p. 77–80] [in Ukrainian]

21.. Holubyna knyha yak fundament usnoi narodnopoetychnoi tvorchosti Ukrainy // Nauk. visnyk "Mezhybizh": Materialy Tretoi nauk.–kraieznavchoi konf. "Starodavnii Medzhybizh v istoryko–kulturnii spadshchyni Ukrainy": V 2 ch. / Pid red. O.H. Pohoriltsia, L.V. Bazhenova, A.M. Trembitskoho ta in. Medzhybizh– Khmelnytskyi: PP Melnyk A.A.,2010. Ch.1, s.143–149 [Golubin's book as the foundation of oral folk poetic creativity of Ukraine // Nauk. Bulletin "Mezhybyzh": Proceedings of the Third Scientific and Local Studies Conf. "Ancient Medzhybyzh in the historical and cultural heritage of Ukraine": In 2 hours / Ed. O.H. Pohoriltsia, L.V. Bazhenova, A.M. Trembitskyi et al. Medzhybyzh–Khmelnyskyi: PP Melnyk A.A., 2010. Part 1, pp. 143–149] [In Russian]

22. Ukraynskye narodnye ballady o liubvy y vernosty // Mentalytet slavian y yntehratsyonnye protsessy: Ystoryia, sovremennost, perspektyvy / Materyaly VII Mezhdunar. nauch. konf.(Homel, 26–27 maia, 2011 h.) / Myn–vo obrazovanyia Resp. Belarus; Yn–t sotsyolohyy NAN Belarusy; Belarus. Slavianskyi komitet [Ukrainian folk ballads about love and loyalty // Mentality of Slavs and integration processes: History, modernity, prospects / Materials VII Mezhdunar. science conference (Gomel, May 26–27, 2011) / Ministry of Education of the Republic of Belarus; Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Belarus; Belarus. Slavic Committee] [In Russian]

23. Gos. Akademyia slavianskoi kulturny; Uchrezhdenye obrazovanyia "Homelskyi hos. tekhn. un–t ymeny P.O. Sukhoho": V 2 ch., ch.1, s. 174–176 [Gos. Academy of Slavic Culture; Institution of Education "Gomel State technical University named after P.O. Sukhoi": In part 2, part 1, p. 174–176] [In Russian]

24. Istoriiia i kultura narodu — nerozdilni! // Aktualnye voprosy ystoryy, kulturny y etnografyy Yuho–Vostochnoho Kryma: Mater. III Mezhdunar. nauch. konf. (Novyi Svet, 1– 3 okt., 2010) / BO "BF "Afyneon" [The history and culture of the people are inseparable! // Actual questions of history, culture and ethnography of the South–Eastern Crimea: Mater. III International science conf. (Novy Svet, Oct. 1–3, 2010) / BO "BF "Afineon"] [In Russian]

25. Krym. rehion. orhanyzatsyia Nats. soiuzu kraevedov Kryma; Resp. obshch–vo nemtsev Kryma "Vyderhebert";. Sost.O.S. Anysymova; pod. red. V.Iu. Hankevycha, A.A. Nepomniashcheho. Novyi Svet: Solo–Rych, 2011, s. 147 –150 [Crimea. region organization of the National the Union of Regional Studies of Crimea; Rep. "Vidergeburt" Society of Nemtsev of Kryma; Sost. O.S. Anysymova; under ed. V.Yu. Hankevicha, A.A. Unremembered Novy Svet: Solo–Rich, 2011, p. 147–150] [In Russian]

26. Heroika natsionalnoho ta kulturnoho Vidrozhennia KhIKh — pochatku KhKh st. // Arkasivski chytannia: Materialy II Mizhnar. nauk.–prakt. konf. (27–28 kvit. 2012 r.). Mykolaiv: MNU im. V.O. Sukhomlynskoho, 2012, s. 23–26 [Heroics of the national and cultural Renaissance of the 19th – early 20th centuries. // Arkasiv readings: Materials II International. science and

practice conf. (April 27–28, 2012). Mykolaiv: MNU named after V.O. Sukhomlynskyi, 2012, p. 23–26] [in Ukrainian]

27. Starodavnia tserkovnoslovianska literatura — humanitarna problema sohodennia // Teoriia literatury y humanitarni studii: Zbirnyk nauk. prats iz nahody simdesiatyptatyrichchia doktora filoloh. nauk, profesora, akademika vyshchoi shkoly Ukrainy Romana Hromiaka / Uporiad. I. Papusha // Studia methodological. Vyp. 34. Ternopil: TYPU, 2012, s. 127–133 [Ancient Church Slavonic literature — a humanitarian problem of today // Theory of literature and humanitarian studies: Collection of sciences. works on the occasion of the seventy–fifth anniversary of the doctor of philology. Sciences, professor, academician of the higher school of Ukraine Roman Hromyak / Editor. I. Papusha // Studia methodological. Vol. 34. Ternopil: TIPU, 2012, p. 127–133] [in Ukrainian]

28. Evoliutsiia osobystosti na riznykh etapakh rozvytku ukrainskoi davnoi literatury // Naukovi pratsi: Nauk.–metod. zhurnal, t. 158: Vyp. 170: Filolohiia. Literaturoznavstvo. Mykolaiv: Vyd–vo ChDU im. Petra Mohyly, 2011, s. 61–68 [The evolution of personality at different stages of the development of ancient Ukrainian literature // Naukovi pratsi: Nauk.–method. magazine, v. 158: Issue 170: Philology. Literary studies. Mykolaiv: Publishing house of ChSU named after Petra Mohyly, 2011, p. 61–68] [in Ukrainian]

29. Dumky pro yevropeiskist u literaturi: kriz istorychnu pryizmu osobystosti // Visnyk Cherkaskoho universytetu: Serii: Filolohichni nauky. № 26 (239) / Vidp. za vyp. V. H. Polishchuk. Cherkasy /Cherkas. nats. un–t im. B. Khmelnytskoho, 2012, s. 126 — 133 [Thoughts about Europeanness in literature: through the historical prism of the individual // Herald of the Cherkasy University: Series: Philological sciences. No. 26 (239) / Resp. for issue V. G. Polishchuk. Cherkasy / Cherkasy. national University named after B. Khmelnytskyi, 2012, p. 126 – 133] [in Ukrainian]

30. Osobystist u literaturi: evoliutsiia poshuku svoho “Ia” // Istoriiia relihii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk: 2012: Kn. II / Uporiad.: O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: Lvivskiy muzei istorii relihii: Lohos, 2012, s. 135 — 145 [Personality in literature: the evolution of the search for one's “I” // History of religions in Ukraine: Scientific yearbook: 2012: Book. II / Edited by: O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevich. Lviv: Lviv Museum of the History of Religions: Logos, 2012, p. 135 – 145] [in Ukrainian]

31. Rol osobystosti na riznykh etapakh rozvytku istorii ukrainskoi davnoi literatury // Ukrainskyi vymir: Mizhnar. zbirnyk informatsiinykh, osvितnikh, naukovykh, metodychnykh statei i materialiv z Ukrainy ta diaspori: Chyslo 11. Chernihiv, 2012, s. 46–59 [The role of personality at different stages of the development of the history of ancient Ukrainian literature // Ukrainian Dimension: International. a collection of informative, educational, scientific, methodical articles and materials from Ukraine and the diaspora: Number 11. Chernihiv, 2012, p. 46–59] [in Ukrainian]

32. Osobystist u literaturi yak dzerkalo istorii // Mohylianski chytannia 2011: Zb. nauk. prats: Khrystyianski relikvii: vyvchennia, zberezhenia, eksponuvannia / Nats. Kyievo–Pech. ist.–kult. Zapovidnyk Red. rada: V.M. Kolpakova (vidp. red.) ta in. K., 2012, s. 108–118 [Personality in literature as a mirror of history // Mohyla readings 2011: Collection. of science works: Christian relics: study, preservation, exhibition / Nat. Kyiv–Pechs. history–cult Reserve Ed. council: V.M. Kolpakova (rep. ed.) and others. K., 2012, p. 108–118] [in Ukrainian]

33. Yevropeiskist u literaturi: Do pytannia evoliutsii osobystosti // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie.Lodz, 2014. № 3 (7) / 2014. Wrzesien, c. 210–220 [Europeanness in literature: To the question of personality evolution // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oswiata. Right. Zarzadzanie. Lodz, 2014. No. 3 (7) / 2014. Wrzesien, c. 210–220] [in Ukrainian]

34. Delon. Ukraina: osoba v mystetstvi ta tvorchosti // Ynformatsyonnyi vestnyk Foruma rusystov Ukrainy: Выр. 16: “Rusystyka: syntetycheskaia nauka yly forma ydeolohyy”. Symferopol: Krymskyi arkhiv, 2013, s. 318 — 327 [Delon. Ukraine: a person in art and creativity // Information Bulletin of the Forum of Russians of Ukraine: Vol. 16: “Russian studies: a synthetic science or a form of ideology. ” Simferopol: Krymsky Archive, 2013, p. 318 – 327] [in Ukrainian]

35. Vtrachene / nevtrachene pokolinnia : Ernest Kheminhuei – shistdesiatnystvstvo – Maidan – Hibrydna viina» (Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: filolohiia: zb. nauk. statei / Hol. red. V.A. Zarva. Vyp. XVII. Melitopol : Vydavnychi budynok MMD, 2018, s.163 –180 [The lost / unlost generation: Ernest Hemingway – sixties – Maidan – Hybrid war” (Scientific notes of the Berdyan State Pedagogical University. Series: philology: collection of scientific articles / Chief editor. V.A. Zarva. Issue XVII. Melitopol : MMD Publishing House, 2018, pp. 163–180] [in Ukrainian]

36. Vtrachene / nevtrachene pokolinnia : Ernest Kheminhuei – shistdesiatnystvstvo – Maidan – “Hibrydna viina” (Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: filolohiia: zb. nauk. statei / Hol. red. V.A. Zarva. Vyp. XVIII. Berdiansk : BDPU, 2019, s. 49 –64] [The lost / unlost generation: Ernest Hemingway – sixties – Maidan – “Hybrid War” (Scientific notes of the Berdyansk State Pedagogical University. Series: philology: collection of scientific articles / Chief editor. V.A. Zarva. Issue XVIII. Berdyansk : BDPU, 2019, pp. 49–64]] [in Ukrainian]

УДК 332.1:330.34:352.07(4–191.2)(4–11)

Микола СИЛЕНКО ,
кандидат економічних наук,
виконавчий директор Чернігівського РВ АМУ
(Україна, Чернігів),
silenko_82@ukr.net)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПІДТРИМКИ ПРОБЛЕМНИХ ТЕРИТОРІЙ

DOI: 10.5281/zenodo.13847145

Повномасштабне вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року ще більше поглибило диспропорції економічного розвитку територій країни. Це створило нагальну потребу у вивченні європейського досвіду подолання нерівності розвитку та підтримки проблемних територій із метою застосування кращих практик в Україні. У публікації розглянуто ключові напрямки та форми підтримки європейськими державами процесів відновлення і стимулювання розвитку проблемних територій на прикладі Хорватії, Німеччини та Італії.

Дослідження здійснює детальний аналіз дій урядів цих держав у питаннях стимулювання регіонального розвитку, виявляючи основні ефективні інструменти державного впливу для подолання диспропорцій економічного розвитку регіонів у різних країнах Європи. Розглядаються різні підходи до регіонального розвитку, які включають фінансову підтримку, інвестиції в інфраструктуру, соціальні програми та інші механізми, спрямовані на підвищення рівня життя та економічної активності у депресивних регіонах.

Стаття узагальнює кращі європейські практики подолання територіальних нерівностей економічного розвитку, зокрема, на прикладі Хорватії, яка після воєнних конфліктів змогла відновити свої регіони завдяки активній підтримці з боку ЄС та ефективним внутрішнім реформам. Досвід Німеччини показує, як довгострокові стратегії та стабільне фінансування можуть сприяти збалансованому розвитку регіонів, що раніше відставали в економічному розвитку. В Італії приклади успішної децентралізації та інноваційної політики стали ключовими факторами для подолання економічних диспропорцій між північчю та півднем країни.

Окрему увагу приділено аналізу інструментів, які використовуються в цих країнах для стимулювання економічного зростання на проблемних територіях, таких як спеціальні економічні зони, пільгове оподаткування, державні гранти та субсидії, а також програми підтримки малого та середнього бізнесу. Ці інструменти можуть бути адаптовані та використані в Україні для вирішення аналогічних проблем.

Ключові слова: регіон, відновлення, демографія, депресивна територія, диспропорції розвитку, конвергенція, стимулювання економічного зростання.

Sylenko M.

*Candidate of Economical Sciences,
director of Chernihiv region office of AUC,
(Ukraine, Chernihiv),
silenko_82@ukr.net*

GLOBAL EXPERIENCE OF SUPPORTING PROBLEM TERRITORIES

The full-scale invasion of Ukraine by Russia in February 2022 further deepened the disparities in the economic development of the country's territories. This created an urgent need to study European experiences in overcoming development inequalities and supporting troubled areas to apply best practices in Ukraine. The publication examines key directions and forms of support by European states for the recovery and stimulation of development in problematic areas, using Croatia, Germany, and Italy as examples.

The research provides a detailed analysis of the actions taken by the governments of these states to stimulate regional development, identifying the main effective instruments of state influence to overcome disparities in regional economic development in different European countries. Various approaches to regional development are considered, including financial support, infrastructure investments, social programs, and other mechanisms aimed at improving living standards and economic activity in depressed regions.

The article summarizes the best European practices for overcoming territorial economic development inequalities, particularly using the example of Croatia, which, after military conflicts, managed to restore its regions thanks to active EU support and effective internal reforms. Germany's experience shows how long-term strategies and stable funding can promote balanced regional development, which previously lagged in economic development. In Italy, examples of successful decentralization and innovative policies have become key factors in overcoming economic disparities between the north and south of the country.

Special attention is paid to analyzing the tools used in these countries to stimulate economic growth in troubled areas, such as special economic zones, preferential taxation, government grants and subsidies, and programs supporting small and medium-sized businesses. These tools can be adapted and used in Ukraine to address similar issues.

Key words: *region, recovery, demography, depressed area, development disparities, convergence, stimulation of economic growth.*

Постановка проблеми. В Із самого періоду незалежності Україна не мала дієвих комплексних підходів до подолання нерівності розвитку територій. Збройна агресія росії 2014 року тільки поглибила проблему, оскільки кілька областей України почали втрачати людський ресурс, промисловий та транзитний потенціал. Повномасштабне вторгнення країни-агресора в лютому 2022 році завдало ще більшої шкоди економічному становищу областей України, що межують із росією і білоруссю. Тисячі людей залишили свої домівки й перемістились у західні області або виїхали за кордон. Крім того, продовження воєнних дій унеможлиблює використання пунктів пропуску на кордоні із цими країнами. Це означає, що ні сьогодні, ні в найближчому майбутньому не розглядатиметься можливість відновити

транзитний потенціал чи організувати транскордонне співробітництво. Така ситуація ще більше поглиблює диспропорції розвитку територій нашої країни. Саме тому в сучасних обставинах, як ніколи актуальним є вивчення європейського досвіду подолання диспропорцій розвитку та підтримки проблемних територій із метою застосування кращих практик в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем вирівнювання диспропорцій розвитку територій займалися такі зарубіжні науковці Ж. Чейс і Дж. Дімітропулос [1], Х–Г. Чон, Г. Хаймпольд, С. Фрік, А. Родрігез–Поде, М. Вонг [2]. Серед українських науковців питання розвитку територій з особливими умовами господарювання досліджували І.Гукалова [3], Я.Жаліло [4], І.Заблудська, Ю.Рогозян [5], О.Шевченко.

Мета публікації — дослідити та узагальнити європейський досвід подолання диспропорцій територіального розвитку, а також здійснити його аналіз на предмет можливого застосування в сьогоденних українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз джерел [1–2] та [6–12] свідчить про те, що у світі не існує уніфікованого підходу до подолання диспропорцій розвитку. Стратегічне бачення та механізми реалізації в кожній країні залежать від багатьох факторів. Тим більше, із часів II Світової війни жодна країна не мала таких викликів, з якими зіткнулась сучасна Україна. Разом із тим, одразу кілька держав мають як успішні кейси зі стимулювання розвитку проблемних територій, так і невдалі підходи. Розглянемо досвід повоєнного відновлення окремих країн Європи на прикладі Хорватії, Німеччини та Італії.

Хорватія. Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень свідчить про значний досвід розбудови, відновлення і подолання нерівномірностей розвитку територій мають країни Балканського півострову. Тут варто виділити досвід Хорватії, оскільки, по–перше, територіальні одиниці цієї країни зазнали значних спустошень і руйнації після закінчення війни за незалежність (1991–1995 рр), по–друге, саме хорватський досвід відновлення деокупованих територій вважається досить успішним [5].

Наприкінці 1995 року Хорватія мала не тільки слабе економічне становище, а й наявні диспропорції місцевого розвитку [5].

Ключовим документом у повоєнній відбудові й забезпеченні подолання диспропорцій розвитку Хорватії був Закон «Про території особливої державної допомоги» від 1996 року (зі змінами від 2008 р). Саме цей документ визначив території особливої державної допомоги (таблиця 1) та встановив заходи по стимулюванню їх відбудови та розвитку. Як зазначається в статті 2 Закону [6], групи територій особливої державної допомоги визначаються з метою досягнення найбільш рівномірного розвитку всіх територій Республіки Хорватія, сприяння демографічному та економічному розвитку, завершення програми реконструкції, повернення довоєнного населення та забезпечення постійним житлом.

Другий розділ зазначеного закону передбачав заходи демографічного відновлення територій особливої державної допомоги. Було закріплено, що Республіка Хорватія заохочуватиме повернення населення, яке проживало на територіях особливої державної допомоги до Хорватської війни за незалежність 1991–1995 рр. Особлива увага приділялась поверненню та поселенню громадян професій, що можуть сприяти економічному та соціальному розвитку територій. Повернення населення стимулювали наданням житла шляхом оренди, передачі у власність або через дарування земельної ділянки й необхідних будівельних матеріалів [6].

Таблиця 1. Групи територій особливої державної допомоги в Хорватії

Джерело: упорядковано автором на основі інформації з [5]

Перша група (з 1996 р)	Друга група (з 1996 р.)	Третя група (з 2008 р)
території міст і громад, що були окуповані під час війни, та які розташовані безпосередньо біля державного кордону, центр яких знаходиться не далі 15 кілометрів від державного кордону та налічує не більше 5 000 жителів за переписом населення 1991 р (до початку війни), а також усі інші райони міст, громад і поселень Дунайського регіону	міста й селища, які було окуповано, але які не належать до першої групи	громади й міста, які відстають у розвитку за трьома критеріями: критерій економічного розвитку, критерій структурних труднощів та демографічний критерій

Важливим інструментом були податкові пільги. Зокрема, від податку на операції з нерухомим майном звільнялись громадяни, які придбавали нерухомість на територіях особливої державної допомоги, за умови фактичного проживання на тих територіях. Крім того, місцеве самоврядування на територіях особливої державної допомоги отримало додаткове джерело у вигляді податку на прибуток. Раніше цей податок зараховувався до державного бюджету. Також норми закону «Про території особливої державної допомоги» передбачали зменшення податку на прибуток для платників, які наймали працівників із відповідних територій [6].

Важливі преференції було встановлено у сфері охорони навколишнього природного середовища: 50 % плати за розробку корисних копалин було направлено до місцевих бюджетів. Також уряд надавав компенсації місцевому самоврядуванню за територію, на якій встановлено заповідник, національний парк, природний парк і водоохоронна зона.

Ряд преференцій було встановлено й у системі освіти. Зокрема, встановлювався пільговий проїзд для учнів. Також профільне міністерство відшкодовувало місцевому самоврядуванню частину вартості перебування дітей у дитячих садках чи яслах.

Таким чином, основні напрями державного впливу на проблемні території в післявоєнні роки склалися з таких блоків:

- стимулювання демографічного відновлення;
- податкові пільги;
- преференції у сфері охорони навколишнього середовища;
- преференції у сфері освіти.

Важливо, що паралельно Хорватія здійснювала перехід від централізованого державного управління, зміцнювала місцеве самоврядування на основі принципу субсидіарності, впроваджувала концепцію локального економічного розвитку та активно співпрацювала з міжнародними організаціями.

Акселератором подолання проблем деокупованих територій стала реалізація таких міжнародних проектних інструментів як п'ятирічна стратегія фінансової допомоги Хорватії Європейською Комісією – CARDS (The CARDS Country Strategy Paper) на період 2002–2006 рр. і «Стратегічний проект соціального й економічного відновлення» 2002–го та 2005 рр. Світового банку, ЄС та Уряду Хорватії [5].

Як бачимо, Хорватія впровадила широкий набір різних інструментів для відновлення економічного потенціалу деокупованих територій і тим самим суттєво зменшила нерівності у їх розвитку.

Німеччина. Насамперед, може бути цікавим і актуальним досвід подолання економічних нерівностей після повалення Берлінської стіни в 1989 році й подальшого приєднання Німецької Демократичної Республіки й Західного Берліна до Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН), що відбулося 3 жовтня 1990 року.

На початку 90-х Німеччина стає країною зі значними розривами між окремими регіонами [10], а тому подолання диспропорцій економічного й соціального розвитку стає головною проблемою на тривалий період.

Одним із перших системних кроків уряд Німеччини приймає національну програму відновлення «Aufbau Ost» (Реконструкція Сходу). Це загальна назва всіх заходів економічної

політики в Східній Німеччині, починаючи з 1990 року і спрямованих на вирівнювання економічних умов життя в нових федеральних землях до умов на Заході об'єднаної країни. Основним завданням на той час уряд бачив створення можливостей для економічного зростання, зниження залежності від трансфертів із центру, скорочення рівня безробіття. Також важливою задачею було зупинити масову міграцію людей зі Сходу на Захід.

Для фінансування «Aufbau Ost» запроваджується «податок на солідарність». Він спершу становив 7,5 % збору з доходів фізичних осіб, призначеного для вирівнювання умов життя в об'єднаній Німеччині, а з 1998 року був зменшений до 5,5 % [7]. У 2019 році Бундестаг прийняв рішення про звільнення близько 90 % німецьких платників податків від сплати «податку на солідарність». Решта сплачуватимуть його залежно від доходу: частково або в повному обсязі.

У 1990-х роках за основу вирівнювання диспропорцій розвитку покладається принцип федеральної солідарності. Він закріплюється в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччина [8] і містить положення щодо вирівнювання диспропорцій розвитку та стимулювання економіки окремих регіонів. Стаття 104b Основного закону ФРН передбачає можливість надавати землям фінансову допомогу для особливо значущих інвестицій земель і громад (об'єднань громад) за такими напрямками:

1. запобігання порушенню загальної економічної рівноваги;
2. вирівнювання відмінностей у економічному потенціалі всередині країни;
3. підтримка економічного зростання.

Загалом з 1991 року й по даний час реалізовано три етапи фінансової підтримки східних земель. Перший етап стартував зі створення Фонду Німецької єдності (1990–1994). У перші два роки його діяльності східним землям було виділено у вигляді грантів суму, що еквівалентна 12,3 млрд євро [9]. Усього із цього фонду було спрямовано траншів на 82,2 млрд. євро. Наступними етапами було реалізовано Пакт солідарності I (1995–2004) та Пакт солідарності II (2004–2019).

Як зазначав Р. Поль [10], держава запропонувала надзвичайно широку програму підтримки для відновлення Сходу. Інвестиційні кредити, інвестиційні субсидії та допомога з акціонерним капіталом були доступні для сприяння інвестиціям. Такі заходи не були чимось новим для Східної Німеччини — вони були знайомі з регіональної та галузевої економічної політики Федеративної Республіки та Європейського Співтовариства. До них додалися інші заходи підтримки: фінансування досліджень, передача технологій, професійне навчання для кваліфікованих робітників і менеджерів. Водночас було започатковано програми політики на ринку праці, спрямовані на протидію демотивації та дискваліфікації багатьох безробітних. Державна підтримка на сході постійно розширювалася і диференціювалася.

З нагоди закінчення терміну дії Пакту солідарності II 31 грудня 2019 року «Wirtschaftsdienst» 2021 підбив підсумки: «Загальне економічне виробництво в Східній Німеччині з моменту об'єднання подвоїлося. У 2019 році нові федеральні землі досягли економічного виробництва (на душу населення) на 69 % порівняно зі старими федеральними землями. 30 років тому (1991 року) цей показник становив лише 32 %". Німецька держава зробила все, що могла. У 2019 році «те, що мало бути досягнуто, було досягнуто». Це «нормально», що не існує фактичної рівності умов життя в структурно сильних і структурно слабких регіонах держави [10].

Непросто оцінювати ефективність впроваджених програм подолання нерівності. Західна Німеччина до об'єднання 1990 року була однією з найбільш економічно розвинутих країн, а тому могла собі дозволити великі фінансові вливання для вирівнювання слаборозвинених земель. Важливо, що уряди держави не обмежувалися виключно кредитуванням і субсидіями. Поряд із тим, застосовувалися заходи з навчання працівників, передача технологій, мотиваційні програми на ринку праці тощо. Саме комплексний і системний та послідовний підхід у підсумку й забезпечив досягнення відставання в розвитку східних земель.

Італія. Італія — є унітарною державою з високим рівнем територіальної та функціональної децентралізації. При цьому країна характеризується яскравими диспропорціями розвитку територій. Регіони цієї європейської країни суттєво відрізняються за демографічною ситуацією, економічними показниками та умовами життя населення [11].

Науковці С.Фіна, Б.Хейдер та Ф.Прота зазначають, що умовний поділ між багатою Північчю та бідним Півднем був характерною рисою економічного розвитку Італії із часів політичного об'єднання країни в 1861 році. Розрив, безумовно, збільшився з індустріалізацією Півночі за три десятиліття до

Першої світової війни й досягнув піку одразу після Другої світової війни. Період між 1951 та 1971 роками характеризувався загальним зближенням італійських регіонів. Таким чином, розрив між Північчю та Півднем зменшився під час економічного дива, коли Італія стала індустріальною державою, що зростала зі щорічним темпом на 5,2 відсотка. Процес зближення був стійким переважно завдяки державним програмам, що створили умови для економічного зростання на Півдні через державну агенцію Cassa per il Mezzogiorno [12].

Згодом можна виділити ще два етапи розвитку. Перший — кінець конвергенції через нафтову кризу 1970-х років, що завдала особливої шкоди промисловим заводам на півдні через їхні зазвичай вищі транспортні та трудові витрати. Наступний — велика стагнація із середини 1990-х років, під час якої італійський Меццоджорно був не в змозі встигнути навіть за повільним зростанням решти країни.

Після фінансової кризи 2008 року Італія зіткнулася з найгіршою рецесією в новітній історії. Економічний спад був посилений реакцією національних урядів, які починаючи з 2010 року, розпочали складну програму фіскальної консолідації. Сукупний ефект фінансових заходів, вжитих під час кризи, перевищив 120 мільярдів євро, або майже 8 відсотків ВВП, особливо сконцентрувавшись у період між 2011 та 2012 роками. Протягом цього періоду регіональні диспропорції ще більше зросли, оскільки відновлення було набагато слабшим у південних регіонах.

Підходи до зменшення територіальних диспропорцій розвитку в Італії із часом змінювались. Можна виокремити чотири етапи.

На першому етапі, з 1951 по 1992 рік, італійські уряди здійснювали масштабну регіональну політику на півдні Італії через державну агенцію Cassa per il Mezzogiorno. Розрив між Півднем і рештою країни значно зменшується за більшістю макроекономічних та соціальних показників. У цей період існує сильний політичний консенсус щодо важливості боротьби з регіональною нерівністю.

Період з 1992 по 1998 рік можна визначити, як перехідний: від «надзвичайного втручання» до регіональної політики, що чітко спрямована на підтримку не лише південних регіонів, а й усіх інших депресивних територій країни. Цей період характеризується зростаючими труднощами з державними фінансами та ворожістю північних регіонів до еліти і традиційних політичних партій. У 1991 році з'являється «Ліга Півночі», яка об'єднує широкий спектр автономістських рухів та «ліг», які були присутні на півночі Італії з 1970-х років. Вона досягла значних успіхів у вирішенні так званого «північного питання», поставивши його на перше місце в національному політичному порядку денному. Як наслідок, традиційна політична орієнтація на Південь опинилася в кризі.

На третьому етапі (1998–2002 рр.) впроваджується нова політика розвитку, заснована на мобілізації місцевих гравців навколо проектів місцевого розвитку та узгодженої з регіональною політикою Європейського Союзу. На жаль, цей експеримент триває недовго, головню через відсутності сильного політичного консенсусу.

Три основні фактори характеризують останній етап (2002–2018). На міжнародному рівні, велике розширення Європейського Союзу на Схід з подальшою зміною «географії» політики згуртування, що призвело до відтоку значних інвестицій із Південної Європи, а також фінансова криза 2008 року з її територіально неоднорідними негативними наслідками. На національному рівні заходи тотальної економії, прийняті італійським урядом були більш жорсткими в менш розвинених регіонах [12].

Останнім часом політична дискусія в Італії характеризується твердженнями про нібито надмірний перерозподіл державних ресурсів із Півночі на Південь. Після глобальної кризи 2008 року роль уряду в наданні підтримки біднішим територіям (що найбільше постраждали від економічного спаду) подекуди виявилася навіть викривленою. Тобто регіональні відмінності посилились, а не наблизились до вирівнювання.

Сьогодні всесвітньо відомі центри на півночі та в столичному регіоні Італії (Мілан, Генуя, Рим) є рушійною силою економічного розвитку країни (Рис. 1). Регіон Аоста користується перевагами від прикордонного ефекту із сусідніми Швейцарією та Францією. Крім того, прилеглі райони на півночі виграють від близькості до цих центрів, створюючи привабливі можливості для бізнесу для висококваліфікованої та освіченої робочої сили.

В економічному плані південні італійські регіони (на рис. 1 зображені фіолетовим кольором) відстають від середнього показника по країні. Обмежені можливості для працевлаштування та ведення бізнесу продовжують спричиняти відтік населення та демографічний спад.

Як наслідок, велика частка населення є безробітними. На ринку праці спостерігається висока концентрація робочих місць у нестабільних секторах економіки (туризм і сфера послуг) та сільське господарство. Глобальна конкуренція та екологічні ризики (наприклад, зміна клімату), ймовірно, чинитимуть додатковий тиск на цей сектор у майбутньому [12].

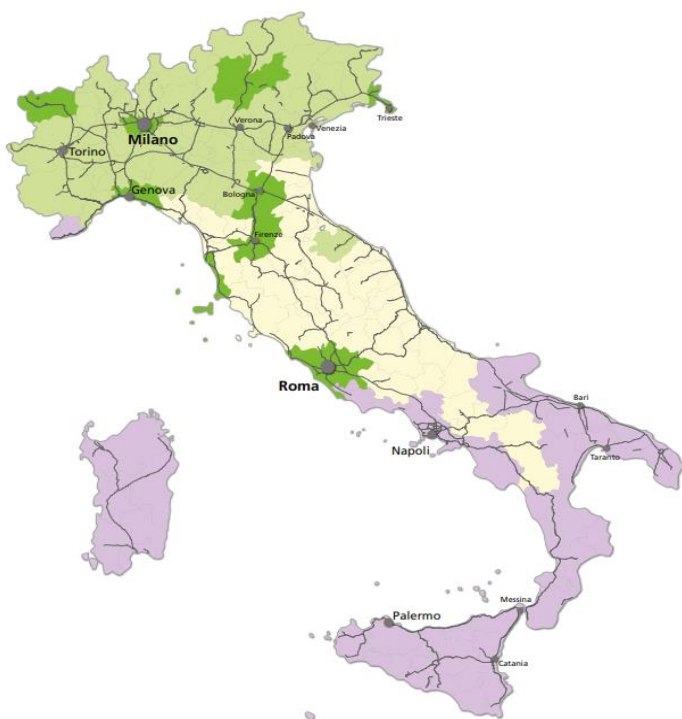

Рис.1. Карта нерівності в Італії (джерело — [12])

Перелічені вище ключові висновки підтверджують загальну картину того, що соціально-економічна дивергенція між Північчю та Півднем Італії продовжується. Ситуація на Півдні Італії зумовлена не лише несприятливими географічними умовами, які дедалі більше проявляються в ході

сучасного економічного розвитку та європейської інтеграції, але й відсутністю структурної політики, яка б підтримувала підприємництво та модернізувала економіку.

Висновки. Європейський досвід підтримки територій, що знаходяться в занепаді, свідчить, що проблема вирівнювання диспропорцій розвитку була й залишається актуальною для багатьох країн. При цьому наявні, як успішні кейси (Хорватія, частково Німеччина), так і невдалий досвід підтримки слаборозвинених територій (Італія).

Результати дослідження свідчать, що точковий і несистемний підхід до питання слаборозвинених територій є недієвим і здатен, навіть, поглибити існуючі нерівності. Натомість комплексний і стратегічний підхід до проблеми подолання диспропорцій розвитку територій дає можливість вирішити поставлені завдання через впровадження широкого набору необхідних заходів.

Подальші наукові дослідження вбачаються у виявленні та обґрунтуванні найбільш актуальних інструментів вирівнювання диспропорцій розвитку для застосування в умовах повоєнного відновлення України.

Список використаних джерел та літератури

1. Chaisse J., Dimitropoulos G. Special Economic Zones in International Economic Law: Towards Unilateral Economic Law. *Journal of International Economic Law*. 2021. Vol. 24. Iss. 2. P. 229–257. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgab025> .
2. Frick S.A., Rodríguez-Pose A., Wong M.D. Toward Economically Dynamic Special Economic Zones in Emerging Countries. *Economic Geography*. 2019. Vol. 95. Iss. 1. P. 30–64. <https://doi.org/10.1080/00130095.2018.1467732> .
3. Gukalova I. German experience of managing regional development: aspects of spatial justice/ Scientific and educational dimensions of natural sciences: Scientific monograph. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2023. 740 p. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-289-0-19>
4. Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, Н. В. Бахур, А. А. Головка та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2023. – 78 с. – <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>.
5. Заблодська І. В., Рогозян Ю. С. Досвід розбудови території Хорватії після збройного конфлікту: умови, пріоритети та інструментарій. *Економіка та право*. 2022 р. № 3(66). С. 72–84.
6. О подручјима posebne državne skrbi: Zakon od 15. srpnja 2008. URL: <https://www.zakon.hr/z/471/Zakon-opodru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi>
7. Palić, G. (2022). The experience of German reunification: lessons for Ukraine in the context of prospective reintegration . *Strategic Panorama*, (1), 5–17. <https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.01>
8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.bundestag.de/gg> .
9. Hartmut Tofaute Sonderfonds als Instrumente zur Finanzierung der Kosten der deutschen Einigung. URL: <https://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/1993/1993-01-a-053.pdf> .
10. Rüdiger Pohl: Aufbau Ost: Lief da etwas falsch? In: *Wirtschaftsdienst. Zeitschrift für Wirtschaftspolitik*. 101. Jahrgang, 2021. Heft 13.S. 14–20, abgerufen am 5. Juni 2022.
11. Special report: Southern Italy needs private enterprise and infrastructure. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/special-report/2022/12/05/southern-italy-needs-private-enterprise-and-infrastructure>
12. Stefan Fina, Bastian Heider, Francesco Prota. Unequal Italy: Regional socio-economic disparities in Italy. URL: <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2021/07/Unequal-Italy-Regional-socio-economic-disparities-in-Italy.pdf> .

References

1. Chaisse J., Dimitropoulos G. Special Economic Zones in International Economic Law: Towards Unilateral Economic Law. *Journal of International Economic Law*. 2021. Vol. 24. Iss. 2. P. 229–257. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgab025> . [In English]
2. Frick S.A., Rodríguez-Pose A., Wong M.D. Toward Economically Dynamic Special Economic Zones in Emerging Countries. *Economic Geography*. 2019. Vol. 95. Iss. 1. P. 30–64. <https://doi.org/10.1080/00130095.2018.1467732> . [In English]
3. Gukalova I. German experience of managing regional development: aspects of spatial justice/ Scientific and educational dimensions of natural sciences: Scientific monograph. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2023. 740 p. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-289-0-19> [In English]
4. Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, Н. В. Бахур, А. А. Головка та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2023. – 78 с. – <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>. [Territorially oriented mechanisms for stimulating investments in the post-war reconstruction of Ukraine: analyst. add. / Ya. A. Zhalilo, N. V. Bahur, A. A. Golovka, etc.; for sciences ed. J. A. Zhalila. – Kyiv: NISD, 2023. – 78 p] [In Ukrainian]
5. Zabłodska I. V., Rohozian Yu. S. Dosvid rozbudovy terytorii Khorvatii pislia zbroinoho konfliktu: umovy, priorytety ta instrumentarii. *Ekonomika ta pravo*. 2022 r. № 3(66). S. 72–84.

[Zablodska I.V., Rogozyan Yu.S. The experience of developing the territory of Croatia after the armed conflict: conditions, priorities and tools. Economy and law. 2022 No. 3(66). P. 72–84] [In Ukrainian]

6. O područjima posebne državne skrbi: Zakon od 15. srpnja 2008. URL: <https://www.zakon.hr/z/471/Zakon-opodru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi> [in Croatian]

7. Pali, G. (2022). The experience of German reunification: lessons for Ukraine in the context of prospective reintegration . Strategic Panorama, (1), 5–17. <https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.01> [In Ukrainian]

8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.bundestag.de/gg> [In German]

9. Hartmut Tofaute Sonderfonds als Instrumente zur Finanzierung der Kosten der deutschen Einigung. URL: <https://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/1993/1993-01-a-053.pdf> [In German]

10. Rüdiger Pohl: Aufbau Ost: Lief da etwas falsch? In: Wirtschaftsdienst. Zeitschrift für Wirtschaftspolitik. 101. Jahrgang, 2021. Heft 13.S. 14–20, abgerufen am 5. Juni 2022. [In German]

11. Special report: Southern Italy needs private enterprise and infrastructure. The Economist. URL: <https://www.economist.com/special-report/2022/12/05/southern-italy-needs-private-enterprise-and-infrastructure> [In English]

12. Stefan Fina, Bastian Heider, Francesco Prota. Unequal Italy: Regional socio-economic disparities in Italy. URL: <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2021/07/Unequal-Italy-Regional-socio-economic-disparities-in-Italy.pdf> . [In English]

Список скорочень

НАДС – Національне агентство України з питань державної служби;
КХПП – Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників;
НАТО – Організація Північноатлантичного договору;
СРН – Сили реагування НАТО;
ТОВ – Територіальна організація влади;
ТГ – Територіальна громада;
АТУ – Адміністративно-територіальний устрій;
ОМС – Органи місцевого самоврядування;
ПДФО – Податок на доходи фізичних осіб;
УЦР – Українська Центральна Рада;
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

Наукове видання
Збірник наукових праць «Розумовські зустрічі»
№ 11
Scientific edition
Collection of scientific papers «Rozumovskyi meetings»
№ 11
Naukowa edycja
Zbiornik naukowych prac «Rozumovski spotkanie»
№ 11
Зборнік навуковых праць «Разумныя сустрэчы»
№ 11

Засновник:

Чернігівський регіональний центр підвищення кваліфікації
(Сіверський центр післядипломної освіти)

Співзасновник:

Сіверський інститут регіональних досліджень

Головний редактор – В.М. Бойко
Заступник головного редактора – Л.А. Чабак
Відповідальний секретар – О.Я. Козенко
Технічний редактор – О.Я. Козенко

Видавництво: Сіверський центр післядипломної освіти
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (+380462) 774–312, 676–052
Електронна пошта: chcppk@gmail.com
Веб–сайт: <http://sivertraining.org.ua>
<https://www.facebook.com/ChernihivCPPK>

Підписано до друку 25.09.2024

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 25,5. Ум. фарб.–відб. 25,5. Обл.–вид. арк. 23,72.
Зам. 0043. Наклад 100 прим.

Віддруковано: ПАТ «Поліграфічно–видавничий комплекс «Десна»
14000, м. Чернігів, проспект Перемоги, 62
Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб`єктів у сфері медіа – R30–04602
(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2052 від 13.06.2024, протокол № 18)

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами. Усі права застережені. Передруки та переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.